

خانہ بدوش

قبیلا

خالد گنیار

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

خانہ بدوش قبیلا

اینٹروپالاجی

خالد کنیار

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو خانہ بدوش قبيلہ
صنف: اينٽروپالاجي
چاپو: پهريون
چاپي جو سال: 2020 ع
لي آئوٽ: 03133413659
ٽائٽل: پراڪاش ڪرمواڻي
چپائيندڙ: ماءِ پبليڪشن سکر
قيمت: 320 روپيا
ڪتاب نمبر: 61

ڪتاب ملڻ جا هنڌ: ڪاٺياواڙ ڪتاب گهر، اردو بازار ڪراچي، ٿامس اينڊ ٿامس، ريگل چوڪ ڪراچي - ڪنگ پن ڪتاب ميلو، پريس ڪلب حيدرآباد - سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد - اشرف بڪ اسٽال، مسجد روڊ، نوابشاهه - رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو - وسير ڪتاب گهر، شڪارپور - ڪامريڊ ڪتاب گهر، جامشورو - نيشنل بڪ اسٽور، پنج گلو خيرپور - الافتاح نيوز ايجنسي ۽ ڪتاب گهر مهراڻ مرڪز سکر - عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ سکر - ناولٽي بڪ اسٽور، ميرپور ماٿيلو، المهران ادبي ڪتاب گهر، سانگهڙ - ڪنگري بڪ هائوس، ميرپور خاص، سنڌيڪا ڪتاب گهر، سارنگ بڪ ورلڊ سکر - سلمان برادرز بوڪس اسٽال، نوابشاهه.

لکپڙه لاءِ:

ماءِ پبليڪيشن سکر

mypublicationsuk@gmail.com

ارپنا

طیب آریسر
جي نالي

پبلشونوٽ

اداري پاران ”خانہ بدوش قبیلا“ خالد کنیار جو چیچندڙ پيو ڪتاب آهي. ان کان اڳ سندس ڪتاب ”جهنگ جا ماڻهو“ به سنڌ جي انٿراپالاجي جي حوالي سان بهترين موت ماڻي چڪو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي انهن خانہ بدوش قبيلا جا تحقيق سان احوال بيان ٿيل آهن جيڪي سنڌ جي مٽيءَ جا ماڻهو آهن. ان سان گڏ انساني زندگي ۾ جا اهڙا لڪل ڪرت ۽ قبيلا جون ثقافتون آهن جيڪي عام طور تي ظاهر ناهن ٿينديون، جي ٿينديون به آهن ته اهي نظر انداز ڪيون وينديون آهن سو انهن نظر انداز ڪيل اهم حقيقتن کي هن ڪتاب ۾ اجاگر ڪيو ويو آهي.

سنڌ جي مختلف علائقن ۾ رهندڙ ڪيچن، سامين، ٿورين، ڪائر ۽ ڪولھين، تيرنھن تالين، ڪچرين، سانسي، ڪوچڙين ۽ ڪوچڙن، مچلين، ڪوڪڙين، ٿورين، ٺڳن، لوھارين، شڪارين، پواريا وغيره ۽ ٻين خانہ بدوشن جي زندگين جي اندروني ۽ حقيقي پاسن ۽ ٻين موضوعن کي ظاهر ڪيو ويو آهي. انهن خانہ بدوشن بابت احوالن ۽ موضوعن سان گڏ دلچسپ ۽ انوکڻ ڪردارن ميران جوڳڻ، ليڙو ڪولھڻ، مصري جوڳي، منچو شڪاري، محبوب گرگلو تي به قلم کنيو اٿائين.

”خانہ بدوش قبیلا“ خالد کنیار جو اهڙو ڪتاب آهي جيڪو سنڌ جي سوشل سائنس جو عوامي دستاويز پڻ آهي ڇو ته هن ۾ عام لاڏاڻو قبيلا جي جهڙوڪر گھمندڙ ڦرندڙ تاريخ پڻ آهي. اهڙا احساس به آهن جيڪي درٻارين ۾ پٽڪندا رهن ٿا.

پبلشر

فهرست

15	• تیرنهن تالیون
20	• کجریون
27	• کيجا
33	• سانسې
39	• کوچزیون ۽ کوچزا
47	• مچلیون
57	• سامي 1
61	• سامي 2
66	• کوکزي
71	• ټوري
76	• ټگ
83	• لوهاريا
89	• شکاری
95	• پواريا
102	• چارا
106	• درد قبیلو
111	• رداليون میرن جون
116	• راج ٻائي پڙهو
123	• کاتر ۽ کولهي
127	• کبوتر باز
131	• مادان
136	• راوڙي
140	• میران جوڳڻ

145

• لیڈو کولہڻ

150

• مصري جوڳي

154

• منچو شڪاري

157

• محبوب گرگلو

165

• بستي بستي

169

• خانہ بدوشن تي هندستان ۾ ٿيل انگريزن جا ظلم

پنهنجي پاران

حسن ۽ ڪلچر سدائين مونکي پاڻ ڏانهن ڇڪيندا رهيا آهن. انهي ڪري آئون ڪلچر ڏانهن به اهين ٿي چڪجي ويندو آهيان. جيئن خوبصورت صورت جي پٺيان چڪجي ويندو آهيان. منهنجون اکيون سدائين ڪجهه مختلف ڏسڻ جي تلاش ۾ رهيون آهن. سدائين اندر انهي تلاش ۾ بي چين ٿيو آهي. انهي ٿي تلاش مونکي خان بدوش ڪيو آهي، انهي خان بدوشي ۾ مون مسلسل سفر ڪيا آهن. انهي سفر ۾ سدائين دل چاهيو آهي ته ڪو نه ڪو خوبصورت صورت گڏ هجي. جي اها ناهي هوندي ته مون سفر ڪتابن سان ڪيو آهي. مون گهڻا ڪتاب به سفر ۾ ئي پڙهيا آهن. مون کي پڙهڻ وڻندو به سفر ۾ آهي. آئون ڪتابن کي به اهين ٿي ڏسندو آهيان جيئن خوبصورت جسر کي ڏسندو آهيان. انهن ڏسڻ ڏسڻ ۾ هيجي ٿي ويندو آهيان. مون ۾ ڪتابن ۽ حسن جي هيج سدائين رهي آهي. دل چاهيندي آهي. دنيا جا سڀ ڪتاب منهنجي دماغ ۾ فيڊ ٿي وڃن ۽ اتي ئي دل اهو به چاهيندي آهي ته اکين جي اڳيان سدائين خوبصورت هجي. هر خوبصورت ماڻهو هر وقت مونسان گڏ هجي. سو اها خان بدوشي ۽ بي چيني منهنجي اندر ۽ ٻاهر سدائين رهي آهي. اها اڄ مونکي شايد ٿر جي پتن کان ميراث ۾ ملي آهي. مون انهي اڄ ۾ سفر ڪيا آهن. اهين پڳو آهيان. جن سخت اڇيو ماڻهو ٿر جي پتن ۾ ايرائين پيرين پهچندو هجي. شايد ڪلچر جو عاشق هجڻ جي ڪري ئي مونکي منفرد قبيلو وڻندا آهن.

اسان وٽ چوندا آهن ته اهي خان بدوش ٿي دراوڙ آهن يا چوندا آهن ته اهي ئي سنڌ جا اصلوڪا رهاڪو آهن ته اهين بلڪل ناهي جيڪڏهن اوهان هنن سان گڏ ويهندا ته اوهان کي خبر پوندي ته هي ڪيئن گڏيل هندستان جي مختلف علائقن مان سفر ڪندا ڪندا هتي

ٻهئا آهن هنن جي ٻولي ڪلچر ڪجهه به سنڌ سان ملندڙ ناهي باقي هي
اصلن جهنگلي يا باغي قبيلن آهن جن مختلف وقتن تي حملي آورن
سان پنهنجي ڌرتي بچائڻ لڏ جنگون جوتيون آهن يا مختلف حملي
آورن هنن کي پنهنجي ئي ڌرتي تي ڊوڙائي ڊوڙائي بي وطن ڪيو
آهي ويندي انگريز جي دور تائين انهي ڪري هن ڪتاب ۾ انگريزن
طرفان پاس ڪيل ڪرمنل ايڪٽ جو به ٿورو ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن ڪتاب ”خان بدوش قبيلن“ کان اڳ ۾ به منهنجو سنڌ جي خان
بدوش قبيلن تي ڪتاب ”جهنگ جا ماڻهو“ آيل آهي. انهي ۾ خان بدوشن
کان سواءِ ڪجهه جهنگ جا ٻيا ماڻهو به هئا سو انهي ڪتاب لکڻ کانپوءِ به
دل ۾ اها اڃا رهجي وئي جيڪا مون کي واري جي پتن ڏني هئي. دل
چاهيو خان بدوشن تي الڳ ڪتاب لکجي. انهي ڪري وري اهو ڪتاب
لکڻ لڏ نڪري پيس انهن قبيلن جي پٺيان ننگر پارڪر جي آخري چيڙي
واري ڳوٺ کان وٺي سڄاول جي سولي گهٽي ۽ ڪوٽڙي جي قلعي جي
ٿڌي ڇانو تائين پوري سنڌ ته پيرن مان ناهي ڪڍي پر گچ جهڙي سنڌ هنن
قبيلن جي پٺيان ڏکا کائيندي جهنگين ۾ ويهي ڏني آهي. هن ڪتاب ۾
اهو سفر آهي. انهي سفر ۾ ٿيل ڪچهريون آهن. انهي کان سواءِ انهن
قبيلن تي جيڪو ڪجهه پڙهيو آهي. مختلف يونيورسٽيز جون ٿيسز ۽
ڪجهه ٻين رولاڪن جا ڪتاب انهن جو ذڪر به هن ڪتاب ۾ آهي. انهن جا
نالن سان حوالا ڏيڻ وري وڏي ڊيگهه ٿي ويندي سو انهن اينٿروپالاجيسٽ
جو ڪم به هن ڪتاب ۾ ڪٿي ڪٿي اوهان کي نظر ايندو.

هن ڪم جي انهي انداز ۾ ڪرڻ جي پٺيان گهڻو حصو آئون
ميد ۾ عيني علي خان جو به سمجهان ٿو. انهي ڪري جو جڏهن آئون
هن سان هن جي تحقيق واري ڪم ۾ گڏ هئس ته منهنجي اڳيان
حيراني جي ڪا حد نه هئي. هن سنڌ ۾ ستين واري ڪم تي ايتري
محنت ڪئي جيتري محنت اسان وٽ لکڻ واري قبيلي ۾ ڪوئي ناهي
ڪندو. انهي جي انهي انداز موٽي وڏو اثر ڇڏيو. لکڻ ۾ ائين محنت
بلڪ عشق ڪرڻ ڪپي جيڪو عشق اوهان جي لکڻي ۾ حسن پيدا
ڪري سگهي بلڪل ائين جيئن عاشق جي اک محبوب جي جگر ۾

جس مڃڻو ڪندي آهي انون به سد جي ره اسي لکڪن وانگر
 لکندو ۽ سوچندو رهيو اها جهٽ به لکجي جهٽ به چيچي پر
 مونکي عيسيٰ علي خان سان گڏ سفر آهي عادت کان ٿورو پري ڪري
 ڇڏيو آهي کانپوءِ مون تي گهڻي تنقيد طيب اريس ڪندو رهندو آهي
 توڙي جو هو ڪو اديب دانشور ناهي پر هن منهنجي ڪنهن به لکڻي
 جي ڪڏهن واڳاڻ ناهي ڪئي هن منهنجون چڪون ڪڍيون آهن بس
 هڪڙي پڙهندڙ طور، ايتري بي رحمي سان جو ڪڏهن ڪڏهن منهنجو
 ليک پڙهڻ شروع ڪري ڇڏي ڏيندو آهي چونڊو آهي انهي به مزو
 ناهي اهو ئي طيب مونسان گهڻو ڪري هنن سڀني اسٽوريز به گڏ
 هليو آهي جن ڳالهين جا مون کان نوٽس وٺڻ رهجي ويندا هئا هو آهي
 مونکي چيچڻ کان اڳ به ٻڌائي ڇڏيندو هو هڪ ڳالهه هي به ڪيان ته
 اهين به ناهي ته هي ڪتاب ”خانه بدوش قبيلو“ ڪو انهن قبيلن جو
 حرف آخر آهي اڃان هڪ هڪ قبيلي تي ريسرچر الڳ الڳ ڪتاب
 لکي سگهن ٿا. هي صرف انهن جو هڪڙو تعارف آهي

هن ڪتاب لکڻ دوران عباس خاصخيلي منهنجي تيار گهڻي
 مدد ڪئي. اقبال هليپوٽو اهو ماڻهو آهي جنهن جي اک هڪ هڪ اکر تي
 رهي آهي اهين سمجهو ته هو جهڙو ڪر هن ڪتاب کي حفظ ڪري ويٺو
 آهي. اقبال ۽ عباس جي محبت لفظن ۾ بيان نٿا ڪريون. علي آڪاش هن
 ڪتاب جي سموري ايڊيٽنگ ڪئي آهي. علي آڪاش منهنجي لکڻ واري
 دنيا ۾ اهو ماڻهو آهي جنهن سڀ کان پهرئين مونکي لکڻ تي هڻايو.
 ڪتاب جي پروفنگ لاءِ گل محمد ڪلهوڙي جا قرب ۽ منظوري ميراڻي
 جا به ٿورا. ماو پبليڪيشن طرفان هي ڪتاب ڇپجي رهيو آهي. منهنجو
 پهريون ڪتاب به ماو پبليڪيشن ڇپيو هو. سائين ممتاز بخاري، ياسين
 جوييجي ۽ قدير انصاري جا ٿورا جو هي ڪتاب پنهنجي دل جي سڀني
 سچين سان ڇاهي رهيا آهن. باقي هر پڙهندڙ فيصلو پاڻ ڪندو آهي

خالد مڱهار

فطرت ۽ ڪثرت جو گهر

نهڻو مهرالو ٿر

خانه بدوش گزیتیر

نثار کوکر

جيئن ڪنهن زماني ۾ انگريز عملدار جتي مقرر ٿيندا هئا ته انهن مٿان اها ذميواري به هوندي هئي ته اهي ان علائقي جي سماجي سياسي حالتن سان ڪڏ درياهن، ٻيلن ۽ چراگاهن کان ويندي اتان جي عام ماڻهن، قبيلن، سردارن ۽ انهن جي سياسي مخالفن کان ويندي انهن جي سرپس جا به تفصيل لکي انگلينڊ جي راڻيءَ جي بادشاهي کي موڪلين، تيئن ئي خالد جوڳي جو هي ڪتاب پڙهي مون کي لڳو ته هو جتي به رهيو آهي اتان جي درٻار ۽ وطن ۾ بي وطن اهڙن ماڻهن جا تفصيل گڏ ڪري رهيو آهي جيڪي تاريخ جي بي رحم سڀن هيٺان صدين کان لتاڙجندا يا آهن هي اهڙن قبيلن جي اصل ۽ لڱ ڪانڊاريڊو ڪهاڻين تي مشتمل ڪتاب آهي جيڪي شايد اسان جي ايندڙ نسل کي ڳولڻي نه ٿين، يا ائين ڪشي چئجي ته سڀاڻي اگر ڪو چريو انٽرنيٽ وٽس انهن درٻار قبيلن جي ماڻهن کي ڳولڻ به چاهي ته هو ڀلي ڪريو گهنور کان سانگهڙ يا ڪاهي جي ڦاهي، تائين سفر ڪري پر کيس ڪٿي به اهڙا قبيلو ۽ انهن جا اڏيل پڪا نه ملن جن کان سندن ابن ڏاڏن بابت ائين پڇي سگهي جيئن خالد جوڳيءَ هاڻي پڇيا آهن انهن خانہ بدوش قبيلن جي طرز زندگي ۽ انهن جا درد لکيڪ ايترو ته گهرائي، سان پنهنجي اندر ۾ اوتيا آهن جو هو خالد ڪنڀار مان خالد جوڳي بڻجي ويو آهي. سندس لکڻ جو انداز صحافتي ايترو پوز جهڙو ئي آهي پر ڪڏهن ڪڏهن کيس منجهو شڪاري جهڙا انوکا ڪردار به ملي وڃن ٿا جن جي جوابن دوران سندن لفظن ۾ ڪيل سوال سندس راتين جون ننڊون حرام ڪري ڇڏين ٿا ۽ هو ڪنهن روسي ليکڪ جي ناول جي ڪردار واري درد جيان ان ڪردار تي هڪ

نه پر لاڳيتا به ڪالمر رهڙي وئي تو پر منچو شڪاري جي انهن ڳالهين جا جواب کيس نٿا ملن جيڪي هن سائنس ساڍگيءَ سان سليما هئا منچو ته کيس خواب ۾ شڪار ڪندي به نظر ايو سو به سوئر جو شڪار، جنهن بعد هن ٻئي ڪالمر ۾ تاثرات لکندي لکيو ته سنڌ پاڻ هڪ گهاٽو جهنگ بڻجي وئي آهي جنهن ۾ هاڻ سوئر پيلن بدران وڏن بنگلن ۾ رهن ٿا وڏين گاڏين ۾ هلن ٿا انهن سوئرن تائين هاڻي منچو شڪاري جي ننڍي ڳن واري ڪهاڙيءَ جو ڌڪ پهچندو آهي ته...

شڪارين بابت سندس اهي تاثر ڪنهن آرامده گهر جي ڪشادي ڊرائينگ منجهان ڪيل تصوراتي ذوق بعد لکيل ڪو شخصي تاثر ناهي پر ٻيهر جي اڪيلي وڻ هيٺان رکيل ڪٽ تي شڪارين سان گوڏو گوڏي ۾ گڏي ڪيل ڪچهرين مان هن اها معلومات گڏ ڪئي آهي جيڪا فرسٽ هينڊ معلومات چئجي انهن خانه بدوش قبيلن بابت لکيل سندس آرٽيڪلز ۾ اها معلومات ته آهي پر سندس موضوع جي دلچسپي مان ڪو به پڙهندو آساني سان اندازو لڳائي سگهندو ته هن جو وس پڄي ته پاڻ به هو ڪن زمينن تائين خانه بدوشي اختيار ڪري جهنگ منهن ڪري، جيئن ليڊي آف ڪيمبل سڏجندو ليڪڪا ايلسي ڪوهلر ڪيو هو اتفاق سان اها مائي به خالد جيان ڪنهن اين جي او ۾ ڪم ڪندي هئي ۽ کيس لکيو اسٽاڪ تي پروجيڪٽ مليل هو جنهنجي انڊيا ۾ سربراهي ڪندي هئي پر سندس اوتارن سان اهڙو من لڳو جو سموري دنيا جا ڌنڌا ڌاڙي ڇڏي پورا ويهه سال هن راجستان جي رڻ ۾ پئي ڏاڇين ۽ اٺن سان گذاريو ۽ موٽي اچي جو ڪيمبل ڪرمانا نالي ڪتاب لکيائين ته هر طرف واه واه ٿي وئي. انکان اڳ به هڪڙي چرياڻ ليڪڪا روبن ڊيوڊسن 1977 ڌاري چار اٺ ۽ هڪڙو ڪٽو ڪٽي آسٽريليا جا رڻ جهاڳڻ نڪري پئي هئي، اها طويل رولاڪي ڪرڻ بعد جڏهن واپس آئي ته سندس من آسٽريليا جهڙي ملڪ واري ماحول ۾ به نه لڳو ۽ هن وٺي انڊيا جو رخ ڪيو جتي راجستان ۾ وڃي ريهارين سان انهن جهڙي ٿي رهي پئي. ان مائي جي رولاڪين تي هاڻي ته ڪجهه ڊاڪيومينٽري فلمون به ٺهيون

اهو پر هن پاڻ انديا جي راجستان ۾ رهندي هڪڙو ڀلو ڪتاب ڏهه ي
 ورتو جنهنجو عنوان رکائين چيرنگ آفتر نومدس، سو موڪلي -
 بظاهر وڏا وڏا تهڪ ڏيندڙ هن قداور همراه مان ڊپ لگندو اهي ته
 ڪٿي هي وسنديون ڇڏي وڃي جوڳين، شڪارين، جهڙن، چمارن جا -
 ويڙهه وسائي ڇو ته اهي خانه بدوش جهنگلي من م کات هئن ٿا ان جو
 سارو چين ڪئن ٿا مون ٽنڊوالهيار جي گهٽين ۾ گهمندي ان ۾
 بدوش ليڪڪ خورشيد قائمخاني جي من ۾ به اهڙو کات لڳل ڏٺو هيو
 جو هن پنهنجي زمين تي ڪولھين حوالي ڪري انهن کي ڳوٺ ڏي
 ڏنو هيو ۽ پنهنجو آشرم به ان ئي ڳوٺ جي ڪولھين جي گهرن اندر
 ئي رکيو هئائين هڪ پيري اسانکي به ان آشرم تي وٺي وڃي
 مانجهاندو ڪرايو هئائين پر بعد ۾ جڏهن سندس بيماري جو پڌي
 سائس ملڻ ويو هئس ته خورشيد جو هڪ پٽ مئس ڌمريل هو ته فوج
 مان ميجر ٿي ريتائر ڪيائين اسان لاءِ ڇا ڪيائين اهي ته وڏن ليڪڪن
 جا وڏا قصا آهن سي پيا ٿيندا پر پاڻ موٽي اچون ٿا خالد ڪنڀار جي هن
 ڪتاب طرف جنهن ۾ مونکي اها ته خبر ناهي ته هن ڪنڀار بدران
 پنهنجو تخلص جوڳي ڇو لکيو هو پر مصري جوڳي بابت لکيل سندس
 پروفائيل پڙهي مونکي ائين لڳو ته مصري جوڳي جيڪي اک جي
 سڪل ڪائي، واري مرلي مان سر ڪڍي گورين کي رقص ڪرڻ تي
 مجبور ڪيو هو سو ئي سگهي ٿو خالد به اها اميد رکي هجي پر شڪر
 ٿيو جو کيس ستت ئي خبر پئجي وئي ته جوڳي ٿيڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم
 آهي.

خالد جوڳي جي هن ڪتاب ۾ توهانکي تلھار جي ڏيري ۾
 ويٺل انهن راوڙن جو درد به ملندو جيڪي سائس سور سليندي چون ٿا
 ته شايد اسانجي هٿ جي لڪيرن ۾ وطن، ملڪيت يا گهر لکيل ئي
 ناهي تنهنڪري اسان دربدر آهيون. هن ئي ڪتاب ۾ اهي ڪولھي به
 ملندا جيڪي شڪار ڪرڻ دوران ڪاٿر وارو ڏک هئڻ جا ماهر هوندا
 آهن، ڪنهن زماني ۾ انهن ڪولھين جي سڃاڻپ ئي ڪاٿر هوندي
 هئي پر هاڻوڪن ڪولھين چواڻي ته سندن نئين نسل کي ان ڪاٿر جي

دڳ جي ڪا حسرتي ناهي هن ڪتاب ۾ اهڙن حادثن قسطن جي
 دلچسپ قصا به سان ٿيل آهن جنڪي پنهنجي قسطن کي ڪنهن هڪ
 مذهبي دائري ۾ واريلا ٿا ڏس، جيئن ناري جا سامي ۽ پيل شڪاري
 قبيلن آهن جن منجهان پيل شڪاري ته رمضان جا روزا به رکن، عيد
 تي نوان ڪپڙا به پائين، ريتون رسمن مسلمانن واريون ڪن صرف
 نماز نه پڙهن اهي پيل شڪاري ڪتن ذريعي شڪار ڪرڻ جا ماهر
 آهن تنهنڪري شڪاري ڪتن سان اهڙو نينهن لڳل اٿن جو ڪڏهن
 ڪڏهن شادي مهل ڪو نوجوان شڪاري ڏاج ۾ سهري کان شڪاري
 ڪتو ضد ڪري گهري وٺندو آهي ته سهرو نه چاهيندي به کيس اهو
 ڏئي ڇڏيندو آهي يا وري ناري جا سامي سي به پنڻ ۾ اهڙا ماهر جو
 پنندي پنندي وڃي ايران افغانستان کان نڪرندا پر پنهنجو وطن وري
 به ناري کي سمجهندا انهن خالد کي ٻڌايو ته اڳي سندن وڏڙا مذهبي
 اعتبار کان وڏو گوشت نه کائيندا هئا پر هاڻوڪا سامي ايترا مذهبي نه
 رهيا آهن تنهنڪري وڏو گوشت شوق سان کائيندا آهن پنهنجي پارڙن
 جو طهر به ڪرائيندا آهن حلال جانور کي ڪهن مهل سير به پاڻ ڏيندا
 آهن پر سڏائيندا هئو آهن انهن ۾ ايمان به ڌارو هڻن ۽ هٿ ڏسن جو
 هنر آهي پر پنڻ سندن پهرين ترجيع آهي

خالد ڪنپار جي هن ڪتاب پڙهڻ جو چس انڪري به آهي جو
 هن مختصر ڪتاب ۾ ڪيترن ئي خانن بدوش قبيلن جي رستن رسمن
 بابت معلومات فراهم ڪئي آهي جيڪا سندس فيلڊ ورڪ يا فيلڊ
 ريسرچ جو نتيجو آهي. ڪجهه قبيلن تي پڙهيل ڪتابن ۽ ڏنل فلمن
 جي مدد سان به هن شاهوڪار ڪالم لکيا آهن جنهن ۾ هندستاني لڳن
 تي بهتر انداز ۾ تفصيل سان لکيو اٿائين خان بدوش قبيلن بابت
 سندس هي ڪتاب پڙهندي جڏهن مون ليڙو ڪولهن جو پروفائيل
 پڙهيو ته مونکي الائي ڇو ائين لڳو ته هي اڌورو ڪالم آهي، ليڙو
 ڪولهن تي ڪو پرپور ڪتاب لکڻ يا ڪا ڊاڪيومينٽري فلم ٺاهڻ
 گهرجي جيڪا اڻپڙهيل هوندي به ايتري وصيت ڪري وڃي ته کيس
 زرعي زمين ۾ پورجو ۽ اهو گڏوڇر ڪري ڇڏجو ته پيو مال چري. ان

رمن م ڪا آبادي نه ڪجھو نه ان قسم جي عورت بابت واقعي ۽ ڏسڻ لکڻ جي ضرورت آهي، مونکي سندس خبر مقرر قبيلي پورب جا تفصيل پڙهي مٽياري جي ڀرسان ويندڙ آهي ڳهيلا باداچي ويا جن جا پرڪار نه پورايا جهڙا آهن پورايا انيڪ وارداتون ڪرڻ جا ماهر هئا پر مٽياري جي ڳهين ته آسپاس جي چورن سان شرطون رکي ان وقت راڻي باغ جي چڙيا گهر ۾ نئين آندل هاڻي چورائي هئي جيڪا بعد ۾ پوتارن جي ٽياڪڙي بعد واپس ڪئي هئائون، آهي ڳهيلا ڪوهستان جي پالارين ۽ انگريزن هاءِ وي تي هلندڙ ٽرڪن منجهان فرجون، تي ويون ۽ ٻيو سامان ائين لاهي ويندا هئا جو استاد عبدالقادر جوڻيجي چواڻي اک نه ڏسي ڳوڏي ڪي.

خالد جوڳي جي هن ڪتاب ۾ ڪاهي جي انهن پوڙهين طوائفن جو به ذڪر ملندو جن پنهنجي ڪارن ڪپڙن اندر تر جي چڱن پلن وڏيرن کي مدارين واري اباڻي ڪرت جيان پولڙن وانگر آڱرين تي نچايو هوندو ته ٺڳن ۽ ڪوڪڙين جو به ذڪر ملندو ۽ اهڙن قبيلن جو به ذڪر ملندو جن جو دين ڌرم درياھ بادشاهه هوندو هيو، يعني ساڪ ڪڙڻ مهل به درياھ ۾ ٽپي هڻائي ويندي هئي ته باس باس مهل به درياھ کي پيٽا، ان قبيلي جي ڪنهن ماڻهون کي ڪا شڪايت هوندي هئي ته اهو پنهنجي پونگڙي اندر ڏينهن جون گولو ٻاري رکندو هيو جنهن مان ان قبيلي جي وڏڙن کي خبر پوندي هئي ته کيس ڪ شڪايت آهي اهڙن انيڪ قبيلن سان خالد هن ڪتاب معرفت ملاقات ڪرائي ٿو ته اسانکي دلي خوشي ٿئي ٿي ۽ اسان به هن اندر هڪ گولو ٻاري هليون ٿا هن سنڌ ڌرتي جي اصل ڌڻين جي اها درٻري ڪڏهن ختم ٿئي ۽ ڪڏهن ته انهن جي حق مالڪيت قبول ڪئي وڃي

نثار ڪوڪر

لاڙڪاڻو

07 اپريل 2020

تيرنهن تاليون

پنجاب واري پاسي جيڪي رول قبيلن رهن ٿا انهن رول قبيلن جا وري ڪم پاڻ واري رول قبيلن کان به ايتا آهن اهي ايتا به وري اهڙا جو ڇا چئجي انهن رول قبيلن تي هن وقت تائين ڪو خاص ڪم نه ناهي ٿي سگهيو جيڪو ٿورو گهڻو ڪم ٿيو آهي اهو ڪم ڪالونيل دور جو ٿيل آهي. انهي ڪري هنن قبيلن کي سمجهڻ لڳ انهي دور جي ڪتابن جي کوٽ کوٽان ڪرڻي پوندي

هن وقت به پنجاب ۾ اهڙا رول قبيلن آهن، جيڪي مختلف جهنگلي جانورن جو اُڪار به شڪار ڪن ٿا انهي شڪار مان وري مختلف شيون ناهي وڪرو ڪن ٿا گذريل پيري جڏهن آئون روھي واري پاسي جهوڪ فرید ويو هئس ته اتي جنهن ڪوڙ هيٺان فرید جهوڪ پوري ڪئي هئي اها جهوڪ به ڏٺي هئي اتي ئي روھي ۾ فرید جو کوھ به موجود هو اهو ڪوڙ اڃان اتي موجود آهي جنهن ڪوڙ هيٺان فرید پنهنجي سهڻي محبوبا لڳ پيار جو چلو پڇايو هو فرید جي اها محبوبا لاڙ ذات جي هئي. انهي ڏينهن اتي روھيلا پنهنجي ثقافتي رقص ۾ مست ٿي نچي رهيا هئا اتي ئي انهي فرید جي روھي واري ميلي ۾ اهي پنجاب جا رول قبيلن به آيا هئا انهن رول قبيلن جا اتي اسٽال لڳل هئا اهي اسٽال به ڏاڍا عجيب هئا اتي لڳل هڪڙي اسٽال تي ڏٺوسين ته گاسليٽ واري چلھ تي سانڍن جو تيل ڪڍيو پئي ويو جيڪو شيشين ۾ پري وڪرو ٿي رهيو هو انهن گاسليٽ واري گولن جي روشني ۾ روھي جي اچي ريت تي سوين سانڍا پيا هئا جيڪي اتي ريت تي ريڙهيون پائي رهيا هئا انهي سانڍن واري تيل جي اسٽال تي خفتين جي وڏي رش هئي انهن تيل جون شيشيون هرڪنهن خريد ٿي

ڪيون ڪنهن لڪ چوري ۾ وٺي اصل پاسي واري ڪسي ۾ ٿي وڌيون اصل ۾ اهو تيل جنسي ڪمزوري ۾ مخصوص عضوي تي لڳائڻ ٿئي وٺي رهيا هئا جنهن ۾ اهو تيل خريد ڪيو ٿي انهي جي چاهي تي خوشي محسوس ٿي رهي هئي اهي اتي تيل وڪڻندڙ ڪهڙي قبيلي جا ماڻهو هئا؟ اهي ڪير هئا؟ ڪٿان آيا هئا؟ اها اوڏي مهل اسان کي خبر نه پئجي سگهي پر جڏهن ڪالونيل دور جي ڪتابن جا پنا ٿا اٿلايون ته انهن ٿي رول قبيلن جو ذڪر ملي ٿو وڃي جيڪي مختلف جانور جهلي انهن مان اهڙيون شيون ٺاهي حڪمت طور وڪرو ڪندا رهن ٿا.

انهن ڪالونيل دور جي لکڻين ۾ ڪچر قبيلي سان گڏ انهي پنجاب جي جلاد قبيلي جو ذڪر به اچي ٿو جيڪو سڏبو ٿي جلاد قبيلو هو چون ٿا اهو قبيلو ڪچر قبيلي جي شاخ آهي اهو جلاد قبيلو بنيادي طور جسر فروش قبيلو آهي اهي قبيلو جسر فروشي سان گڏ، انهي جلاد قبيلي ۾ جسر فروشي جي حوالي سان به عجيب معيار هئا هي قبيلو ڇا ڪندو هو جو پنهنجي قبيلي ۾ پڻا ٿيندڙ عورتن کي سن حصن ۾ ورهائيندو هو هڪڙيون اهي عورتون جن جي چيل سنهڙي ۽ ڳچي ڊگهي هوندي هئي جنهن جون اکيون واٽ ويندڙن کي ونگي ۽ ڏنگي سگهنديون هيون انهن جي چاٽي جا ڪپوٽر اڏڻ لڏ پيا ٿي ٿڙائيندا هئا انهن خوبصورت عورتن کي هڪڙي پاسي ڪندا هئا ٻيو حصي ۾ وري اهي عورتون هونديون هيون جيڪي ڏسڻ جون ايتريون خوبصورت نه هونديون هيون جن جي چيل ۾ نه ور هوندو هو نه وري اک جي ڏسڻ ۾ ڪو ڏاڍو هوندو هو جن جي ادا ايترو موهي نه سگهندي هئي انهي حصي کي ٻي پاسي الڳ ڪندا هئا انهن مان جيڪي عورتون خوبصورت نه هونديون هيون انهن سان جلاد قبيلي وارا پاڻ شادي ڪندا هئا باقي جيڪي عورتون بي حد حسن عورتن هونديو هيون انهي جي اک جو چمڪو وري ٻين جي جسر ۾ بهه لڳائڻ لڏ هوندو هو

انهن جلادن ۾ به هڪڙي اخلاقيات هوندي هئي جن عورتن سان

جلاد قبيلي جا مردن سان ڪندا هئا انهن جو سڀ کان اول ۽ تمام
 سٺو سموري جسم تي جھٽو مٽ ۽ جلادن جي هڻندي هئي. انهن
 جسم تي سڀ جون اکريون ڪٽي ڇڏينديون هون انهي جلاد کي سڏيندا
 ڪٽ ڪٽ لکن ٿا ته هي اهو ئي جلاد ڪٽيو هو جھٽو دهلي جي ڏور
 ٿاسي گهاٽ تي ڦاسي ڏيڻ جو ڪم ڪندو هو انهن جلادن ۾ ڪي
 جلاد دربار ۾ وڏي حيثيت رکندا هئا هي اهو ئي جلاد ڪٽيو هو جيڪو
 دهلي جي دربار ۾ سزائي عمل ڪندو هو جنهن ۾ رڳو ڦاسي ڏيڻ جو
 ڪم به نه هوندو هو، جيڪڏهن ڪنهن کي ڪوڙا لڳائڻا هوندا هئا تڏهن
 به اهي ئي جلاد لڳائيندا هئا جيڪڏهن ڪنهن جا هٿ پير ڪٽڻا هوندا
 هئا تڏهن به اهو ڪم اهي ئي جلاد ڪندا هئا انگريز لکن ٿا ته جلاد فقط
 ۳ جلد مان نڪتو آهي اهي جلاد اڇوت هئا پر اهي ڪالي مٿا جي پوڄا
 ۾ ڪندا هئا دهلي انهي قبيلي جو وڏو مرڪز هو جتي سڀ کان گهڻا جلاد
 رهندا هئا پر انهي قبيلي ۾ پٽ اهڙي پيل هئي جو اهو پنهنجي ڌارين
 جي به ڏاڏي ڪري ڇڏيندا هئا اهين ڪٽي چئون ڏي جو دلو وري پي
 هوندو هو هنن جي دربار کان پوءِ پي وڏي ڪمائي به اها هئي
 انهن ڪٽين ۽ جلادن کان سواءِ هڪڙو ٻيو قبيلو به پنجاب
 وارو ۽ سڀ اهي جنهن جا ڏندا به اهڙا ئي آهن جهڙا جلاد قبيلي جا آهن
 انهي قبيلي جو نالو پراڻا آهي انهي پراڻا قبيلي جون عورتون به جلاد
 عورتن وانگر جسم فروشي جو ڌنڌو ڪنديون هيون سڄي رات هنن
 جي ڏون روتن مان پيا مرد رس چوسيندا آهن جتي اهي گرهڪر کي
 چيل جي ور ۾ قابو ڪري اڳين جا تير ۽ تلوار هڻنديون هيون انهي
 ئي عورتون وڏيون ڪرتب باز ۽ مداري به هيون جيڪي پنهنجي گلي
 ۾ ڇاڻو ۽ تلوار لٽڪائي پوءِ ڪرتب ڏيکارينديون هيون انهي قبيلي
 جون عورتون جڏهن ڪرتب ڏيکارينديون هيون تڏهن انهن جا مرد رڳو
 انهي ڪرتب ڏيکاريندڙ عورتن جي اڳيان ڏهل وڃندا هئا هنن مردن
 جي هٿ ڏهل تي پوندا هئا، هتان عورتن جو مداري ۽ رقص شروع
 ٿي ويندو هو جسم جو انگ انگ نچڻ لڳندو هو پوءِ انهي نچندڙ حسن

کي دُسي محوم ڪڍ ٿي ويندا هئا انهن پراڻا قبيلي مان پوءِ ڪهڙي
 مسلمان نه ٿي ويا انهي قبيلو ۾ وري نه به طفا عورس جا هئا هن
 قبيلي جون هڪڙيون اهي عورتون هيون جن کي تيرنهن ساليون سڏيو
 ويندو هو ۽ ٻيون اهي عورتون هونديون هيون جن کي سارنهن ناليون
 سڏيو ويندو هو انهن عورتن تي اهو نالو انهي ڪري پيو جو اهي
 عورتون ميوزڪ جي باري ۾ تيرنهن تال تي رقص ڪنديون هيون
 انهي سارنهن ۽ تيرنهن تال جي حوالي سان جيڪي ميوزڪ جا وڏا
 ڄاڻوڻ آهن اهي چون ٿا ته ميوزڪ ۾ جيڪي اڪي عدد وارا تال هوندا
 آهن انهن تي ڳائڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي جيڪا هر ڪنهن جي وس جي
 ڳالهه ناهي هوندي اهي چون ٿا انهي اڪي عدد واري تال تي رقص
 ڪرڻ ڳائڻ کان به گهڻو ڏکيو هوندو آهي هر رقاصا اڪي عدد واري تال
 تي نٿي نچي سگهي پر پراڻا قبيلي جون اهي عورتون انهن اڪي عدد
 واري تال تي گلي ۾ چاقو ۽ تلوار وجهي رقص ڪري وينديون هيون
 انهي رقص ڪرڻ جي ڪري ئي اهي ٻاچڻيون پوري پنجاب ۾ مشهور
 هيون انهن ناچو عورتن لاءِ استعمال ٿيندڙ اهو ٿرڻ ايترو مقبول ٿيو
 جو سنڌ جي عام ڳوٺن ۾ اهو ٿرڻ اڄ به عام جام استعمال ٿيندو آهي
 ڪا عورت گرهوڙي وانگر رنگ مٽائيندي آهي ته چوندا آهن، هي ته ڪا
 تيرنهن تالي آهي انهي پراڻا قبيلي جي ڪار جي ورنڊڙ بدن اهڙا ماڻهن
 جي اندر ۾ ور وڌا جو پوءِ مرد انهي جسر جا رقص ۾ پنهنجي جسر
 کي به شامل ڪندا ويا اهي جسر جيڪي رقص تي ورنڊا هئا اهي مردن
 جي هٿن جي چٽا سان ورڻ لڳا آهن انهن عورتن کان رقص ويندو
 رهيو انهن قبيلن جهنگ ڇڏيا رقص ڇڏيا، جسر ورڻ ڇڏي ڏنو آهي
 جسر جيڪي گلي ۾ تلوار ۽ چاقو وجهي رقص ڪندا هئا اهي ڪنهن
 سي هنڌ تي ورڻ لڳا جسر ۾ ور ۽ ورڻ جي ادا ۽ رقص ته اهي ئي هئا
 سر رڳو جڪهيون تبديل ٿي ويون اهي خانہ بدوش پوءِ خيمن جي اندر
 محدود ٿي ويا هاڻوڪو پنجاب ۾ حصن ۾ ورهائجي ويو آهي انهي
 ڪري هن پنجاب ۾ اهي قبيلا آهن، اٿي ناهن پر انهن قبيلن جو ذڪر

اڃان سندن انگري اڪرن سان ڪنالوسل دور جي لکڻين ۾ ملي ٿو جيڏي مهل انهن پٺن تي اڪرن پور ٿيون ته ائين ٿو لڳي اجهو ڪا انهن پٺن مان پرانا قبيلي جي ڪا عورت نڪرندي جنهن جي گلي ۾ تلوار ۽ چاقو هوندو هن جو مڙس پر ٻر دهل وڄائيندو ۽ اها پٺي تي ئي رقص ڪرڻ شروع ڪندي پر ائين هاڻ ائين ممڪن آهي يا ناهي جڏهن ته اڄ اسان جي سماج ۾ انهن رقص کي ئي سٺو نٿو سمجهيو وڃي

ڪڇريون

ڪڇرن جي پوري قبيلي جي سڃاڻپ ڪڇريون آهن اهي ڪڇريون وري پنهنجي ناچ جي ڪري نالي چڙهيون هيون. هر ڪڇريءَ جي انگ انگ ۾ ناچ هو ڪڇري جيڪو به قدم کڻندي هئي، ان ۾ رقص هو هن جي وک وک ۾ ناچ جي لاءِ هئي ڪڇريءَ جهڙو ناچ آڄ به خيبر ۾ ڪري سگهندو سندن مشهور ناچ جو نالو روپ ناچ هو روپ ناچ ۾ هر ڪڇريءَ جي وس جي ڳالهه نه هو بس ڪا ڪا ڪڇري ئي روپ ناچ ۾ سڳندي هئي ڪڇرين جي اکين جا چير ڪڇن ۽ جهڪن ۾ به هڪڙو رقص هو

انهي ڪڇر قبيلي ۾ پاڇوڙي سر جي پوري قبيلي جي مشهور ناچي هئي هن جو ناچ آڄ به ڪڇرين جي لوڪ قصن ۾ مشهور آهي اهي سمجهو پاڇوڙي انهن جو لوڪ داستان آهي اها پاڇوڙي ئي هئي جنهن گجر بادشاهه کي پنهنجي ناچ سان ڪهاڻي وڌو هو حدس هو. گجرن جي محل ۾ ناچ ڪري رهي هئي، تڏهن گجر بادشاهه ۱۰۰۰ روپ ڏانهن سون جا ڪنگڙا اڇليا هئا، جيڪي هن روپ ناچ ڪندي جهلي ورت هئا تڏهن انهيءَ گجر بادشاهه هن کي چيو هو ته جيڪڏهن تنهنجي پير ناچ ڪندي تنهنجين اکين جي برابر اچي ويا ته انهن نوڪي گجرن جي بادشاهي ڏئي ڇڏيندس هن ايئن ڪري ديوڪارو هو. پر تيسائين هن جا ۱۰۰۰ روپ ناچ جي وچ ۾ اچي ويا ۽ هو ڪري پئي ان عمل جي ڪري هو، سخت زحمتي ٿي پئي اها زحمتي پاڇوڙي مرڻ لڳي ايئن سمجهو ته پاڇوڙي رقص ڪندي مري وئي هن جي رقص منهنجي ويل جسم مان حدس ساڻس ناچ ڪندي نڪري رهيو، تڏهن هن پنهنجن ويجهن عزيزن نروئي قبيلي جي ڪڇرين کي چيو هو ته اوهان مان هان ڪا به ڪڇري روپ ناچ نه ڪندي قبيلي جو ڪوبه ماڻهو، جوڻ جي مهيني ۾ پير جي

وڻ هيان نه ويهندو. اوهان کي هميشه وهندڙ نديءَ مان پاڻي پيئڻ کپي ڏياريءَ تي سڀ ڪچر پنهنجا پکن وارا گهر ڏيڻ سان روشن رکجو ڪچرن ان وچن کي نپايو. پاڇوڙي کان پوءِ ڪنهن به ڪچريءَ وري روپ ناچ نه ڪيو. ڪچر ڪڏهن به جوڻ جي مهيني ۾ پير جي وڻ هيان نه ويا. وهندڙ درياھ جو پاڻي پيئڻ جي ڪري اهي ڪچر خانہ بدوش به ٿي ويا. انهي پاڇوڙي ڪچري جي ڏنل قسم پوري ڪچر قبيلي کي خانہ بدوش ڪري ڇڏيو.

پاڇوڙي مري وئي. ڪچرين روپ ناچ ڇڏي ڏنو، پر رقص ڪچرين جي انگ انگ ۾ هو. اهي هلنديون به ناچ واري ردم ۾ هيون. روپ ناچ ڇڏي باقي بيا جيڪي به ناچ ڪچرين کي ايندا هئا، اهي ڪچريون نچنديون رهيون. اهي ڪچريون نچنديون به رهيون ۽ ڳائينديون به رهيون. وري به ڪچرين جي خانہ بدوشي هنن جي جسم جي ڪري ختم ٿي. هنن وري ڪوئن کي آباد ڪيو. ڪوئن تي نچڻ کان پوءِ ڪچريون نچڻ ۽ ڳائڻ کان به ڪجهه قدم اڳتي نڪري ويون. انهن وهندڙ درياھ مان پاڻي پيئندڙ ڪچرين جا جسم وري پيائڻ لڳا. پاڻ درياھ بڻجي پيائڻ ۽ ناچ هنن جي رون، رونءَ کي رقص ۾ آڻي ڇڏيو. مڌ، ناچ، موسيقي انهن جي سڃاڻپ هئي.

انهن ڪچرن ۽ ڪچريون جون ريتون رسمون به عجيب هيون. اهي ڪچر اڄ به پنهنجي ڪنهن مري ويل جي قبر تي ويندا آهن ته پاڻ سان گڏ مڌ، جامت، پري ويندا آهن. اتي ويهي ڪچي شرب مرد توڙي عورتون گلاس پري پري پيئندا آهن. شراب سان گڏ چلم به چڪيندا آهن. اتي انهي قبرستان ۾ شراب پيئڻ کان پوءِ ڪچريون ڳائينديون ۽ رقص ڪنديون آهن. چون ٿا ته هنن ڪچرين ۽ ڪچرن جي انهن قبرن مٿان هڪڙي ننڍڙي دري به ٺهيل هوندي آهي، جنهن مان اهي مڌ ۽ چلم کي قبر ۾ به لاهيندا آهن. هنن جو خيال آهي ته جيڪو ڪچر ۽ ڪچري مري وئي آهي، تنهن جو روح ان دريءَ مان ٻاهر نڪري، هن دنيا جو دورو ڪندو آهي. انهي ڪري هو نچنديون آهن. ڪچر باهه ۽ پاڻيءَ جي پوڄا به

ڪندا آهن. پر هنن جو ڪهڙو عهدو وري پير جي وٺڻي آهي
جڏهن سواڙ واري مها راڻي پرنس ۽ اسر ۽ ج ۾ هلي ڏهه،
۾ جنگ لڳي هئي. ٻڌهن به. هن راجستاني قبيلي پنهنجي سواڙ جي
مها راڻي سان پيايو هو مها راڻي ڪڇرين ۽ ڪڇرن کي باقاعدي
حاسوسيءَ جي سکيا ڏياري، مغلن جي راجڌاني دهليءَ، ڏانهن رو سو
ڪيو پوءِ اهي ڪڇريون ۽ ڪڇر پوريءَ دهليءَ ۾ مها راڻيءَ جا جاسوس
ٿي. مغلن تي نظر رکندا رهيا ايئن اهي ڪڇر دهليءَ ۾ به آباد ٿيا. هن
وقت دهلي ۾ ڪڇر گهڻي تعداد ۾ آهن پر چون ٿا ته ڪڇرن جو اصل
وطن راجستان ۽ پنجاب آهي

اهي ڪڇر در در جا رولاڪ هئا ڪڇر اصل ۾ سنسڪرت جي
لفظ ڪناچارا مان نڪتل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ”جهنگل ۾ گهمڻ
وارا“. هنن ڪڇرن جون راجستان ۾ 23 ٺڪون آهن ۽ پنجاب ۾ هنن جو
وري 12 ٺڪون آهن، جنهن ۾ چماڙ منگتا، پاٽ، چوهاڻ، جٽ ۽ ٻيون
ٺڪون اچي وڃن ٿيون هنن ڪڇرن جي هڪڙي نڪ جلاد ڪڇر به آهي
انگريزن ان قبيلي تي ڏوهاري قبيلي جو اسٽيمپ به هنيو هو

اينٿروپالاجيءَ جا شاگرد چون ٿا ته ڪڇر ڪو هڪڙو مخصوص
قبيلو ناهي اهو ڪيترن ئي قبيلن جو مجموعو آهي ان ۾ سانسي ۽
جوڳي به اچي وڃن ٿا. پر اهي ڪڇر جڏهن راجستان ۽ پنجاب مان ٿيندا
سنڌ پهتا ته هتي هنن کي ڪوچڙا به چيو ويو آهي ڪوچڙا اڄ به پنهنجي
ذات لکائي سنڌ جي مختلف شهرن ۾ آباد آهن يا اهي سنڌ ۾ ڪڇر ۽
ڪوچڙي بدران پنهنجي نڪ سان سڃاڻبا آهن اهي ڪڇر پنهنجو نسل
مانا گروءَ سان ڳنڍين ٿا. اهي چون ٿا ته اسان مانا گروءَ جي نسل مان
آهيون، جنهن جي زال جو نالو نثيا هو مانا ۽ نثيا جهنگ ۾ رهندا هئا
هنن جو گذران شڪار ۽ ڏوهن تي هوندو هو مانا زوراور ۽ مضبوط
ماڻهو هو مغل سلطنت هن کي انعامن سان نوازيو هو ڪڇرن وٽ
اهڙيون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون آهن

اهي ڪڇريون اڄ به دهليءَ ۽ بمبئي جي ٻارن ۾ رقص ڪندي

نظر اچي ٿيون ڪڏهن ڪڏهن رات جو پوليس هن کي ڏسي ڪري نه
 وٺي وڃي ٿي ۽ لاک آف ڪري ڇڏيندي آهي. پر لاهور ۽ اري قلمی
 جي بلڪل ڀرسان هاڻ انهن ڪچرين واري اها بارار ڦه ڏاڍو مستعد
 بدلجي چڪي آهي اني اليت ڪلاس جا ماڻهو پنهنجين فمليز سان گڏ
 رات جو انهن ڪون جي چٽ تي چڙهي، قلمي کي حسرت ڀري نظر
 سان ڏسن ٿا مغل دور ۽ ڪالونيل دور جا اهي ڏينهن سارين ٿا جڏهن
 هيءُ بازار سڄي رات رقص، راڳ ۽ مٺ ۾ مدهوش هوندي هئي سنڌ
 جي ناري وارن وڏيرن جا اتي بورڊ لڳل هوندا هئا. چون ٿا ته ناري جا
 گهڻا نواب پنهنجون جاگيرون به ان ئي گهٽي ۾ ڪڍي وڃائي آيا انهيءَ
 فوڊ اسٽريٽ ۾ اڄ به پروفيسر اقبال جو ننڍڙو ميوزيم آهي، جنهن ۾
 هو ان دور جي هڪ هڪ لمحي کي محفوظ ڪري ويٺو آهي اقبال فائن
 آرٽ جو پروفيسر آهي انڪري هن ڪولي جي هڪ هڪ منظر کي
 پينٽ ڪيو آهي، جن ۾ ڪچرين جي هر ادا ۽ ناچ جي هر لث محفوظ
 آهي اهو ميوزيم اڄ به ڪولي واري اصل شڪل ۾ محفوظ آهي اتي
 سوپاري ٽوڙڻ واري سُڙي ۽ ڪاٺ مان ٺهيل پان ڏاني کان وٺي هر
 شيءِ محفوظ آهي ان ميوزيم ۾ رهندڙ پوڙهي مون کي ٻڌايو ته هن
 ميوزيم جي اپت مان پوڙهين ڪچرين جو پيٽ پرچي ٿو. هن اهو به
 ٻڌايو ته جڏهن هتي رقص ٿيندو هو ته وڏن گهرائڻ جا ماڻهو پنهنجا پار
 به هتي ڇڏي ويندا هئا ته جيئن اهي محفل جا آداب سکن. هڪڙو اهڙو
 دور به آيو، جڏهن ڪولي تي رقص ڪندڙ هر رقاصا کي ڪچري
 سمجهيو ويو. ڪوئا ڪچرين جي ذات سان سڃاڻجڻ لڳا ايئن ڪچر
 لفظ پوري ساج ۾ هڪڙي گار بڻجي ويو. نه ته لفظي طور ڪچر ڪا
 گار نه آهي. ڪچريون رقص واري آرٽ جي ڪري معتبر به آهن اهي
 لاهور واريون ڪچريون هيون يا نه، پر انهن کي به چوندا ڪچريون هئا.
 هاڻ نه اهي ڪوئا رهيا آهن، نه رقص جي اها اهميت رهي آهي.
 ڪچرين ۽ ڪچرن به رولاڪيرن ڇڏي ڏنيون آهن هاڻ هو دنيا جا ٻيا
 ڏندا سڳي ويا آهن ذات مٽائي ڇڏي اٿن پر ڪنهن رقص جي ڄاڻو، جي

نظر، ڪنهن ذات مٿاڻي ويل ڪچريءَ تي پئي ته، هو سندس هڻي، ۽ لڏ مان ئي سمجهي ويندو ته، ها پيلي اها آهي ڪچري.

پاڻ وٽ هتي گهڻو مشهور موران ڪچري جو قصو آهي جنهن جي عشق جو مرڪز رنجيت سنگهه هو. موران جي حسن اڳيان رنجيت سنگهه جي دل جو ڌڙڪو وڌي ويندو هو. اها موران ڪچري توڙي هو مسلمان هئي جيڪو پوءِ رنجيت سنگهه جي رکيل بـ سڏبي هئي رنجيت سنگهه بـ مغل وانگر مختلف مذهبن جا وزير ۽ زالون رکيون هيون. ۱ مرتسر کان 35 ڪلوميٽر پري ۽ واهگا بارڊر جي ويجهو ڏنوڪلان اهو هنڌ آهي جتي رنجيت سنگهه ٻارنهن دري ٺهرائي هئي، رنجيت سنگهه پنهنجي شاهي دستي سان گڏ لاهور کان امرتسر ايندي ويندي انهي هنڌ تي آرام ڪندو هو ۽ رقص موسيقي سان دل وندرائيندو هو. رنجيت سنگهه جي انهي ٻارنهن دري ويجهو ماڪن پور وارو علائقو هو جتان جي طوائف موران پنهنجي سونهن ۽ سوپيا ۾ يڪتا هئي. موران تي سندس نالو هن جي ناچ جي مورن جهڙي انداز تان پيو، ان وقت رنجيت سنگهه جي عمر 21 سال هئي ۽ موران پنهنجي حسن، رقص ۽ انداز سان سڌو سندس دل ۾ گهر ڪري وئي. جڏهن به رنجيت سنگهه ٻارنهن دري ايندو هو تڏهن موران سندس آڏو رقص جي محفل سڃاڻيندي هئي. چون ٿا ته هڪ ڀيري هوءَ ٻارنهن دري اچي رهي هئي ته سندس پيرن ۾ پاڻل چاندي جو جوتو، جيڪو کيس رنجيت سنگهه تحفي طور ڏنو هو، سو انهي کينال ۾ ڪري پيو جيڪو مغل بادشاهه شاهجهان لاهور جي شالامار باغ ۾ پاڻي پهچائڻ لاءِ جوڙايو هو. موران کي جوتي جي ويڃائڻ جو تمام گهڻو ارمان ٿيو ۽ هن رنجيت سنگهه ڏانهن نياپو موڪلايو ته جيستائين انهي کينال جي مٿان ڀل نه جوڙائيندو، تيستائين هوءَ سندس آڏو رقص نه ڪندي. رنجيت سنگهه اهو ٻڌندي هڪدم انهي کينال مٿان ڀل تعمير ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جيڪا ”ڪنجري واري ڀل“ جي نالي سان مشهور ٿي. موران جي محبت رنجيت سنگهه جي دل ۾ ايترو ته گهر ڪري وئي جو هن کيس پنهنجي

پٽ راڻي بڻائڻ جو ارادو ڪيو جيتوڻيڪ انهي دور ۾ طوائفن سان سنگت هڪ عام رواجي ڳالهه هئي پر ڪنهن طوائف سان راجا مهاراجا پاران شادي ڪرڻ غير معمولي هو ٻيو مسئلو اهو به هو ته رنجيت سنگهه سک هو، جڏهن ته موران مسلمان هئي جيتوڻيڪ شاهي روايتن تحت رنجيت سنگهه جون ڪيتريون ئي شاديون ٿيل هيون پر موران جو انداز ئي الڳ هو، رنجيت سنگهه موران کي سمورين راڻين کان وڌيڪ خوبصورت قرار ڏيندو هو، سندس انهي رويي جيڪري رنجيت سنگهه جي هڪ زال ته آپگهات پڻ ڪري ڇڏيو هو، هونئن ته هر حڪمران پنهنجا تصويري سڪا جاري ڪندو آهي پر رنجيت سنگهه ڪڏهن به پنهنجو سڪو جاري نه ڪيو پر ان جي بدران هن موران جو سڪو جاري ڪيو جنهن تي مور جا پر ٺهيل هئا انهن سڪن کي موران شاهي سڪا سڏيو ويندو هو. رنجيت سنگهه جيڪو اڳ کيس موران راڻي چونندو هو تنهن بعد ۾ کيس موران سرڪار جي نالي سان هڪارڻ شروع ڪيو. جنهن وقت رنجيت سنگهه روايتن کان هٽي ڪري موران سان شادي ڪئي ته ان تي سک برادري سخت رد عمل جو اظهار ڪيو، هڪ ته هو مسلمان هئي ۽ ٻيو ته ڀرو نه ڪندي هئي. سڪن جي روحاني مرڪز اڪال تخت تي هڪ جرڳو ٿيو جنهن ۾ سڪن جي روحاني پيشوا ڦولا سنگهه کيس ڪوڙا هڻڻ جي سزا جو حڪم ڏنو. رنجيت سنگهه انهي فيصلي کي قبول ڪيو ۽ جڏهن اڪال تخت پهتو ته ڦولا سنگهه ڪوڙا هڻڻ واري فيصلي کي ڏنڊ ۾ بدلائي ڇڏيو. جيتوڻيڪ رنجيت سنگهه جي حوالي سان ته تاريخ جا ڪيترائي هڪتاب ۽ محققن جي تمام گهڻي تحقيق موجود آهي پر موران جي باري ۾ تمام ٿورو مواد آهي ان ۾ به ڪيترائي سوال رهيل آهن، مثال طور ته موران جا آخري ڏينهن ڪيئن گذريا، سندس وفات ڪهڙين حالتن ۾ ٿي، ڪٿي لکيل آهي ته سک برادري جو رنجيت سنگهه مٿان سخت دٻاءُ هو ته موران کي شاهي محل مان نيڪالي ڏني وڃي، جنهن بعد رنجيت سنگهه کيس پٺاڻ ڪوٽ ۾ رهايو (اهوئي پٺاڻ ڪوٽ، جتي

هن سال جي شروعات ۾ ڀارتي هوائي فوج جي اڏي مٿان حملو ٿيو هو. جنهن جو الزام ڀارت پاڪستان مٿان لڳايو هو، ايئن هو، آخر تائين اتي رهي ۽ رنجيت سنگھ جي موت تائين اهو عرصو لڳ ڀڳ 20 سال ٿئي ٿو ڪي چون ٿا رنجيت سنگھ موران ڪيچري مٿان اهڙو ئي مقبرو ٺهرايو جهڙو مقبرو شاهجان پنهنجي زال نورجهان لاءِ ٺهرايو هو.

رنجيت سنگھ جي کاٻي اک جي ديد ننڍپڻ ۾ ماتا جي بيماري سبب ختم ٿي چڪي هئي ۽ سندس نقش به ڪي چڱا ڪونه هئا، چون ٿا ته هڪ ڀيري موران کيس چرچي وچان چيو ته خدا جڏهن خوبصورتي ورهائي رهيو هو تڏهن تون ڪٿي هئين؟ تنهن تي رنجيت سنگھ ٺهه ٻه چيو ته آئون يقينن ڪنهن جنگ جي ميدان تي ويل هوندس!

هون ته رنجيت سنگھ جي زندگي عورت، شراب، جنگ ۽ گهوڙن سان محبت ۾ ڀريل هئي پر موران ڪيچري جهڙي محبت هن جي ڪنهن سان نه هئي اهي ڳالهون تاريخ سک راج ۽ رنجيت تي آيل ڪتابن ۾ موجود آهن اهي فيس بڪ تي به شير ٿينديون رهن ٿيون.

ڪيجا

انهي ڏينهن جنهن هو عمرڪوٽ جي شهر ۾ اسان سان ان ڪونج ڪپوٽريءَ جي ڳالهه ڪري رهيو هو، تڏهن سندس فون جي رنگ هر هر وڃي رهي هئي پر هن هر هر فون ڪٽي ٿي ڇڏي. شايد ڪونج جي ڳالهه هن جي دل جي ڳالهه هئي انهي ڪري هن جو جسم به اها ڳالهه ڪندي ڪندي پاڻ فون جي رنگ بڻجي ٿي ويو. اها ڪونج جنهن سان هن زندگيءَ جا پورا ڏهه سال گذاريا هئا. جنهن هن جي هر رات پيڙي تي گذرندي هئي اُتي هي ۽ ڪونج ٻئي اکين ۽ دل کان ٿيندا هڪٻئي جي جسمن ۾ لهي ويندا هئا. هنن اتي هڪ ٻئي جي جسم ۾ گهرو لهي ڏنو هو هي ٻئي هڪ ٻئي جو جسم پٽيندا رهندا هئا جسم هنن لڳ تڏهن تمام گهڻو اهم هو اهو هنن جي ٻنهي جسمن جو ٽڪراءُ هو جيڪو هنن کي مزي جي گهري سمند ۾ وٺي ٿي ويو. هن جنهن اها ڳالهه ٿي ڪئي ته هن جو روت روت ڪانڊارجي ٿي ويو. هن کي ڪونج جي جسم جي اڃ لڳي هجي. اها اڃ هن جي نس نس ۾ هئي.

هن ٻڌايو ته هيءُ تڏهوڪي ڳالهه آهي، جنهن وڏا وڏا آفيسر ۽ تر جا وڏا وڏا وڏيرا ۽ جاگيردار روز رات جو پيڙن تي ويندا هئا تڏهن پيڙي تي وڃن ڪنهن عام غريب ماڻهو جي وس جي ڳالهه نه هوندي هئي. تنهن هوندي به، ڪپوٽريون روز صبح سان تيار ٿي تيل ڦليل ڪري اچي ڪنري واري بس مان بازار ۾ لهنديون هيون. تڏهن انهن سهڻين ڪپوٽرين کي شهر جي هر اک ٽڪيندي هئي. هو چاهينديون به اهو هيون ته هر اک جو محور هجن. تڏهن ڪنهن جي به دل ڪپوٽريءَ جي اوجاڳيل اک جي کان خمار بچي نه سگهندي هئي. هنن جو جسم رات جو ٽڪل هوندو هو، پر اک گراهڪ جي تار هوندي هئي. هر روز هڪو

ڪو نئون شڪار هنن کي ملندو ئي ملندو هو.

هن جڏهن پيڙي تي اچڻ وڃڻ سگهيو ته ڪبوترن جي پوري بولي به هن کي سگهڻي پئي جيڪا ٻولي هو سگهيو به سهي هو اڄ به اها ٻولي مڪمل ڳالهائي سگهي ٿو انهن ئي ڪبوترن جي ڪري هن کي ان وڏيري سان به دوستي ڪرڻي پئي، جنهن جي ڳوٺ ۾ اهو ڪبوترن جو پيڙو هو هو ٻڌائي ٿو ته جڏهن پهريون ڀيرو ڪو ماڻهو، هنن سان ملڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته ڪابه ڪبوتر ٻي پنهنجو اصل نالو ٻڌائيندي آهي ۽ نه ئي وري پنهنجي اصل پيڙي جي ايدريس ڏيندي آهي شروع ۾ ڪبوترن جو ٿورو ماڻهو، کي پيو ڦريندو آهي. ڪو ماڻهو شهر ۾ پهريون ڀيرو مليو ته سڀ ڪبوتريون گڏجي ڪا ننڍي عمر جي ڪبوتر، کي سندس ڀر ۾ ويهاري، پوءِ هر ڪبوتر پنهنجي انداز ۾ انهي نئين ڦاٿل ڪيچي کي ڦريندي. انهي ٿولي جي ڪا ڪبوتر، ان ماڻهو کي چوندي آهي: هيءُ ويٺي آهي، اسان کي خرچي ڏئي ته وڃو. ايئن هر هڪ پشما وٺي هلي ويندي آهي. آخر ۾ اها ڀر ۾ ويٺل ننڍي عمر جي ڪچڙي ڪبوتر به هن کان پشما وٺي هلي ويندي آهي گهڻا ڏينهن رڳو اهي قصو هلندو آهي. جسر جي اڄ جا ماري پيا ڪبوترن کان اهين قربا آهن جيڪو ماڻهو ڪبوترن کي گهڻا پشما ڏيندو آهي، تنهن کي آهي صحيح ايدريس ۽ نالو به ٻڌائي ڇڏينديون آهن باقي جيڪو نئون هوندو آهي جنهن وٽ ايترو پشما به ناهي هوندو انهي کي پيون هلائينديون آهن ڪيترائي نوان ماڻهو راتين جو رلي پيڙن ته ڏکا کائي بنا ڪجهه حاصل ڪرڻي واپس اچي ويندا آهن وري پش ڏينهن ساڳيو ٿولو، ساڳيا پشما ڦرڻ جو انداز هوندو آهي اهو ماڻهو پيو قربو آهي هن ٻڌايو ته جڏهن سندس پيڙن ڏي وڃڻ ٿيندو ته ۱۰ گاڏي ڳوٺ کان ٻاهر ڇڏي پوندي هئي ڳوٺ وارن جو دست به هوندو هورات جو شروع شروع ۾ لکي لکي پيڙي تائين جسر ٿو. اهو سڀ تيسرائين هوندو هو جيستائين سهي ايدريس ۽ مسورن جي اصل نالي جي خبر نه پوندي هئي. ڇو جو ڪبوترن اڪثر ڪري غلط

ایدریس ۽ ڪوڙو نالو ٻڌائينديون هيون ايئن هي مرحلو هلندو هو جڏهن پڪي ايدريس ۽ صحيح نالو ملي ويندو هو ته مڌ، گوشت ۽ فروٽ وٺي ويڻو پوندو هو اهو روز جو خرچ هوندو هو اهو وٺي جڏهن ڪيجهو پيڙي ۾ داخل ٿيندو هو ته وري ساڳيو حشر هوندو هو ”منهنجي ماءُ جا پئسا ڏي. منهنجي ڀاءُ جي خرچي، منهنجي پيءُ جي خرچي“ بس جيڪڏهن ڪو ڏهه هزار کڻي ويو ته ڏهه ٽي هزار پورا پوءِ اٺ کان ڏهه ڪبوترين اچي ماڻهو، جي ڪچهري، ۾ ويهنديون اهي به خرچي وٺنديون هيون.

هن ٻڌايو ته سگريٽن، پان ۽ مڌ تي، اڌ رات تائين، ڪبوترين جي ٽهڪن واري ڪچهري هوندي هئي، جنهن ۾ هو (ڪيجهو) گهٽ ٿيو اٺن ڏهن ڪبوترين وچ ۾ ويٺو هوندو هو ۽ ڪبوترين نشي ۾ مست هونديون هيون هن جو چوڻ هو ته ”گهڻيون راتيون ته رڳو اهي ڪبوترين جون ڪچهريون ئي نصيب ٿينديون هيون“ ماڻهو، ڪي ٽوڪائينديون رهنديون، وري ٻئي ڏينهن شهر ۾ ساڳيو خرچ، پوءِ جڏهن ڪبوترا اوهان تي ڀروسو ڪندا ته ڳالهه ٿوري اڳتي هلندي آهستي آهستي ڳالهه گهڻي اڳتي هلي ويندي ايتري اڳتي هلي ويندي جو پنهنجي گهر جي گهٽي تي وسري ويندي انهي کان پوءِ ماڻهو، جي رات فڪس ٿيندي آهي بس وٽس هفتي ۾ اها هڪڙي رات ئي هوندي ڪبوتري، جي هڪڙي پلي ڳالهه آهي ته ان رات جا پلي پيو ڪو ڪروڙ رپيا ڏيندو هجي ۽ جنهن ماڻهو، سان کيس رات گذارڻي آهي، ان رڳو به هزار ڏنا هجن، پر هو، ڪروڙ کي ٽڏي ڇڏيندي رات انهي به هزار واري سان هوندي. تنهنڪري ڪيچا پنهنجي پنهنجي پيڙڪي ۽ عشق کي آزمائڻ لڳا هڪ ٻي سان شرطون به رکندا آهن

جيڪي وڏا وڏا سرياندا ماڻهو آهن. اهي پيڙڪيون به رکندا آهن تنهن جو مطلب آهي ته اهي مهينو فڪس ڪندا آهن جنهن جو مهينو فڪس ٿي ويو، اهو عورت ٻي ڪنهن مرد وٽ نه ويندي ۽ اهو ڪيجهو ٻي ڪنهن عورت وٽ نه ويندو. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو، پيڙڪي ٽوڙي

تہ ڪٻوٽريون هن سان ايئن وڙهنديون، جيئن عشق ۽ محبت ۾ رسڻ، ڪاوڙجڻ ۽ وڙهڻ ٿيندو آهي اها ڪٻوٽري هن سان محبوبا وانگر وڙهندي ڪٻوٽرين ۾ سڀ محبوباڻيون ادائون هونديون آهن ڪنهن ڪٻوٽريءَ کي جڏهن پئسا ڏيڻ بند ڪيا ته پوءِ اها ڪٻوٽري ڇا ڪندي جو، قميص جو ٻلو مرچن ۾ پٽائي، پٺي اکين تي هڻندي، انهي مرچن واري پسيل ٻلو لڳڻ جي ڪري سندس اکين مان لڙڪ پيا وهندا گهر پاتي، ڪيچي جي موجودگيءَ ۾ ان ڪٻوٽريءَ سان پيا وڙهندا هيءُ ڪيچو ڪجهه نٿو ڏي، هن کي ڇڏي ڏي پوءِ ڪٻوٽري پٺي روئيندي ڪيچو ڪنڌ هيٺ ڪري ويٺو هوندو ڪٻوٽري ان حالت ۾ به محبت جي ڳالهه ڪندي ۽ ڪيچو قرضي ٿيندو ويندو آهين ناري ۾ جاگيرون انهن ڪٻوٽرين جي پيڙن تي پوريون ٿيون آهن جيڪڏهن ڪا ڪٻوٽري ڪنهن جي مهيني واري پيڙ کي آهي ۽ ڪنهن سان شادي ڪندي ته هوءَ پنهنجي ڪيچي کان اجازت ضرور وٺندي انهيءَ ڪيچي جي موڪل کان سواءِ شادي نٿي ڪري سگهي جيڪڏهن ڪيچي اجازت ڏني ته ڪٻوٽرا وري هن جي ننڍي پيڻ ڪيچي کي پيڙ کي ڪري ڏيندا! اهو سلسلو هڪ پيڻ کان ٻي پيڻ تائين آهين هلندو رهندو آهي

هن آهي ڳالههون ڪندي ڪندي، جڏهن ڪونج ڪٻوٽريءَ جي ڳالهه ڪئي ته، سندس چهري تي اها اداسي اچي ويئي، جيڪا عشق ۾ ٻڌل اکين ۾ ايندي آهي مون ڪونج کي ڏهه سال ڏنا پوءِ اسان ٻئي ڀڄي وياسين. شادي ٿي ڪئي، پر جنهن دوست جي گهر ۾ مون ڪونج کي ڇڏيو هو، انهيءَ دوست به ”لو ميريڇ“ ڪئي هئي انهيءَ دوست جي گهر واريءَ ڪونج کي سمجهايو ته اوهان وٽ ڪجهه به نه آهي اوهان وٽ نه گهر نه پئسا نه نوڪري آهي شادي ڪري ڪيڏانهن ويندا اوهين رلي ويندا تيمسٿائين اسان کي ڪٻوٽرن به ڳولي هٿ ڪيو هنن چيو ته اوهين شادي نه ڪريو. تو ڏانهن جيڪي رهيل پئسا آهن، (ڪٻوٽريون پنهنجي ڌنڌي ۾ اوڌر به ڪنديون آهن) اهي معاف ڪريون ٿا. اسين توکي واپس گهر ۾ رکون ٿا پوءِ اسين واپس آياسين. واپس اچڻ کان پوءِ ٿورن

ڏينهن اندر مون پيڙي تي وڃڻ ڇڏي ڏنو. ڪونج مون کي رت سان خط لکيا، جيڪي مون وٽ پيا آهن. ڪجهه درديلن گائڻن واريون ڪيسٽون به موڪليون، اهي به مون وٽ پيون آهن. اڄ به جڏهن مون کي ڪونج سان گهاريل راتيون ياد اينديون آهن تڏهن اهي خط پڙهندو آهيان ۽ ڪيسٽون ٻڌندو آهيان. انهن سڀني جي ڳالهين کان پوءِ به آئون نه ويس. تڏهن ڪونج انهي منهنجي وچوڙي ۽ بي وفائي پر زهر پي ڇڏيو. هن کي اسپتال ڪڍي آيا. جڏهن مون کي اها خبر پئي تڏهن آئون هن سان اسپتال ۾ ملڻ ويس. هو بيد تي پئي هئي، مون کي ڏسي هن جي اکين مان سڄ وارا ڳوڙها وهي هن جي ڳلن کان ٿيندا هيٺ هليا ويا. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هو، نيڪ ٿي وئي، پر پوءِ اسان جي عشق کي نظر لڳي وئي وڃ وارن اسان کي ويڙهائي ڇڏيو. آئون هن جي پٺيان بدين به ويو. هٿس پر اتي هن پيو ڪيڄو ڪري ڇڏيو. هو مون کي اهو ڏينهن اڄ به ياد آهي، جڏهن هو، مون کان موڪلائي بدين واري بس ۾ چڙهي هئي. ڪيوتري جي پيڙن تي اهڙا ڪيترائي عشق ۽ محبت جا داستان جنم وٺندا ۽ مرندا رهن ٿا. ڪيوتري جون دليون محبتن جا قبرستان آهن.

اهڙو ئي هڪڙو ٻيو ڪيڄو مليو، جنهن جي عمر هاڻ لڳ ڀڳ پنجاه سال هوندي، پر هن پنهنجي زندگيءَ جا تيهه سال پيڙي کي ڏنا آهن. ايسٽائين جو هن ڪيوتري کي پنهنجي زمين تي ويهڻ لڳ جڳهه به ڏني آهي. اهو ڪيڄو چوي ٿو ته هيءُ عشق آزاد آهي. هن عشق ۾ ڪنهن جو به ڊپ ناهي. هن وٽ هن وقت هي ٻي پيڙ ڪي آهي، هن جي پهرين پيڙ ڪي، جي شادي ٿي وئي انهي ڪري هن کي سندس پيڙ پيڙ ڪي ٿي ملي آهي. هو چوي ٿو ته، پيڙ ڪيون پگهار تي به هونديون آهن جيڪا پيڙ ڪي پگهار تي آهي، ان جيڪڏهن پنهنجي پگهار واري ڪيڄي کي ڇڏي ٻيو ڪيڄو ڪيو ته، هو، اڳئين ڪيڄي جا اهي سڀ پئسا پري ڏيندي، جيڪي هن کانس ورتا آهن. پر ڪو ڪيڄو ٻي پيڙ ڪي ڪري ٿو ۽ انهيءَ پيڙ ڪيءَ تي ڪا اوتڙ رهيل آهي ته اها هُو

پري ڏيندو انهيءَ کان سواءِ کيس مڌ جي صورت ۾ ڏند به پرڻو پوندو! اهو ڪيجو چوي ٿو ته، اڳي ڪبوترينون ڦرينديون هيون، پر ڪيجو ويهارينديون ڪين هيون. ائين سمجهو اڳي پيڙي جي پکن ۾ واڙين جو ڪبوترين جا جسر بلب وانگر ٻرندا ڪونه هئا ڪيجو ويهارڻ جو رواج هنن ۾ هاڻ پيو آهي. هو چوي ٿو ته هاڻ گهڻا ڪيجا ڪبوترين جو رڌل کائڻ به ٿا، نه ته شهر مان ماني وٺيو ايندا هئا جيڪڏهن ڪبوترين ۾ ڪو مري ويو ته، انهيءَ پيڙي تي ڪيجا تي ڏينهن نه ايندا آهن باقي شادي ڪيڃن لڻ به جشن آهي اهو ڪيجو ته پنهنجيءَ پيڙڪيءَ کي ڪڻڪ لهڻ مهل ڪڻڪ جا ڏھ مڻ به ڏئي ڇڏيندو آهي هو چوي ٿو ته، اهي جيڪي وڏا وڏيرا پيڙن تي پورا ٿيا، اهي ڏينهن رات پيڙن تي پيا هوندا هئا هن جي انهيءَ پيڙي تي پوليس چاپو به هنيو هو، جنهن ۾ سڀ ڪبوترا، ڪيجا ۽ ڪبوترينون جهلجي ويون هيون پوءِ هن انهن کي آزاد ڪرايو تنهن کان پوءِ هنن پوليس تي کيس داخل ڪيو، جنهن ۾ هنن رسول بخش پليجي کي وڪيل ڪيو هو پوءِ باجوا جي منڻن جي ڪري هنن کي کيس تان هٿ ڪڍڻو پيو هو. هيءُ ڪيجو ڪبوترين جو وڏو طرفدار آهي. هو چوي ٿو ته هاڻ پيڙن تي ڪيڃن اچڻ ئي ڇڏي ڏنو آهي. ڪبوترين ۾ گهڻو ڪري ”لو ميريجهز“ ٿينديون آهن ڪبوترينون پسند جي شادي ڪنديون آهن، پر اسان جو دوست اهو ڪيجو ته هن ڪبوترين جي ڳالهه تي به ڪاوڙجي ٿو، جيڪو ڪنهن زماني ۾ پيڙن جا پنڌ ڪندو هو.

انهن ڪبوترين جي عشق جا ماريل ڪيجا اوهان کي نه رڳو ناري ۾ ملندا، پر لاڙ ۾ به ملي ويندا آهي ڪبوترينون اوهان کي ناري جي وڏن وڏن گهرائڻ ۾ به ملنديون، پر اڄ ڪلهه گهڻا ڪبوترا نواب شاه ۽ ميرپورخاص ۾ به ملندا ڪبوترين جا عشق هاڻ گهٽجي ويا آهن، پر پراڻن ڪيڃن جي دٻين ۾ اهي ڪبوترينون ۽ انهن جو عشق اڃا جوان آهي ڪبوترين جي سنهڙي چيلهه ۽ اوجاڳي ۽ مڌ خمريل اکين کي ڪير وساريندو.

سانسي

ليڪ وانگر سنهڙين ۽ سوڙين گهٽين مان ٿيندا انهي ڏينهن ۽ آئون ۽ مير حسن مري سانگهڙ ۾ انهي سانسي قبيلي جي پاڙي ۾ هئاسين جيڪي پاڻ کي سورجي سڏرائن ٿا. هنن اسان سانسي قبيلي تي ڳالهائي رهيا هئاسين تاريخ جا ڪتاب ٻڌائن ٿا ته سانسي قبيلي جي هنن ماڻهن جو اصلي وطن راجستان آهي، پر هنن پهريون ڀيرو پنهنجو ملڪ تڏهن ڇڏيو هو، جڏهن علاء الدين خلجي اچي تلوارون سندن سسين ۾ هنيون هيون هي علاء الدين خلجي سان پنهنجي وطن لڏ وڙهيا هئا. اها 1303ع جي ڳالهه آهي. هنن سانسين جون پيڙهيون پاڻ واري جيسلمير جي پاڻي قبيلي سان ملن ٿيون جن پاتين مان ڪجهه ڏاڍيلن به هئا. جن جا ڏاڙا ٿر ۽ اڇڙي ٿر جي پتن ۾ مشهور آهن، هي جيڪي يادو ونشي آهن ۽ پنهنجي پاڻ کي ڪرشن جو اولاد سڏائين ٿا. چون ٿا ته سانسي پدر رات جو پٽ هو پاتين سان پيڙهي ملڻ ڪري، اهي سانسي ارڏا ۽ اٽڪي پوڻ وارا هئا پر هنن کي خلجي، ايترو مجبور ڪيو، جو اهي ڏوهاري، چورائيا ۽ خوني راجپوتن مان ڦري رولاڪ ۽ خان بدوش قبيلو بڻجي پيا پوءِ راجستان مان اچي پنجاب، پٽيالا، فريد ڪوٽ، هريانا ۽ سنڌ وارن پتن ۾ آباد ٿيا.

هنن سانسين جا وڏا اڳي به ڏوهاري هئا، جيڪي ڊگين جا ولر ۽ اٺن جا وڳ، اڳ ۾ ڪري، ڪٿان جا ڪٿان وڃي نڪرندا هئا. اها عادت پاتين ۾ ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان پوءِ به گڄ عرصو رهي آهي اهي سانسي گڏيل پنجاب ۾ وري امرتسر ۽ لاهور جي ويجهو وڃي آباد ٿيا هئا. جنان ٿريا پڪڙيا به سهي ۽ اتي ئي هنن پنهنجو مذهب به مٽايو. ڪرشن جو اولاد سڏائيندڙ هن قبيلي جي ماڻهن، پاڻ کي

گرونانڪ واري سڪ مت ۾ پناهه ورتي ۽ پوءِ ڏوهه ڇڏي وڃي رولاڪ ٿيا

امرتسر جي رولاڪ سانسين واري پيڙهيءَ مان مها راجا رنجيت سنگھ پيدا ٿيو، جيڪو پنجاب جو نالي چڙهيو حاڪم بڻيو هڪ ته انهن سانسين علاءُ الدين خلجيءَ جي دور ۾ لڏپلاڻ ڪئي يا ڪٿي خان بدوش ٿيا هئا هنن کي راجستان واري پاسي کان انگريزن 1871ع ۾ لڏپلاڻ ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو، ۽ هن رولاڪ قبيلي تي ”ٿرائيبل ڪرمنل ايڪٽ“ لاڳو ڪيو ويو سو انگريزن به هنن سان گهٽ نه ڪئي. اهڙن حالتن کان پوءِ به هنن 1300ع کان وٺي 1871ع تائين پنهنجيون عادتون نه مٽايون ايتري رلڻ ۽ دربدر ٿيڻ کان پوءِ به هنن جا ڏندا اهي ئي ساڳيا رهيا. چوري ڪرڻ، ڦر ڪرڻ، قتل ڪرڻ.

1871ع کان وٺي ننڍي کنڊ جي آزاديءَ تائين، راجستان جي هن رولاڪ قبيلي تي اهو قلم لاڳو رهيو. 1952ع کان پوءِ هنن تان اهو قلم ته لٿو، پر هن قبيلي بابت ماڻهن جي ذهنن تي موجود ڳالهه لهي نه سگهي. تنهنڪري ئي واري پاسي هيءَ چوڻي هڪ مهڻي طور مشهور آهي ته ”تون جهڙو سانسو هجين.“

ان وچ ۾ هنن پنهنجا مذهب به مٽايا ۽ ملڪ به ڇڏيا ڪن نانڪ پنٿ ۾ پناهه ورتي، ته ڪن اسلام قبول ڪيو گهڻا ته هندو مت سان ئي واڳيل رهيا ڪن ته وري پنهنجي ذات ئي مٽائي ڇڏي جيئن انهن مان ڪيترا ”سوچي، سانسو“ ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي ذاتيون سڏائن ٿا

هيءُ قبيلو پنهنجي سانسو ٻولي ڳالهائيندو هو. ان کي پيلڪي ٻولي به چئبو آهي چون ٿا ته اها ئي آرين جي اصلي ٻولي هئي ايڪويهين صديءَ جي شروعات ۾، سڄيءَ دنيا ۾، ان جا رڳو 60 هزار ڳالهائيندڙ بچيا هئا هاڻي ته وڃي ٿورا ئي بچيا هوندا سو انهيءَ ٻولي کي به وڏو خطرو آهي. ان سانسو ٻوليءَ ۾ ”ڪاري“ خالص ٻولي آهي ۽ ”مالي“ گڏيل ٻولي آهي.

اهي سانسو پنجاب ۾ ته گهڻا آباد آهن، پر اهي گهمندا ڦرندا،

پاڻ واري سنڌ ۾ به پهتا آهي سنڌ ۾ نوابشاھ، سکر ۽ قاضي احمد واري پاسي کان سواءِ سانگهڙ ۾ به ويٺا آهن سانگهڙ ۾ نظاماڻي محلي سان لڳو لڳ ويٺل هنن سانسين جي پاڙي جي سڃاڻپ ”مانگي لعل سانسي“ آهي هن کي سموري سانگهڙ ۽ اوسي پاسي وارو تر سڃاڻي آهي سانگهڙ وارا سانسي پنهنجي پاڻ کي ”سوچي“ سڏائين ٿا هتي رهندڙ سانسي سڀ جا سڀ موچڪو ڪم ڪن ٿا، پر اهي مينگهواڙ ناهن اڄ به هندو مذهب کي مڃيندڙ آهن. اهي سانسي چون ٿا ته، اسان جا ابا پيرا جوڌپور ۾ کتن ٿا اجمير شريف جي اوسي پاسي، اڃا به، اسان جا قبيلا آباد آهن هنن چواڻي: اسان جون چار نڪون آهن، جن ۾ ماچراڻي، هيماڻي، راساڻي ۽ ماريلائي شامل آهن. ساڳي نڪ ۾ هنن جي به ڏيڻ وٺڻ شادي ڪرڻ واري ريت ڪونهي.

مانگي لعل ٻڌائي ٿو ”تڏهن اڃا ليڪو نه نڪتو هو ورهاڱو نه ٿيو هو، ملڪ هڪڙو ئي هو هتي زمينون آباد هيون هوڏانهن بک پئي هئي تڏهن اسان جا وڏا گڏهن تي ٽپڙ کڻي هتي پهتا هئا اسان سڀ کان اڳ پڊعين جي سامهون مغيرين اچي ويٺاسين. نوابشاھ واري شگرمل جي پاسي ۾ اسان جو ديرو هو اتان اسين حر فقيرن سان گڏ لوڙهن ۾ به رهياسين. پر وڏو عرصو گڏهن تي ٽپڙ کڻي رلڻ ۾ هڪٻيسين ڳوٺ، ڳوٺ رلندا هئاسين. اتي ماڻهن جون جتيون ڳنڍيندا ۽ پالش ڪندا هئاسين. ان عيوض ڪڇڪ ۽ ٻيو ان ملندو هو. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ملڪ واپس به هليا ويندا هئاسين. اسان جو اهو سفر ورهاڱي کان اڳ تائين جاري رهيو. ڪڏهن ڪڏهن اسان جا اڌ گهر جوڌپور ۾ رهيل هوندا هئا ته اڌ گهر وري هتي روزگار پٺيان ايندا هئا. پر ورهاڱي کان پوءِ هوڏانهن جا ماڻهو اوڏانهن رهيا ۽ هيڏانهن جا ماڻهو هتي ئي رهجي ويا. اسين جيڪي سانگهڙ ۾ رهجي ويٺاسين، اهي سڀ شهر ۾ جتين کي پالش ڪرڻ ۽ ڳنڍڻ جا دڪان کولي ويٺا آهيون. اسين هاڻ سانسي نه پر سوچي آهيون.“

سانسي ڏهن سالن جي ٻار کان سواءِ، جهان ڇڏيندڙ پنهنجي هر

ماڻهوءَ کي ساڙيندا آهن تن جون هڏيون (جن کي هي قل چون ٿا) ساڙڌري يا سنڌوءَ ۾ لوڙهن بدران گنگا ۾ لوڙهيندا آهن جڏهن به ڏهن يا ٻارهن سالن کان پوءِ ڪو سرحد پار ويندو آهي ته، اهو رڳو پنهنجي، نڪ جي ماڻهن جون هڏيون کڻي ويندو آهي ٻي، نڪ وارو ڀلي ڀت سان ڀت ڏيئي ويسو هجي، پر هنن جون هڏيون اهو نٿو کڻي وڃي سگهي هر ويندڙ وٽ ڏهن کان پندرهن ماڻهن جون هڏيون يا قل هوندا آهن

شاديءَ ۾ اهي چئونري، جاست ڦيرا ڏيندا آهن سانسِيءَ جي گهوت جو تِلاهو يا وهنجارڻ ساهرائي گهر ۾ ٿيندو آهي گهوت کي مينڊي ساليون هڻنديون آهن شادي وارو وڳو ساهرائي گهر ۾ پائيندو آهي پنهنجي ٻيءَ جي گهران وڃڻ مهل گهوت کي چٽانگ جيترو نج گيهه پياريو ويندو آهي باقي رسمون ساهرائي گهر ۾ ٿينديون آهن، پر ڳڙ ٻيءَ جي گهر ۾ ورهائبو آهي

جڏهن سانگهڙ واري سانسِي يعقوب مسيح جي گهر پادري ايندو آهي ته، اهي سانسِي انهي جي تقرير ٻڌڻ ويندا آهن جڏهن موهن واڻسي جي گهر گيتا جو پاڻ ٿيندو آهي ته اهي اهو به ٻڌڻ ويندا آهن محرم جا ڏهه ٿي ڏينهن اهي ڏڪارا هوندا آهن ڏهين محرم تي هنن جي وڏي لهري فقير جو به ڏهاڙو هوندو آهي، ائين هي هر مذهب جو احترام ڪندا آهن انهن جا ڏهاڙا به ملهائيندا آهن هنن جي ڏاڏي لهري فقير جو مرشد هڪڙو سيد هو. سانسِي ڏاڏي لهري فقير کي به مڃين، جنهن جو خاندان اڃا سانگهڙ ۾ رهي ٿو. ان جي ياد ۾ هڪ مندر ٺهيل آهي، جنهن جو گهنڊ روز صبح جو وڃندو آهي ان ٿي لهري فقير جي مندر ۾ نثارا، ڪشتا، ڏنڊا، سنڪ، ڍولڪ ۽ ٻيا ڪيترا ئي ساز پيا آهن. اهي ساز لهرو فقير وڄائيندو هو اتي ئي سنڌ ۽ پنجاب جي سڀني پيرن ۽ بزرگن جون تصويرون پڻ لڳل آهن لهري فقير جو اصل استاد سرحد جي هن پار آهي

هنن سانسِين مان رامپير جو ميلو ڪوبه ناهي گسائيندو هاڻي ته هنن وٽ راجستان وارو ڪلچر، ڀولڪو، پڙو ۽ پٽڪو ناهي رهيو.

هاڻي اهي ٻولي به سنڌي ڳالهائين ٿا اردو ٻولي به سٺي ڳالهائيندا آهن مانگي لعل جو ننڍو ڀاءُ گجراتي، مارواڙي، پارڪري ۽ ان پاسي جون ڪجهه ٻيون ٻوليون به ڳالهائي ٿو.

سانگهڙ وارن انهن سانسين ۾ مانگي لعل سانسي هڪ الڳ پروفائيل وارو ماڻهو آهي اهو مانگي لعل سانسي ئي هو، جنهن سڀ کان اڳ سانگهڙ جي سانسي محلي جا ويجهه ٻار اسڪول ۾ داخل ڪرايا اڄ پيو نه، تڏهن به، اهي سانسي سانگهڙ شهر ۾ صاف سٿري مزدوري ڪن ٿا مانگي لعل ٻڌائي ٿو ته کيس پنهنجي، مشهوريءَ جو وڏو شوق هو، انڪري هو پاڻ ئي پتين تي لکي ڇڏيندو هو ”مانگي کان تتل جتيون ڳنڍرايو.“

مانگي لعل ان دور ۾ سانگهڙ جي سٺيماڻن ۾ پنهنجي نالي جا اشتهار پڻ هلايا هئا ان کان پوءِ مانگي لعل کي هر ماڻهو سڃاڻڻ لڳو هو. هن ڪيترن ئي هندستاني گائڪن تي سانگهڙ ۾ ماڊلنگ ڪري رڪارڊنگ به ڪئي. اڄ سانگهڙ جي دڪانن تي اوهان کي مانگي لعل جي ماڊلنگ وارا ڪيترائي گانا ملي ويندا، جن ۾ محمد رفيع ۽ مڪيش جا ڳايل گانا شامل آهن. ان کان سواءِ، هن ايڪشن واري رڪارڊنگ پڻ ڪئي، جنهن مان هن جي اندر لڪل اداڪار ظاهر ٿيو، پوءِ به مانگي لعل کي پنهنجين صلاحيتن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪو وڏو موقعو نه ملي سگهيو. هن کي اڄ ڏينهن تائين چٽو ياد آهي ته جڏهن هو ريڊيو پاڪستان جي پروگرام ”محنت ڪش“ ۾ شريڪ ٿيو هو. ان وقت سندس ماءُ پيءُ به ان ڳالهه کي مڃڻ لاءِ تيار نه هئا ته ڪو مانگي لعل به ريڊيو تي اچي سگهي ٿو. هن گرجا ۾ ٿيندڙ ڪيترن ئي اسٽيج ڊرامن ۾ اداڪاري پڻ ڪئي.

جڏهن اسان ميرحسن مريءَ سان ڳالجي، سندس گهر ۾ سائس ڪچهري ڪري رهيا هئاسين ته هو هڪڙي ننڍڙي ٻار وانگر پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائي رهيو هو. مانگي لعل اڄ به سانگهڙ ۾ ماڻهن جون ڦاٽل جتيون ڳنڍي ٿو، پر هن سان سندس ماڊلنگ جي ڳالهه ڪجي ٿي ته هو، ڪنهن

پئي جي موبائيل کڻي اچي ان ۾ رڪارڊ ٿيل پنهنجي ماڊلنگ وارا گانا
اسان کي ڏيکاري ٿو انهن سان ڳالهيون ڪندي اهين محسوس ٿئي ٿو
هي اڄ به هنن شهرن ۾ پنهنجو پاڻ کي اوڀر ۽ اجنبي سمجهن ٿا هو
پنهنجي نسلن جي اوج کي سارن ٿا.

ڪوچڙيون ۽ ڪوچڙا

ڪوچڙو هجي يا ڪوچڙي هجي. هن جي سڃاڻپ چوري آهي جي وجهه مليو ته هنن جو ٻار به چوري ڪندي ڪوڏ گسندو تاريخ ۾ پوئتي وڃبو ته ڄاڻي سگهيو هن قبيلي جا مرد ته چور هئا ئي هئا، پر هنن جون عورتون به چوريءَ جي فن ۾ وڏيون ماهر ڪاريگر هيون. اهي ڪوچڙيون ۽ ڪوچڙا چوريءَ کي آرٽ سمجهندا هئا. اهو هنن لک هڪڙو ڏکيو فن هو. ڪوچڙن لاءِ اهو به مشهور آهي ته هو جتان چوري ڪري ويو، اتي پنهنجن پيرن جا نشان نه ڇڏيندو هو. جيڪڏهن چوري ڪندي، هن جي پيرن جو نشان، ڪٿي پُل سان به لڳي ويو ته، ان کي ڪوچڙا، ڪوچڙو ڪري ٿي نه مڃيندا هئا ڪوچڙا چون ٿا ته، اسين ذات جا ڪوچڙا ناهيون. اسين به سانس نسل مان آهيون. چوريءَ جي ڪري اسان تي ڪوچڙا نالو پيو. هنن جو اهو به چوڻ آهي ته ڪوچڙا لفظ ”ڪوچ“ مان آيل آهي. ڪوچ فارسي ٻوليءَ جو لفظ آهي اُن جي معنيٰ ”لڏهندڙ يا خانہ بدوش“ آهي. ايئن ڪوچڙي جي معنيٰ ٿي: خانہ بدوشيون ڪندڙ يا رولاڪيون ڪندڙ. سندن چوڻ آهي ته اسان کي اهو لقب ڪلهوڙن جي دور ۾ مليو.

ان رات جڏهن اسان ميرپورخاص شهر واري لغاري ۾ ڪان ٿورو اوڀر پاسي، ڪي وڪون پريان موجود ڪوچڙن جي پاڙي ۾ ويٺا هئاسين. اُتي اسان سان انهيءَ قبيلي جون اهي ڳالهيون ڳالهيون، اهو دليپ ڪوچڙو ڪري رهيو هو. جيڪو لڏ رنگ جي پيماريءَ ۾ ورتل هو. هو جيڪڏهن ٿوري دير ويٺو پئي ته کيس چڪر پئي آيا. تنهنڪري ٿوريءَ دير لاءِ ويهي وري لپتي ٿي پيو. هن اُن وقت پاڻ کي ڪوچڙو سڏائيندي فخر محسوس پئي ڪيو. هن جو چوڻ هو اسين ڪوچڙا

آهيون ته آهيون انهي سڏائڻ ۾ ڪهڙي خرابي آهي تنهن کان سواءِ، اسان ميرپورخاص کان ٿنڊي آمد روڊ تي، ٻي رات، ان ڀيرو عرف جهانپو ڪوچڙي سان به سندس قبيلي جي باري ۾ ڪچهري ڪئي، جيڪو هاڻ ميرآباد اسٽاپ تي پنهنجو اليڪٽريشن ۽ سولر جو دڪان هلائي ٿو.

اهي ڪوچڙا چوريءَ جي فن جا اهڙا ته ماهر هئا، جو هلندي بڪرين ۽ رڍن جي ڦڻ مان ڪا بڪري يا رڍ کڻندا هئا ته اه خبر هنن سان گڏ هلندڙ ڌراڙ کي به نه پوندي هئي هنن جو چوڻ آهي ته، اسان جو هٿ رڳو بڪريءَ جي ڪنڌ ۾ پوندو هو ته اوڏي مهل پنهي هٿن جي زور سان بڪري ۽ رڍ جو ڪنڌ ڀڄي، گڏهه تي پتل پوريءَ ۾ وجهندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن وري، جتان بڪرين ۽ رڍن جو ڦڻ گذرندو هو، اتي وڻ جي آڏ وٺي ويهي رهيو هو. جيئن مال گذرندو هو ته بس بڪريءَ ۽ رڍ جي منهن تي هٿ ڏئي، ڪنڌ مٽڪي وٽان ڀڄيو هو. هنن جو چوڻ آهي ته، جڏهن ڪوچڙو گهر مان ڪا بڪري چوري ڪندو هو ته گهڻو ڏٺي، ان جي زبان ٻاهر ڪڍي، تنهن ۾ ڪنڊو هڻندو هو. زبان ۾ ڪنڊي لڳڻ کان پوءِ بڪري رڙ نه ڪري سگهندي هئي. رڍ بڪريءَ کان سواءِ ڪوچڙا ڪڻڪ به چوري ڪندا هئا. اها چوري به عجيب طريقي سان ڪندا هئا جڏهن ڪڻڪون لهنديون هيون ته، اهي ڪڻڪ ڪري مان کڻي، اتي ئي بهه جي ڌڙ ۾ لڪائي ڇڏيندا هئا. جڏهن ڪڻڪ جي ڪرن جي ورهاست ٿي ويندي هئي ۽ ڪڻڪ ڪرن مان ڪڍي ويندي هئي ته اهي پلن لاسي گڏهن تي چڙهي، راتو رات ٻُهر ۾ لڪايل ڪڻڪ کڻي، آ ڪندا هئا جيڪڏهن ڪوچڙا ڪنهن جاءِ تان چوري ڪندا هئا ته اتان راتو رات ٽپڙ کڻي هليا ويندا هئا. ڪوچڙي جي چوريءَ کان پوءِ ٻي سڃاڻپ ٻوڙ ۾ تڪو هجڻ آهي ڪوچڙو ڀڄڻ جو اهڙو تڪو هوندو آهي، جو ٻوڙندي ڪوبه نه رسندس. دليپ ڪوچڙو چوي ٿو: ”سبزل ٻوڙ جو اهڙو ته تڪو هو، جو پلي گهوڙي به هن کي ٻوڙ ۾ نه رسندي هئي. پلين اها گهوڙي سرازير ۾ هجي “ ڪوچڙا چون ٿا ته اڳي اسان جي قبيلي جا ماڻهو رولاڪ هئا ته چاليهه چاليهه پنجاهه پنجاهه گهر گنجي سفر ڪندا هئا.

انهيءَ سفر ۾ هنن سان گڏ لاسي نسل جا ٻلا گڏه هوندا هئا، جيڪي هنن جي لڏن جو وزن کڻندا هئا اهي گڏه اهڙا ته هوشيار هوندا هئا، جو، جنهن مهل، ڪوچڙا چوريءَ تي ويندا هئا ته ' ٻي گڏه ئي سندن ساٿي هوندا هئا اهي گڏه ڪوچڙن جي زبان سمجهندا هئا ڏکي ڪيتري به پنڌ تان گڏه کي سڏ ڪندو هو ته اهو گڏه هڪ سڙاڙيءَ ۾ اچي وٺس پهچندو هو اهي ڪوچڙا پنهنجي گڏهن تي مخصوص نالا به رکندا هئا ميرپورخاص وارو دليپ ڪوچڙو چوي ٿو. "اسان جي قبيلي ۾ ڪيترائي نالي وارا چور ٿي گذريا آهن. پر هنن ۾ ڊيپو ڪوچڙو پنهنجو مٿ پاڻ هو. هو اهڙو چور هو، جيڪو هلندي ريل واري مال گاڏي مان مال جون ڳنڍيون لاهي ويندو هو. هو انگريزن کي به گهريل هو. اهو ڊيپو ئي هو، جيڪو ريل گاڏيءَ مان اسلحو به لاهي ويندو هو پيرو خاصخيليءَ کي اهو هٿيار وڪرو ڪندو هو. جڏهن هر انگريزن سان وڙهي رهيا هئا ايئن سمجهو ته هنن کي هٿيار ڊيپو ڪوچڙي پئي رسايا. هن وڌيڪ ٻڌايو. "گهڻو وقت اڳي روجي نالي ڪوچڙو انڊيا مان آيو هو. هن جو سڄو منهن ڏنڀيل هو. هو اهڙو ڪوچڙو هو، جيڪو منڊرن مان چوريون ڪندو هو. جهلجي پيو. پوءِ برهڻن هن جو سڄو منهن ڏنڀي ڍاڳي ڪري ڇڏيو هو. انهي سان گڏ ڏيهه نيڪالي به ڏني هئائون"

چون ٿا ته اڳي ڪوچڙن ۾ سوني ڪوچڙي مشهور ۽ نالي واري ماڻي هئي. جڏهن ڪنهن جي به چوري ٿيندي هئي ته اهو سوني ڪوچڙيءَ وٽ ويندو هو. اها سوني ڪوچڙي، جيڪڏهن ڪوچڙن چوري ڪئي هوندي هئي، ته چوندي هئي: اسان ڪئي آهي، پر ڪائي وياسين، ورندي ڪانه. جڏهن ڪوچڙن ۾ ڪنهن به چوريءَ جا پير کڻندا هئا ته ماڻهو آسرو پلي ڇڏيندا هئا. ڪوچڙا چون ٿا: "اسان چوري ڪرڻ مهل اڳ پٺ جو سوچيندا آهيون، انڪري ناهيون جهلجا. ڪوچڙي جو چوريءَ ۾ هڪو اصول ناهي، جنهن سان گڏ هلندو ۽ رهندو، تنهن جي به چوري ڪري ويندو. کي ڪوچڙا چوري ڪرڻ مهل مرچن جو استعمال به ڪندا آهن هنن جي کيسي ۾ مرچ هوندا آهن. جيڪڏهن هنن کي، ڪٿان

ڏينهن مهل چوري ڪرڻي هوندي آهي ته ڪيسي مان مرچن جي لپ پري، اڳئين ماڻهوءَ جي اکين ۾ وجهندا آهن. جيستائين ماڻهو اڪيون مهتي سنئون ٿئي، تيستائين اکين اڳيان سندس شيءِ گر ٿي ويندي آهي سندن چوڻ آهي ته اهي ڪٿي به چوري ڪرڻ ويندا آهن ته هڪ به ڏينهن اڳ، ان جاءِ جو جائزو وٺندا آهن ته اتان چوري ڪيئن ڪبي. ڪي ڪوچوا، ڪوچرو سڏائيندي شرم به محسوس ڪن ٿا، پر گهڻا ڪوچوا پنهنجي ذات سڏائيندي شرم نٿا محسوس ڪن. اهي چون ٿا اسين ڪوچوا آهيون ته آهيون، هاڻ ان ۾ ڪهڙي شرم جي ڳالهه آهي.

انهن ڪوچون جون رسمن به عجيب آهن انهن ڪوچون ۾ جيڪڏهن ڪو ننڍي عمر ۾ گذاري ويندو آهي ته تنهن کي پوريندا آهن جيڪڏهن ڪو وڏي عمر ۾ گذاري وڃي ته ان جي بيڪوٽي، واري رسم ڪندا آهن جيئن پاڻ وٽ تازو راڻي چنڊر سنگهه جي بيڪوٽي ڪئي وئي هئي ان کي ڏولي ۾ ويهاري، دهلن شرناين سان، پوري شهر جو چڪر هڻائيندا آهن. پيو ڪوچرو چوي ٿو. ”اسان وٽ جيڪڏهن ڪير مري ويندو آهي ته هن جي باقاعدي خوشي ڪئي ويندي آهي. لاش کي باقاعدي بيند باجن جي سلامي ڏيندا آهيون. هن جي هٿن تي ميندي هڻندا آهيون هٿن ۾ ڳانو ٻڌندا آهيون. اکين ۾ ڪجل وجهندا آهيون. هن جي مٿ تي ڳوهيل اٿو رکندا آهيون. جيڪڏهن اسان وٽ مرد مري ويو ته هن کي سندس گهر واري وهنجاريندي آهي. جيڪڏهن عورت مري وئي ته هن کي وري سندس گهر وارو وهنجاريندو آهي. اڳي ته سڄو تڙ وهنجارڻ واري طريقي سان ڪيو ويندو هو، پر هاڻ رڳو سنوڻ ڪيو ويندو آهي. اسان وٽ ساڙڻ جي رسم آهي. اسين مرندڙ کي گهوت وانگر تيار ان لاءِ ڪندا آهيون ته جيئن هو هن دنيا مان خوش ٿي وڃي. اها دعا به گهرندا آهيون ته جن پوت ٿي واپس نه اچي. مري وڃڻ جي پئي ڏينهن تي اسان جي برادريءَ جا پنجاهه سٺ ماڻهو جهنگ ۾ ويندا آهن. ان رسم کي اسن ڪونڊي واري رسم چوندا آهيون. اتي اسين ان مري ويل ماڻهو، جو گهر ٺاهيندا آهيون. گهر ڪهڙو، بس ننڍڙيءَ

ڪنديءَ جي ڪاٺي کڙيندا آهيون اتي اسان هن سان مخاطب ٿي، هن کي چوندا آهيون هاڻ هيءُ تنهنجو گهر آهي، کيس وڌيڪ مخاطب ٿي چوندا آهيون. جي، توکي بڪ لڳي ته هن وڻ هيٺان اچي ويهجان، توکي ماني ملندي. جيڪڏهن توکي اڃ لڳي ته هن وڻ هيٺان اچي ويهجان، توکي پاڻي ملندو اهو اسين سڀ گڏجي چوندا آهيون انهيءَ کان پوءِ اسان اتي زمين تي واريءَ مان ڪونڊار ٺاهي ان مٿان ٿالھ ڏئي ڇڏيندا آهيون. ٿوري دير، وڌ ۾ وڌ ٻه ڪلاڪ، ان کي ڇڏي ڏيندا آهيون. اتي اسان مٺائي به ورهائيندا آهيون. ٻن ڪلاڪن کان پوءِ اهو ٿالھ ڪڍندا آهيون. ان جي هيٺان جنهن جو به پير هوندو، اسين سمجهندا آهيون ته جيڪو مري ويو آهي، اهو ان پير واري پکي، جانور يا جيت ۾ تبديل ٿي ويو آهي. جيڪڏهن ماکوڙي جو پير آهي ته ماکوڙي ٿي ويو. جيڪڏهن پکيءَ جو پير آهي ته پکي ٿي ويو جيڪڏهن ڪنهن جانور جو پير آهي ته جانور ٿي ويو. اتان موٽي اچي اسان مٺائيءَ جي دڪان تي هڪ سئو پنڇويهه رپيا ڏيندا آهيون. تنهن کان پوءِ اسين مري ويل مائٽوءَ کي مخاطب ٿي چوندا آهيون ته، هاڻ جيڪڏهن توکي ڪجهه کپي ته، هتان ڪاٺجان. اهڙيءَ ريت، دڪان وٽ مٺائيءَ جا پورا ڪنهن جي هٿ مان ڪرندا آهن ته، اسين اهو سمجهندا آهيون ته اهي، مري ويل مائٽوءَ جي روح کي ملي رهيا آهن.

شادي واريون رسمون به هنن جون عجيب هونديون آهن. سڀ کان پهرئين مانگا ويندا ۽ سڱ گهرندا آهن. جڏهن ڪٿي به سڱابندي مانگا پڪي ڪندا ته، اتي به مائٽو گهڙتيتن جا، به مائٽو ڪنواريتن جا، هڪٻئي کي مڌ جا پيالا پري پياريندا آهن. مڌ پيئڻ سان رشتو پڪو ٿيندو آهي. هنن وٽ سڱابندي، بندي تي گهٽ، پنسي تي وڌيڪ ٿيندي آهي. سندن چوڻ آهي ته اڳي ڪنوار ڇهن ويهن يعني هڪ سئو ويهن رپين ۾ ملي ويندي هئي. پوءِ اهو اڳهه پنج هزار تي پهتو. هاڻ به اهو چاليهن کان پنجاھ هزار آهي. جيڪڏهن ڪو سڱ جي قيمت پنجاھ هزار کان مٿي وٺندو آهي ته اهو ڏوهه آهي. هنن چواڻي: ”اسان ۾ سڱابندي،

بدي تي به ٿيندي آهي، پر پرڻي کان اڳ اسين مائٽن جون قبرون پڪيون ڪرائيندا آهيون. ايئن سمجهو ته هنن کي راضي ڪندا آهيون، يا انهن مري ويل مائٽن کان اجازت وٺندا آهيون. تنهن کان پوءِ ڪنوار لاءِ هڪ پوتي ۽ چوڏنهن سئو رپيا، ڪپڙن ۽ جتيءَ لاءِ عورتن سان گڏ موڪليندا آهيون. ”دليپ ڪوچڙو وڌيڪ ٻڌائي ٿو: ”جڏهن اسين ڪپڙا ۽ جتي موڪلي ڇڏيندا آهيون ته پوءِ ڪنوار جهڙي اسان جي ڌيءَ ٿي وئي تنهن کان پوءِ شاديءَ جا ڏينهن ٻڌندا آهيون جڏهن گهٽ جي ڇج پرڻي لاءِ ڪنواريتن پر ايندي آهي، تڏهن، اهي چئي جي در وٽ بيهندا آهن آيل ڇج کان هزار رپيا وٺندا آهن، پوءِ ان کي چئي پر وڃڻ ۽ ويهڻ ڏيندا آهن. گهٽ ڪنوار جي گهر ويندو آهي ته اتي هن لاءِ سڀج ٺهندي آهي. ان تي گهٽ سان گڏ هن جو اٺهيار به ويهندو آهي ۽ گهٽ جي پيٽ به ويهندي آهي.“

پوءِ ڪوچڙي جون اکيون اهڙيون آهن، جهڙوڪ، هو اڄ به مڌ جا مٽ پي آيو هجي، ٻڌائي ٿو: ”اُن پيٽ جي پوتي، تنهن مهل، پاڻ مٿان هوندي آهي. اتي ئي اها رقم، چئن شاهن اڳيان ڏني ويندي آهي، جيڪا چوڪريءَ جي پيءُ کي ملندي آهي. اتي به بوتل جا ڍڪ ڪلندا آهن. اتي سگريٽ به پياريا ويندا آهن. پوءِ گهٽ جي وڏي پايي يا پيٽ ڪنوار کي، چئونري جي وقت تي، بولو پارائيندي آهي، جنهن کي اسين پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ”بنواڙو“ چوندا آهيون. ان کان پوءِ ماني ڪارائي ويندي آهي، جنهن کي اسين پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ”شيڪ ڏيو“ چوندا آهيون. اُن مهل ڪارڪون به ورهايون وينديون آهن. ايئن اسان جون شاديون ٿينديون آهن. اسان وٽ هر ڪوچڙو وس آهر ڏيڇ ڏيندو آهي. اسان جون ڪيتريون ئي ڪوچڙيون پڇي وڃي، ٻين ذاتين ۾ به شادي ڪنديون آهن، پر اسين هنن کي ڪجهه به ناهيون چوندا اسان کي خبر آهي ته ڪوچڙي کي گهٽ گهٽ جو پاڻي پيئڻ هوندو آهي. در در تان پني ۽ چوري ڪري کاڌل هوندو آهي. سو ڪوچڙي ڪنهن سان هلي به وڃي، پر هو، ڪي مهينا مال رکي، واپس اچي ويندي آهي. جيڪڏهن پڇي ويل ڪوچڙي واپس

ايندي آهي ته اسين کيس قبول ڪري وٺندا آهيون بس ان ڪوچڙي، تي
 ڏه هزار رپيا ڏنڊ هوندو آهي اهو ڏنڊ پري، هو، اسان وٽ رهي سگهي
 ٿي ٻي شادي به ڪري سگهي ٿي اهڙا اسان وٽ ڪيئي قصا آهن اڳي
 ته اسان وٽ ڪا عورت ڪنهن مرد سان عشق ڪندي هئي ته، ان کي
 ڪاري سمجهيو ويندو هو. ان مرد جون مڇون ڪوڙيون وينديون هيون.
 مٿي جا وار مختلف نمونن سان ڪٽي وائون ٺاهيون وينديون هيون
 ڪن ڪن جڳهن تي عورت جو مٿو به ڪوڙيو ويندو هو، پر ائين گهٽ
 ٿيندو هو. عورت جو احترام ڪيو ويندو هو. قبيلي اندر جيڪڏهن ڪو
 مرد ڪنهن جي گهر ۾ ويندي جهلجي پوندو هو ته، هن کي ڪٽ جي
 پاڳي سان ٻٽو ويندو هو جيڪڏهن ڪو مرد ڪٽ جي پاڳي سان ٻڌجي
 ويو ته، اها هن جي وڏي بيعزتي هوندي هئي ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به
 ڪيو ويندو هو، جو ان مرد جي نرڙ تي سريو تپائي ڏنڊ ڏنو ويندو هو.
 ائين سندس نرڙ تي داغ ٺهي ويندو هو. انهيءَ داغي مائهو، جي اسان
 جي قبيلي ۾ عزت نه هوندي هئي.

ڪوچڙن وٽ برادرانو يا پٽنچاڻي نظام سڀني کان مضبوط
 هوندو هو، جيڪو، اڃا به ڪمزور سهي پر هلندڙ آهي سندس پٽنچاڻت
 جي ترتيب هن طرح هوندي آهي: هڪ صدر، ٻه جج، ٻه وڪيل، ٻه فوجي
 ۽ ٻه پوليس وارا. ائين سمجهو ته ڪوچڙن جو پنهنجو پورو سرڪاري
 نظام آهي. ويندي هنن جو خزاني جو وزير به آهي. جڏهن به برادريءَ ۾
 جهيڙو ٿيندو آهي ته اهي جج ويهندا آهن. هنن اڳيان، ٻئي وڪيل پيش
 ٿيندا آهن هڪڙيءَ ڌر جو هڪڙو وڪيل هوندو آهي ۽ ٻيءَ ڌر جو ٻيو
 وڪيل هوندو آهي. کيس هلڻ مهل، جوابدار ۽ فريادي ڌر کي ڳالهائڻ
 جي اجازت ناهي هوندي. وڪيل کيس پيش ڪندا آهن. فيصلو جج
 ٻڌائيندو آهي. گهڻو ڪري فيصلا ساک تي ٿيندا آهن. ساک ڏيندڙ پنج
 هزار ساک ڏيڻ جا وٺندا آهن. ساک ڏيڻ واري جي هٿ تي پير جا پنج پن
 رکي، اهي ڪچي سٺ جي ڏاڳي سان ويڙهيا ويندا آهن. ان مٿان سوا
 ڪلو لوڻ جو ڪهاڙو گرم ڪري رکيو ويندو آهي ساک ڏيڻ واري کي

ست وڪون ان گرم ڪهاڙي سان هلڻيون پونديون آهن. جيڪڏهن هٿ سڙيا ته ساڪ ڪوڙي آهي، جيڪڏهن هٿ نه سڙيا ته ساڪ سڄي آهي جيڪڏهن ڪنهن جا هٿ سڙيا ته قبيلي ۾ هن جي ساڪ سڄي، عمر لاءِ خراب ٿي ويندي آهي. ڪوچڙن ۾ اڳي، پاڻي، جي ساڪ جو رواج به هو، جنهن موجب ساڪ ڏيندڙ کي وارن مان جهلي پاڻي، اندر جهليو ويندو هو، جيڪڏهن هو چوڏهن وڪن تائين پاڻي اندر ساهه روڪي ويندو هو ته سچو ليکبو هو، نه ته ڪوڙو.

انهن ڪوچڙن جون ڇهه نڪون آهن: تماچي، ڪورياڙا، پرها، جات، ڍاٽي ۽ ميڙتا. هنن ۾ عورتون انگي ۽ گهاگهرو پائينديون آهن ۽ مرد گوڏ ۽ صدر، پر هاڻ سندس پائڻ مٽجي ويو آهي. مرد اڳي پيرن ۾ ڪڙيون ۽ ڪنن ۾ ڪيوتيون، اهي به وڏيون، پائيندا هئا جڏهن مير آباد شهر ۾ اسان پيو ڪوچڙي سان ڳالهائون ڪري واپس وڃي رهيا آهيون ته، هن شهر جا ماڻهو، ڪوچڙن لاءِ پيون به ڪيتريون ئي ڳالهائون ڪري رهيا آهن انهن ماڻهن جي ڪوچڙن لٽل دل ۽ اک به ميري هئي توڻي جو سال ٿيا جو ڪوچڙن چوريون ڇڏي ڏنيون آهن، پر شهر جا ماڻهو اڄ به هنن کي پيشيور چور سمجهن ٿا.

مڃليون

ڪاهي، جيڪا عشق جي ڦاهي سڻي هئي، اها عشق جي ڦاهي ڪارن ڪپڙن جي ڪري سڻي هئي. اهي ڪاهي، جا گهڻا ڪارا ڪپڙ هئا، جن جون راتريون روشن هونديون هيون. انهن گهڻن ڪارن ڪپڙن ۾ مڏ ۽ اکين جا جامر گڏ گڏ چلڪندا هئا جڏهن اهي چلڪندا هئا، تڏهن عشق ڦاهين تي تنگبو هو. ڪاهي، واري ڦاهي به اهڙي ڦاهي هئي، جنهن ۾ عشق روز تنگبو هو. روز پيئندو هو ۽ روز اچارو ٿي ويندو هو. ان پنڌ تي روز رات جو دٻين جا پنڌ ڪندا هئا وڏن وڏن وڏيرن ۽ ڪامورن جي گاڏين جا بربڪ رات جي اوندھ ۾ انهن ڪارن ڪپڙن ۾ لڳندا هئا. اهي دليون ۽ اڪيون بس ڦوس سان پريل هونديون هيون. جسر جي بڪ لهندي هئي ته اها بڪ لهڻ کان پوءِ جسر هڪٻئي جو چاهه به برداشت ڪري نه سگهندا هئا. هڪٻئي کي، هڪٻئي کان پرتي ڏڪيندا هئا، جيڪي ڦوس مهل هڪٻئي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندا هئا. تڏهن انهن ڪپڙن ۾ عشق ۽ ڦوس جي فرق کي سمجهڻ ڏکيو هوندو هو. عشق ۾ ڦوس آهي يا ڦوس ۾ عشق آهي. ”عشق نه ڦوس ٿي سهي“ وارو اهو دور هو. اهي جسر ٻئي ڏينهن ٻيهر پاڻ ۾ نئين بڪ ۽ نئين اڃ پريندا هئا جڏهن ڪاهي، جو ننڍڙو شهر گهريءَ ۾ ننڍو ۽ سمهي رهندو هو، تڏهن اهي ڪارا ڪپڙ جاڳندا هئا هر رات هنن ڪپڙن ۾ ٽڪل ٽڪل جسمن ۾ هڪ سور ڇڏي ويندي هئي. پوءِ اهي جسر سڄو ڏينهن، رات جو ٽڪ لاهيندا هئا، اها رات پاڻ سان گڏ هڪڙو سرور کڻي ويندي هئي. ان ئي رات ۾ سس ڀس به هوندي هئي تڏهن اڪيون اڪين ۾ ڏسڻ بدران جسر ۾ تڪينديون هيون اڪين ۾ جسر جي بڪ کي ڏسي ۽ محسوس ڪري سگهيو هو. جسر جي بڪ کي اڪين ۾ ٿي ڏسي سگهجي ٿو. عجب

جهڙي ڳالهه هي، آهي ته عشق به اکين مان ئي ڏسي سگهجي ٿو آهي
 کارا ڪپڙن تي هئا، جن پوري تر کي سرور ۾ مست ڪري ڇڏيو هو انهن
 ڪارن ڪپڙن، ڪيترن ئي عزتدارن ۽ معتبرن جو پيو رخ ڏنو هو انهن
 ڪارن ڪپڙن کان ڪير به لڪل نه هو انهن ڪارن ڪپڙن، ڪيترن ئي
 جسمن جي بک لاهڻ چاهي ٿي، پر لاهي نه سگهيا اها جسر جي بک
 لهڻي هئي به ڪانه. ان جسر جي بک جي ڪري ئي ڪاهي عشق جي
 ڪاهي سڏبي هئي.

پر اڄ اها ئي ڪاهي، عشق جي ڪاهي، مان درد جي ڪاهي، ۾
 تبديل ٿي وئي آهي. اهو درد انهن ڪارن ڪپڙن ۾ ويڃڻ سان ئي محسوس
 ڪري سگهجي ٿو هاڻ انهن ڪارن ڪپڙن جون راتيون اداس ۽ ويران
 آهن. هاڻ انهن ئي اکين ۽ دليين ۾ درد جو اهڙو گهرو سمنڊ اچي لٿو
 آهي، جيڪو وجود جي رونءَ رونءَ ۾ درد اوتي ٿو. هاڻ انهن اکين ۾
 ڏسڻ سان اوهان جي دل جو ڌڙڪو، عشق ۽ جسر جي بک بدران
 هڪڙي درد جي علامت بڻجي سگهي ٿو. اوهين انهن ڪارن ڪپڙن ۾
 ويڃڻ کان پوءِ اهو چئي سگهو ٿا ته، درد اسان پنهنجين اکين سان ڏٺو
 آهي. اوهان جي درد سان ملاقات ٿي سگهي ٿي اتي درد اوهان جي اک
 مان ڳوڙهو بڻجي وهي به سگهي ٿو. درد اوهان جي نڙيءَ ۾ ڳوڙهو
 بڻجي اٽڪي به سگهي ٿو. هر جسر هر وجود جيڪو هن وقت انهن
 ڪارن ڪپڙن ۾ رهي ٿو، سو درد جي علامت آهي آهي کارا ڪپڙ ڪاهي،
 جي عشق ۽ درد جي هزارين صورتون جا اکين ڏٺا گواهه آهن اهو درد
 اسان سان ان ڏينهن، ان علم جي پاسي واري گهر ۾، هڪ عورت اقبال
 ايس پي جي وجود جي شڪل ۾ مليو هو. جڏهن اسان هن جي لوڙهي
 واري گهر ۾ داخل ٿياسين اوڏي مهل، هو، هڪڙي ڪڪڻ واري لانيءَ
 ۾، گڏلن ڪپڙن سان پنهنجي جسر تي چڻي وجهي ستي پئي هئي
 پنهنجو ميوو، ڪمزور ۽ بيمار جسر جڏهن هن کي تان گهڻي تڪليف
 سان کنيو ته، هن جي اکين ۾ ڏسندي ايئن محسوس ٿيو، چڻ گهڻن
 ڏينهن کان پوءِ هن کي جسر ڏٺو هجي. هن جي گهر ۾ قبرستان جهڙي

ویرانی هئي ۽ چڻ هوءَ قبر مان اٿي هجي. هن جون اکيون ٿر جي ويران پٽن جهڙيون هيون، جن مان درد جا چشما، اوچتو ڌماڪي سان، ڦٽي پيا هجن هن جي اکين مان گرم ڳوڙها وهي، هن جي ڏهون جهڙن اجڙيل ڳلن تان ٿيندا هيٺ لهي ويا هوءَ درد جي اهڙي انتها تي هئي، چڻ اسان جي اچڻ کيس تانڊن تي بيهاري ڇڏيو هجي. مون کي حقيقت ۾ اهي لفظ ئي ٿا ملن، جيڪي ان درد کي بيان ڪري سگهن هن ٽي گهڻي تڪليف زندگي ڏئي رهي هئي هن روئيندي روئيندي زندگيءَ کي هزارين پتون ۽ پاراٽا ڏنا هن هڪ پل ۾ الائي ته گهڻا پيرا، رب کان موت گهريو هو تنهن وقت، موت هن لاءِ رب جي رحمت هون! مون ۾ ته ايتري به جرئت نه هئي، جو اڳتي وڌي هن جا اهي ڳوڙها اڳهي سگهان اهي ڳوڙها درد جو اظهار هئا اهي ڳوڙها هن پنهنجي پوتيءَ سان پاڻ اڳيا پئي ان مهل، ڪاهي مون کي واقعي به درد جي ڦاهي لڳي هئي، جنهن تي اقبال ايس پيءُ جو ڪمزو ۽ بيمار جسم ڌنگيل هو

ڪاهيءَ جي ننڍڙي شهر مان هڪڙو رستو گرهوڙ ڏانهن نڪري ٿو. گرهوڙ ڏانهن ويندڙ انهيءَ رستي تي، جتي شهر ڊنگ ڪري ٿو، اتي بيهي، جيڪڏهن اوڀر ڏانهن نهار ڪبي ته وڏو ڪارو علمر پاڪ اوهان کي انهن ڪپڙن ۾ جهوليندي نظر ايندو اهو جهنڊو ئي درد جي علامت آهي روڊ تان هڪڙي ڪچي پٽڙي، گهائين ديورين وٽان گذري، پوکن مان ٿيندي، انهن ڪارن ڪپڙن وٽ ڪٿي ٿي. ان ڏينهن جڏهن غلام رسول مگري سان گذجي، آئون انهيءَ ڏيري تي ويس ته، اتي هڪڙي عجيب ويران ۽ خاموشي اسان جو اڳ جهلي بيهي رهي. ايئن محسوس ٿيو چڻ اها ويران ۽ خاموشي اسان جي اندر ۾ داخل ٿي وئي هجي. مون غلام رسول جي منهن ۾ ڏٺو ته، ان ویرانيءَ جو درد مون سندس چهر تي به محسوس ڪيو. علمر جو پاسو ڏئي، اسان ٿورو اڳيان وڌياسين ته، اڳيان اسان کي هڪڙي اهڙي لائڊي نظر آئي، جنهن کي لوڙهو ڏنل هو. اهو گهر اتان لڏي ويو هو. ان لائڊيءَ کي ٽالو ۽ لوڙهي کي ڍنگهر آيل هو. اتي ئي ڀرسان ڪجهه هڙون به هيون، جيڪي ڪپڙن جي ٽارن ۾

ٻڌل هيون جڏهن اڳي آئون آيو هئس ته مون کي هنن مان ئي ڪنهن ٻڌايو هو ته، اسان مان جڏهن ڪو مري ويندو آهي ۽ مري ويل جي گهر ۾ پٺيان پيو ڪو ناهي هوندو ته هڪ هڙ انهن چارين ۾ ٽنگي ڇڏي آهي، جنهن ۾ هن جن بتن ۽ ڏيون جي پوڄا ڪندا آهي. اهي ٻڌل هوندا آهن ايئن سمجهو آهي ته انهن هڙن ۾ هن جا خدا ٽنگيل آهن اڳئين پيري چارين ۾ رڳو هڙون ئي هڙون هيون. شايد هاڻ انهن هڙن جو ڪپڙو تبديل ڪرڻ وارو به ڪو ناهي رهيو. اهي ڪپڙا ڪاڙهي ۾ سڙي ويا ۽ هڙون ئي ختم ٿي ويون هيون. ايئن لڳو ڄڻ هنن جا خدا هنن کان گهر ٿي ويا هجن! اتان ٿي، اسان ۾ واري گهر ۾ داخل ٿياسين انهيءَ گهر ۾ جڏهن اسان داخل ٿي رهيا هئاسين ته ڪو نولو ماڻهو، ٻاهر نڪري رهيو هو. اهو گهر اڪيلي پڪي ڪمري ۽ هڪڙي لائڊيءَ تي ٻڌل هو اتي هڪڙي عورت ويٺي هئي. هن اسان کي ويهڻ لاءِ به نه چيو. اسان کي ڏسندي ئي هوءَ ڪاوڙ ۽ ڏک مان ڳالهائڻ لڳي هوءَ وڏي آواز ۾ ڳالهائي رهي هئي ۽ هن جي اکين جون پڇڙيون هر هر ڳوڙهن سان پسي رهيون هيون ڳوڙهو ڳل تي اچڻ کان اڳ ئي هن اڳهي تي ورتو هو لڳاتار ڳالهائي رهي هئي. جيڏي مهل ڳالهائي رهي هئي، اوڏي مهل هوءَ بيٺي ئي هئي. سرڪار اسان لاءِ ڇا ڪيو آهي، ڪجهه ناهي ڪيو. جڏهن اچو ٿا رڳو ڦوٽو ڪڍي هليا ٿا وڃو. رڳو اسان ۽ اسان جي ڌنڌي کي خوار ٿا ڪريو. اسان کي سرڪار رڳو بدنام ڪيو آهي هوءَ ڳالهائي رهي هئي. هن جي آواز ۾ ڏک، ڪاوڙ ۽ ڪروڙ سان گڏ بي وسيءَ ۽ لاچاريءَ جا پاڙ به هئا، جن کي اظهار ٿي هن کي لفظ نٿي مليا هن اسان کي ڪجهه به ڳالهائڻ نه ڏنو اسان هن کي ٻڌايو ته اسين سرڪار ناهيون، اسان رڳو اوهان جي قبيلي جي ڄاڻ وٺڻ آيا آهيون پوءِ هن جو درد آواز بڻجي ويو. هن پنهنجي گوڏي کان مٿي سار تي ۽ ڇاتي تي زور سان هٿ هڻندي پئي چيو اسان کي ڪوبه نٿو ڪارائي اسان پنهنجو هڏ هلائي، جسر وڪڻي، کائون ٿا. هن پنهنجي ٻنهي ٻين ۽ گوڏي کان مٿي هر هٿ تي هڻيون. اسان جون ڪهڙيون ريتون رسمون ٿا پڇو،

اسان ته پنهنجيءَ عمر ۾، ڪڏهن به، پنهنجي هن ويڙهي ۾ جج ايندي ڪانه ڏئي، نه ٻيند، نه باجا، ڪهڙيون رسمون، ڪهڙا رواج! ان مهل، هن جي هنج ۾، هن جي ننڍڙي چوڪري ويٺي هئي هن پنهنجي ان ننڍڙي چوڪريءَ جي مٿي تي هٿ پئي گهمايو ان ننڍڙيءَ جو پيءُ ڪير آهي، اها ان عورت کي ئي خبر هئي. اها اسان جي سماج ۾ حرام ٻار هئي اها ننڍڙي ڏاڍي پياري هئي. آئون سوچي رهيو هئس ڪيتريون ئي اکيون هنن ننڍڙي جي وڏي ٿيڻ جو انتظار ڪنديون هونديون هن جي ماءُ به هنن جي وڏي ٿيڻ جي انتظار ۾ هوندي هن جي ماءُ جو پوڙهاڻي جو اها ئي ننڍڙي سهارو ٿيندي. ڪيترائي هٿ هن جي جسر کي به مستقبل ۾ پٽيندا.

ڪارن ڪپڙن ۾ رهندڙ هن قبيلي جي ماڻهن مان، ڪنهن کي به اها خبر ناهي هوندي ته، هنن جو پيءُ ڪير آهي! هتي هر ڪنهن چمندڙن جي صرف ماءُ هوندي آهي. اها ماءُ ئي هنن کي ماءُ پالي وڌو ڪندي آهي، يا ان ماءُ جا گراهڪ هن کي پالي وڌو ڪندا آهن. عورت ننڍڙي ڏانهن اشارو ڪندي چئي رهي هئي: ڪير چونڊو ته پنهنجا هي سون جهڙا ٻچا ان باهه ۾ اڇليون، پر پيٽ جي بڪ اجهائڻ لڏ ايشن ڪرڻو پوي ٿو ايسٽائين اتي اٺ ڏهه مرد به گڏ ٿي ويا. جيڪي اهين ئي هليا آيا انهن مان هڪڙو ته پنهنجي ڪپڙي لٽي ۽ ڳالهائڻ جي اسٽائيل مان ئي وڏيرو ٿي لڳو. هن اسان کان کان پڇڻ شروع ڪيو. هن سمجهيو ته اسان ايڊس جي ٽيسٽ ڪرڻ وارا ڪي ڊاڪٽر آهيون پوءِ، اسين ان گهر مان نڪري، پئي گهر ۾ داخل ٿياسين، جنهن ۾ هڪڙي پوڙهي عورت، ٻارن سان گڏ ويٺي هئي. ان پوڙهي جو درد الڳ هو. هن جون ڪيتريون ئي چوڪريون، پنهنجي ٻارن سان گڏ ٻچي ويون هيون اتي هڪ چوڪري اسان کان ٿورو پريان لائڊيءَ ۾ سٽي پئي هئي ان جي جسر جي ڪمائي تي سندن گهر هلي رهيو هو اها به سخت بيمار محسوس ٿي رهي هئي. پر سڄي رات اها جسر وڪڻي هنن جو گهر هلائيندي آهي هڪڙو چوڪرو هو، جيڪو هاڻ چريو ٿي ويو هو. اهو اندر ڪمري ۾

ستو پيو هو ڪجهه ناجائز پار گهر ڪٽ ۾ ٻڌل ڪپڙي جي لوڏ ۾ لڏي رهيا هئا اتان اتي اسان اقبال ايس پي جي گهر ۾ اياسين، جنهن جو ذڪر آئون مٿي ڪري آيو.

هيءُ قبيلو، هاڻ پوري سنڌ ۾، مڇلا سڏجي ٿو. سندن چوڻ آهي ته هنن کي مڇلا جسر فروشيءَ جي ڌنڌي جي ڪري چيو وڃي ٿو، پر ايئن ناهي اهو لفظ اڃا تحقيق جو گهرجائو آهي ڪنهن زماني ۾ ڪاهيءَ ۾ هنن جو وڏو راج وسيل هو. تڏهن ڪاهي جيبي مڇليءَ جي نالي سان سڃاتي ويندي هئي، پر هاڻ اتي رڳو ٽي گهر وڃي پڇيا آهن. هنن مان گهڻا گهر لڏي ميرپورخاص ۽ عمرڪوٽ ۾ وڃي ويٺا آهن، پر گهڻا مڇلا ماتليءَ ۾ رهن ٿا. انهن سڀني شهرن ۾ رهندڙ مڇلن جو ڌنڌو ساڳيو جسر فروشي وارو ئي آهي. هاڻ اتي رهندڙ مڇلا پاڻ کي شيخ سڏائين ٿا. اهي مسلمان ٿيا آهن يا نه، پر اهي پاڻ کي مسلمان سڏائين ٿا. جڏهن ته ڪاهيءَ وارا مڇلا اڃا تائين هندو مت سان واڳيل آهن انهن مڇلن مان ڪنهن کي به پيءُ جي خبر ناهي. اهو پيءُ سوا پلجي وڏو ٿيندڙ حرامي ٻارن جو قبيلو آهي. انهيءَ ڪري هنن مان ڪنهن جو به شناختي ڪارڊ ٺهيل ناهي. هن قبيلي ۾ پيالي نياري واري ريت به عجيب آهي جيڪڏهن ڪا مڇلي ڪنهن مڇلي مائٽ سان پڇي وڃي ته هن کي واراڻيندا آهن، سندس شادي ناهي ٿيندي. بس رڳو سندس ڇهن جو سومر رس پيتو ويندو آهي ۽ جسر جو گوشت جي روڻ، روڻ، مان رس چوسيو ويندو آهي. هن مٿان جسمن جا پاڇا چڙهندا ۽ لهندا رهندا آهن اهو سڄي رات ۽ روز ٿيندو رهندو آهي. پڇي ويل مڇليءَ کي موتاڻن مهل هڪڙي رسم ٿيندي آهي انهيءَ رسم کي ”پيالي نياري“ جي رسم چيو ويندو آهي، ان ۾ چوڪري جي مائٽن کي پنج کان ست هزار رپيا ۽ پئئچائٽ جي هر پنج کي پنج سئو رپيا ڏنا ويندا آهن انهيءَ سان گڏ، پيالي نياري جي ريت ٿيندي آهي هر ڪنهن کي مڌ پياربو آهي.

اهي مڇلا سهڻي صورت واري گرهاڪ مان نسل وٺڻ گهرندا

آهن هو چون ٿا اسان نسل ڏسي ٻج رڪرائيندا آهيون انهي ڪري هتي ويٺلن جو ٻج تر جي وڏيرن مان آهي اهو هنن جو پيٽ گذر آهي مڇلا چوڪريءَ جي اولاد ٿيڻ تي ڏاڍا خوش ٿيندا آهن ان جي خوشي به ڪندا آهن، پر انهن مڇلن ۾ شاديون ته بلڪل ئي ناهن ٿينديون، پا صفا گهٽ ٿينديون آهن! ڪا ورلي ئي شادي ٿيندي آهي ۽ شاديءَ کان پوءِ عورت مڇلائپ ڇڏي ڏيندي آهي. بس هنن جو اهو ئي ڪم آهي. هاڻ ته انهن مڇلن ٻلن جو گوشت کائڻ ڇڏي ڏنو آهي، نه ته ٿورو ئي وقت اڳ، اهي ڪاهي شهر مان ٻلن جو شڪار ڪري کائيندا هئا. مڇلن جا چوڪرا، وهنجي سهنجي سينگار ڪري، وڏن شهرن ڏانهن ويندا آهن ته اتي پنهنجي ذات سڏائڻ بدران ٻي ذات سڏائيندا آهن. هنن جون شڪليون سرياند ماڻهن واريون هونديون آهن، تنهنڪري ڪنهن کي اها خبر ناهي پوندي ته اهي اصل ۾ ڪير آهن.

مڇلا اصل ۾ مداري قبيلي جا ماڻهو آهن. سندن چوڻ آهي ته، اسان جو اصل وطن پالڻ پور آهي، جتي هنن جي قبيلي جا ڪيترائي ماڻهو رهن ٿا. هنن جو اصل ڪم دٻلي تي ڀولڙا ٺهائڻ هو، جتي به ميلو ٿيندو ته اتي مداري ڀولڙا کڻي پهچي ويندا هئا. چون ٿا ته پوءِ انهن ئي ميلن ۾، مدارين جون عورتون به پهتيون. ايئن مدارين ڀولڙا ڇڏي، عورتن جي جسم جي ڪمائي کائڻ شروع ڪئي. لٺ سان ڀولڙي کي ٺهائيندو آهي مداري انهن عورتن جي ڪري مڇلا ٿيا. پنهنجي ڌيءَ ۽ پيڻ جي پڙوت ڪرڻ شروع ڪيائون. جسم وڪاڻا بدن ۾ بک جنم ورتو.

هي گڏهن تي لڏا کڻي هلندو خانہ بدوش قبيلو رهيو آهي. سندن سڃاڻپ اها هوندي هئي ته گڏهن مٿي ڀولڙو به ويٺل هوندو هو. راڙي، هلاڙي، گجراتي ۽ گواريا، هنن مدارين جون نڪون آهن. هنن مدارين جو موه مقام ميران شاھ ولي ۽ ڪاهي، وارو مسان آهي. مسان ته مردي کي اگني سنسڪار ڪرڻ واري مقام کي چوندا آهن، پر مداري اگني سنسڪار ناهن ڪندا، پوريندا آهن. هندستان ۾ رهندڙ مداري، هتي

رهندڙ مدارين کي پاپي چوندا آهن. اهي هندستاني مداري پاڻ کي نيارا چوندا آهن. جڏهن هتان جو ڪو مداري هندستان ويندو آهي ته، اتي ويل مداري هنن کي سڏو گهر ۾ اچڻ ناهن ڏيندا. گهر کان ٻاهر ويهاريندا آهن. ان کان اڳ هڪڙي رسم ٿيندي آهي. هنن مدارين کان هڪ سڙو ويهه روپيا وٺي، پوءِ هنن کي گنگا جل جو چنڊو هڻندا آهن. ان کان پوءِ منائي گهرائي ورهائيندا آهن. ايئن هتان ويندڙ مداريءَ يا مدارڻ جا پاپ ڌوپجي ويندا آهن.

جيستائين مدارڻ ڪناري هوندي آهي، تيستائين شلوار قميص پائيندي آهي. شادي کان پوءِ پڙو پائيندي آهي ان مان خبر پوندي آهي ته مدارڻ ڪناري آهي يا پرڻيل آهي.

چون ٿا ته ڪاهيءَ ۾ مدارين جي گهر ناهي ويهي رهڻ جي پٺيان مدارڻ مائي امير جان جي عشق جو ڪمال آهي اهو عشق اڄ به ڪاهي ۾ مشهور آهي. توڻي جو، ان ڳالهه کي هاڻ سوين سال مٽي ويا آهن، پر ان عشق جي ڳالهين جي خوشبو، اڃا به، هنن مدارڻين مان اچي ٿي. اهي چون ٿيون ته امير جان جو عشق ته مشهور هو، پر محمد صديق مان امير جان کي اولاد ڪونه هو. تنهنڪري امير جان ۽ محمد صديق جو عشق هنن تائين ئي محدود رهيو. محمد صديق تي امير جان جي عشق جو جادو اهڙو هو، جو هن امير جان جي نالي ڏهه ايڪڙ زرعي زمين ڪري ڇڏي. ان زمين تي هنن جو قبيلو گهر اڏي ويهي رهيو. ٿوري زمين امير جان پنهنجن پڇاڙڪن ڏينهن ۾ وڪي هئي، پر اڃا به جنهن زمين تي ڪاهيءَ ۾ هيءُ قبيلو ويٺو آهي، اها زمين امير جان جي نالي آهي. امير جان جي عشق ٿي هن قبيلي کي هتي ويهارڻ جو ڪارڻ بڻيو.

هن قبيلي جي ٻي مشهور مائي سنڌري هئي. اها هندستان مان ٻين مدارين کان گهڻو پوءِ آئي. هن ۽ سليمان انڙ جي عشق جون ڳالهيون، اڄ به، هنن ڪارن ڪهڙن ۾ رهندڙ مدارڻيون سنڀارين ٿيون. مدارڻيون چون ٿيون ته اها مائي مرڻ مري وئي، پر ڪڏهن به پوڙهي ڪانه ٿي. اها سنڌري ئي هندستان مان پاڻ سان گڏ علم کڻي آئي هئي،

جيڪو اڃا لڳل آهي توڻي جو، هن قبيلي جا ماڻهو هندو آهن، پر محرم جا ڏهه ڏينهن مائو ڪندا آهن غم حسين کي محسوس ڪندا ۽ ڪرائيندا آهن اهي ڏهه ڏينهن، اهي ٻيو ڪوبه ڏنڌو ناهن ڪندا ان الم تي، سڄي شهر جا مسلمان به ايندا آهن غم حسين ۾ ٻڌندا آهن. مداري عورتون ۽ مرد ڪارا ڪپڙا به پائيندا آهن. مجلس به ٿيندي آهي هڪڙو اهڙو مداري به هو، جيڪو هتي ايندڙ سڀني کي چريون پڙهي ڏيندو هو اهي ٻئي مايون هڪڙي قبيلي، هڪڙي مذهب جون هيون، پر هنن جا عقيدا الڳ هئا. تازو ئي ماکوڙي مدارن نالي هڪڙي مائي مشهور ٿي هئي، پر انهيءَ جا ڏنڌا پيا هئا. حسن جي ڪري مشهور نه هئي.

اهي ۽ ان قبيلي جون ڪيتريون ئي ڳالهيون مون کي خانو مداري ٻڌايون هيون. جيڪي مون پنهنجي ڪتاب جهنگ جا ماڻهو ۾ لکيون هيون. جڏهن ڳچ سال اڳ، آئون آيو هئس. هو هاڻ مري ويو آهي هاڻ ڪاهيءَ ۾ ٻيو ڪوبه ناهي، جيڪو هن قبيلي جي باري ۾ ٻڌائي سگهي. هن وقت، اتي هڪ ڪمري وارو پڪو گهر ٺهيل آهي. اهو هڪڙي ايريجيشن جي ايس ڊي او پنهنجيءَ محبوبا کي ٺهرائي ڏنو آهي. ٻيو گهر ٻن ڪمرن وارو ٺهيل آهي، اهو هڪڙي پوليس آفيسر ٺهرائي ڏنو آهي اهين هنن جا گراهڪ هنن تي خرچ به ڪندا آهن.

اسين جڏهن اقبال اي پي جي لڙڪ ۾ ٻڏي رهيا هئاسين ته اوچتو هن جي گهر ۾ ٻڌل ڪتي جي پٺونڪڻ اسان کي انهن لڙڪن مان ٻاهر ڪڍيو. اسان انهي گهر ۾ اڳتي وڌي وياسين جتي جهوپڙي ۾ هڪڙو ننڍڙو مندر ٺهيل هو. انهي مندر جي گيت تي اهو ڪتو ٻڌل هو. انهي مندر ۾ داخل ٿياسين ته اندر ڪتي جي مورتي پيل هئي. هو انهي ڪتي جي مورتي جي پوڄا به ڪندي آهي. اٺ جي مورتي به پيل هئي. هندو مذهب وارا چوندا. انهن تي ڏيون جي سوالي آهي. جڏهن مون انهي اقبال ايس پي کي ڊاڪٽر کي ڏيکاريو ته ڊاڪٽر ٽيسٽ کانپوءِ چيو ته هن جي زناني مخصوص عضوي ۾ ڪيتراڻي زخار هئا. مون سوچيو

ڪيئن نه ماڻهن وحشي بگهڙن وانگر هن جي جسم کي پٽيو آهي.
 بهرحال، مدارين سنڌ ۾ پولڙا نڇايا، پوءِ ڪاهي، جي ڪارن ڪهڙن
 ۾، هنن جي جسم وڌيون کي به پولڙن وانگر نڇايو. سنڌ ۾ رهندڙ هيءُ
 مداري قبيلو، هاڻ آهستي آهستي ختم ٿي رهيو آهي ٿي سگهي ٿو ته
 ٿورن سالن کان پوءِ سنڌ ۾ مداري قبيلي جو رڳو ذڪر وڃي بچي

سامي 1

پنهنجين پانهن تي قلندر جي مَهرن جا نشان ڏسيندڙ، هن قبيلي جا مرد پنهنجي پاڻ کي قلندر جا فقير سڏائين ٿا هن قبيلي جي هر پکي پر پيو ڪجهه ملي نه ملي، پر اوهان کي قلندر جو ڏنڊو ضرور ملندو! ڏنڊن ۾ قلندر جي ميلي جا ڪيترائي ڳانا ٻڌل هوندا آهن. سندن چوڻ آهي ته اهي مهرون ڪين وقت جي گادي نشين گل محمد شاھ هئي، قلندر جو طالب ڪيو هو. پر هيءُ قبيلو چوي ٿو ته، اسين مريد لڪياري پيرن جا آهيون. هنن جو ڪامل عقيدو راما پير تي به آهي، پر هنن جي ڏيري جي ڪنهن به پکي تي راما پير جو جهنڊو نظر نه ايندو ۽ نه ئي هنن جي ڏيرن ۾ راما پير جو مندر آهي. جيئن ٻين قبيلن جي ڏيرن ۽ پيرن تي راما پير جا جهنڊا ۽ مندر نظر ايندا آهن. هن ناري وارن سامي فقيرن مان، رڳو اڳوڻي جيمس آباد وارن سامين جي ڏيري ۾، هڪڙي ڏوڪري حيات ساميءَ جي گهر ۾ راما پير جو مندر ۽ جهنڊو لڳل آهي مولا حسين ع ۽ پنجتن پاڪ جي غم کي اڄ به پنهنجين دلين ۾ تازو رکندڙ هيءُ قبيلو محرم جو پورو ڏهو امار بارگاهن ۾ مجلسون ٻڌندو ۽ ماتر ۾ گرزون هڻندو آهي. هيءُ قبيلو ننگر نياز به ڪندو آهي، پر هن قبيلي جي ڪنهن به ڏيري تي علم پاڪ نظر نه ايندو. توڻي جو هيءُ قبيلو هندو مت جو پيروڪار آهي، پر اسلامي عقيدتي وانگر پنهنجن چوڪرن جو ڊاڪٽرن کان طهر ڪرائيندو آهي. هن قبيلي جي سڀني مردن توڻي عورتن جا، سڀ جا سڀ، نالا اسلامي آهن. اهي هندو مت وانگر پنهنجا نالا ٽپئي مان نه ڏسندا آهن، پر پنهنجيءَ پسند سان نالو رکندا آهن. ايترن سارن عقيدن ۽ رسمن کان پوءِ به هيءُ قبيلو پنهنجي پاڻ کي هندو مذهب جو پيروڪار رهڻ واري ڳالهه تي سچيءَ دل سان

بيٺل آهي هندو مذهب وارن ڏيون ”سائڻياڻي“، ”جوڳ مايا“، ”هڙڪ مائي“ کي مڃن ٿا، پر عقيدو انهن ۾ ٿورو ڪمزور اٿن.

سمن سرڪار جي هر ميللي تي مردن توڻي عورتن ويندڙ آهي سامي فقير، پنهنجي قبيلي کي پن حصن ۾ ورهائڻ ٿا هڪڙا لاڙي سامي ۽ ٻيا نارائي سامي ناري وارا سامي لاڙ وارن سامين کي ”ڪچرا“ چون ٿا هنن جو چوڻ آهي ته لاڙ وارا سامي اوڍڻ پهرڻ کان وٺي کائڻ پيئڻ ۾ بيحد ڪچرا آهن اسان جا ويجهڙا مائٽ به آهن، پر اسان نه هنن سامين جي مرڻي ۾ وجون، نه پرڻي ۾ هنن جي هٿ جي ماني کائڻ تي به دل ناهي ورندي اوهين به جيڪڏهن ناري واري سامين جي جهنگين ۾ ويندا ته، محسوس ڪندا ته هنن جي پڪي ۾ ايتري صفائي نظر ايندي، جو ڪٿي ٻيلي، جو ڪڪ به نظر نه ايندو ناري وارا سامي عام جام ڪو نشو نه واپرائين، نه ئي بين رول قبيلن وانگر هنن جي پڪن ۾ اوهان کي ٺري جون بنيون نظر اينديون آهي ناري وارا سامي، بين رول ۽ ڏڪا کائيندڙ قبيلن کان گهڻا مختلف آهن سندن چوڻ آهي ته اسين آهي سامي ناهيون، جيڪي هنگلاج جا پنڌ ڪندا هئا جن جو ذڪر سر رام ڪليءَ ۾ آهي، نه وري اسين آهي سامي فقير آهيون، جيڪي وڏا پنڌ ٿيندا آهن، جن کي ”ٻاوا“ يا ”گرو“ چئبو آهي اسين بس ٻيو فقير آهيون آهي چون ٿا ته اسين پنڌ جي پٺيان رولاڪيون ڪندا، ايران ۽ افغانستان مان وڃي نڪرندا آهيون اتي اسان کي آهي مسلمانن وارا نالا وڏو بچاءُ آهن سندن چوڻ آهي ته اُتان جا ماڻهو اسان جا آهي نالا ٻڌي حقارت سان نٿا ڏسن مردن جي پنڌ کان سواءِ هن قبيلي جون پوڙهيون عورتون به پنڌ وارو ڪم ڪن ٿيون آهي چون ٿا ته اسان جا وڏا انگريز دور ۾ هتي آيا هئا، پر آهي سامي فقير آهو به چون ٿا ته، اسان جو اڻپاڪ به بين رول قبيلن وانگر اوڀر مان ئي ٿيو آهي اصل وطن گجرات آهي، پر هاڻ ته آهي ست ڀيرو هياتا هتان جا آهن سندن چواڻي ته سامي ڪا ذات ناهي. سامي ته هنن کي پنڌ واري پٺ جي ڪري چون ٿا ته ذات جا آهي منگل پوٽا آهن. هنن جو آهو به چوڻ آهي ته پيل ۽ اسان هڪڙا ئي

آهيون يا پيل اسان مان آهن يا اسين پيلن مان آهيون چوھان، پرمار،
 ڏوڏائي ۽ ٻيون ڪيتريون ئي سندن نڪون آهن آهي پنهنجي ڪٺي کي
 حلال سمجهندا آهن آهي ٻين وانگي ڪڪڙ يا ٻڪر کي ڪنهن مسلمان
 کان سِيرَ وجهرائڻ بدران پاڻ ئي آلهندي منهن ڪري سير وجهندا آهن ۽
 چون ٿا ته اسان مسلمانن جي طريقن سان سِيرَ وجهون ٿا هي، قبيلو چوي
 ٿو ته، اڳي اسان جا وڏا ڍڳي، جو گوشت نه واپرائيندا هئا، ڳئون ماتا جي
 ڪري، پر اسان انهن جهڙا مذهبي ناهيون رهيا. هنن جو چوڻ آهي ته
 اسان حرام ناهيون کائيندا. ان ڪري اسان لاءِ حرام آهي. هن قبيلي جا
 مرد هاڻ ته شلوار قميص پائين ٿا، نه ته اڳي گوڏ قميص هوندي هُئَن هنن
 جون عورتون پڙو ۽ انگيو پائين ٿيون سامين جي عورتن وارو انگيو
 ٻيو ڪير به ناهي پائيندو هنن جي پڙي ۽ انگي جو رنگ ساڳيو هوندو
 آهي. جنهن ڪنهن عورت جو مڙس مري ويندو آهي ته اها، هڪ سال لاءِ
 گيڙو يا اڇو پڙو ۽ انگيو پائيندي آهي. اهو سوڳ ان عورت وٽ سال
 هلندو آهي ۽ پوءِ ختم. هي، قبيلو چوي ٿو ته، اسان پُوريندا آهيون ۽
 پُورڻ مهل لاش جو منهن آلهندي ڪندا آهيون ۽ دُعا پڻ گهرندا آهيون.
 سنڌ ۾ سترهن هزار ڀُڪن يعني گهرن واري سامي فقيرن جي شادي
 وارين رسمن ۾ مڱڻي واري ڏينهن سموري ڏيري جا مرد گڏ ٿيندا آهن.
 گهڻو ڪري سردار شادين ۾ شريڪ ٿيندو آهي. پر جيڪڏهن هو شريڪ
 ناهي ٿيندو ته سردار جو وهائو سردار جي غير موجودگي، ۾ به پيل
 هوندو آهي. ان تي ڪير به نه ويهندو آهي. مڱڻو ٿي ويندو آهي ته
 گهوٽ، وٽو ڪٿي ان ۾ ڏهه يا ويهه ٻيا وجهي مھري جي پيرين پورندو ۽
 وٽو هن جي اڳيان رکي چٽيندو آهي. ٻئي ڏينهن تي قلندر جو پيالو
 ٿيندو آهي. ان ۾ پنج ڊلا مٺي پائي، جا سڄي ڏيري جي مردن ۽ عورتن
 ۾ ورهايا ويندا آهن انهي، ڏينهن سهرو چوڪري کي پتڪو ٻڌائيندو
 آهي ۽ ڪلهن ۾ اجرڪ يا توال وجهندو آهي. هنن سامين جي شادي،
 واري رسم ۾ هڪڙي ٻي رسم به ٿيندي آهي. ان ۾ ڪير جو وٽو پري
 تنهن ۾ سڄي سوياري ۽ چانديءَ جو ڏُٻو وڌو ويندو آهي. پوءِ ان ڪاٺ

سوپاري ۽ رُپئي سان گهوت ۽ ڪنوار پاڻ کي تلڪ لڳائيندا آهن جيڪڏهن گهوت رُپيو ڇڏيندو ته ڪنوار رُپئي جو کير سان پنهنجي نروڙ تي تلڪ هڻندي ۽ گهوت ڪاٺ سوپاريءَ جو کير وارو تلڪ نروڙ تي هڻندو ايئن سڪو ۽ ڪاٺ سوپاري گهوت ۽ ڪنوار وچ ۾ تبديل ٿيندا رهندا آهن

اڳ ۾ گڏهن تي پڪا ڪڍي هلندڙ ۽ جتي مٿو اُٿي پوريندڙ هن قبيلي جو هاڻ مڙھ مقام ساماري روڊ ۾ آهي. ڍارو هڻندڙ ۽ هٿ ڏسندڙ هن قبيلي ۾ ڪيوترن ۽ مدارين وارو ڪم ناهي، پر هنن پنهنجي ذات کان ٻاهر ڪجهه سڱاوتيون ڪيون آهن باقي پنهنجي لاءِ آهي چون ٿا ته، اسان اهڙو ڪٿو به ڪونه ڌاريون، جو پنهنجي اوتڙ تي پونڪي سو اسين پنهنجي ٿا، در در وڃون ٿا ۽ پراڻن ٽنگن کي به پنهنجو ٽنگ سمجهون ٿا.

سامي 2

نسلن ۽ صدين جا پنڌ ڪرڻ کان پوءِ به سامين جي ڪلھن مان چٽڪاريون گودڙيون ٺاهڻ لڌيون، نه وري انهن گودڙين جي بڪ ختم ٿي آهي اڃا به گهڻن سامين جي انهن چٽڪارين گودڙين ۾ اهو ڌارو به پيل آهي، جنهن تي راجا پنهنجي، بادشاهي، ۽ تخت جي سلامتي، کان وٺي، هلندي، جنگ جي هار جيت ڏسندا هئا ان تي پٽ ۽ ڌيءَ جي اولاد ٿيڻ جي اڳڪٿي به ٿيندي هئي انهيءَ ئي ڌاري تي عاشق پنهنجي سهڻي محبوبا جي ملڻ ۽ وڃڻ وارو بخت آزمائيندا هئا سامي ڌاري سان گڏ هٿ جون لڪيرون به ڏسندا هئا انهيءَ سامي قبيلي جو بنيادي ڪم ٿي ماڻهو جو بخت ڏسڻ هو، پر پوءِ اهو ڪم پنڌ ۾ بدلجي ويو. ان پنڌ واري ڪم ۾ هنن سامين لڏ ملڪي سرحد جي لڪيرون جي ڪا به اهميت ڪانه رهي گودڙي کڻي نڪتا ته هڪڙي ملڪ کان ٻئي ملڪ تائين هليا ويندا هئا اڳي ته ان سفر ۾ پورو ٽولو گڏ هوندو هو ويهه ويهه، ٽيهه ٽيهه گهر گڏهن تي لڏا کڻي، گڏ گڏ سفر ڪندا هئا پر هاڻ اهي لڏو کڻي نٿا هلن هڪڙي ملڪ کان ٻئي ملڪ وڃڻ جي ڪري هنن سامين جي مذهبي عقيدن ۽ ويس وڳڻ تي به اثر پيو آهي. ناري وارا سامي پنڌ لڏ ايران تائين وڃن ٿا، تنهنڪري هنن پنهنجا نالا به مسلمانن وارا رکيا آهن. اهي پنهنجن ٻارن جي طهر به ڪرائيندا آهن ناري واري ساميءَ جي گهر ۾، قلندر جو ڏنڊو به هوندو آهي. اهي قلندر جي ميلي تي به ويندا آهن ۽ پنهنجن جسمن تي قلندر جون مهرون به هڻائيندا آهن ناري وارن سامين کان، مذهبي عقيدن جي ڪري، لاڙ وارا سامي نفرت ڪن ٿا. لاڙي سامي چون ٿا ته ناري وارا سامي ايران ڏانهن پنڌ وڃن ٿا، تنهنڪري، هنن جو طور طريقو تبديل ٿيو آهي، جيڪو صحيح ناهي

لاڙ وارا سامي، هندو مذهب جي ديويڻ ديوتائن کي مڃين ٿا هندو مذهب کي ويجهو آهن ناري وارا سامي وري لاڙ جي سامين کي ڪچرا ۽ اڱلا سمجهن ٿا ۽ پنهنجي پاڻ کي صاف سٿرا سمجهن ٿا ناري وارا سامي محرم ۽ ماتر به ڪندا آهن

نگر نگر جو رولاڪ هيءُ قبيلو سنڌ ۾ ڪٿان آيو ۽ ڪيئن آيو؟ ان جي باري ۾ لاڙي سامي چوڻا ته، اسين نسل در نسل هتان جا ٿي آهيون، پر هنن جو اوڏڻ پهرڻ، ٻولي توڻي عقيدا، سنڌ جي اڀرندي پاسي وارن ماڻهن سان ملن ٿا هنن جي ٻولي ۽ عورتن جو اوڏڻ پهرڻ سندن سڃاڻپ جي پڪي نشاني آهي. انهن نارائي، لاڙي ۽ اترادي سامين کان سواءِ، هنن ۾ بغدادِي ۽ خلافتي سامي به آهن، پر پاڻ هتي نارائي، اترادي، خلافتي، بغدادِي ۽ ٻڌ سامين کي چڏي، رڳو لاڙي سامين ۽ سندن جي سردار جي ڳالهه ڪنداسين.

اهي لاڙي سامي ٽنڊي غلام علي، ٽنڊو باگي، بدين ۽ لاڙ جي گهڻي ڀاڱي شهرن يا انهن جي اوسي پاسي ۾ آباد آهن. هنن جون نڪون رانور، رامائي، نوگزيا، چوهاڻ، ڪيماڻي، پيماڻي، ڪيهائي ۽ هڏاسري آهن هنن ۾ پنڊ ۽ کوسا نڪون به آهن اهي سامي پنهنجي، نڪ جي ماڻهن ۾ نه ڪجهه ڏيندا آهن، نه وٺندا آهن

شادي وقت لاڙي سامي، ٽڌي پاڻي، جا پنج ڪورا دلا پريندا آهن، انهن کي ڪنڊ يا ڳو وجهي منو ڪندا آهن، جنهن کي پيالو چوندا آهن انهن گهوڙن مان پهريون گلاس پري ڪنوار، گهوٽ کي پياريندي آهي ۽ پوءِ گهوٽ، ڪنوار کي ان مان ڍڪ پرائيندو آهي ان پاڻيءَ مان گهوٽ ڪنوار هڪٻئي کي چنبا به هڻندا آهن

گهوٽ ۽ ڪنوار جي ونواھ ۾ ويهڻ کان اڳ، لاڙي سامي، ساڻو ۽ وڏو ڪنڊي، جو وڻ وڍي اچي، گهر کان ٻاهر زمين ۾ کوليندا آهن ان وڻ تي سندور هاريندا آهن، پوءِ گهوٽ ڪنوار انهيءَ وڻ هيٺان اچي ويهندا آهن. ڪنوار سان گڏ ٻه پنج عورتون هونديون آهن ۽ گهوٽ سان گڏ ٻه پنج عورتون هونديون آهن. اتي پنج پنج ڍڳليون نچ گيهه ۾ پڳل

اٽي جون لهنديون آهن، جيڪي پهرئين گهوت ڏاهيندو آهي، پوءِ ڪنوار ڏاهيندي آهي. گهوت ۽ ڪنوار جو مٿو پنج پنج پيرا ان ڪنڊي جي وٺ سان ٽڪرايو ويندو آهي. تنهن کان پوءِ گهوت ڪنوار اچي ونهواس ۾ ويهندا آهن سامي قبيلي ۾ گهوت ۽ ڪنوار ٻئي موڙ ٻڌندا آهن شاديءَ جي انهن رسمن ۾ هڪڙي رسم اها به آهي ته هنن جي گهر يا پاڙي ۾ جيڪو به ننڍڙو ٻار هوندو آهي، اهو ست پيرا گهوت ڪنوار کي ڏيندو آهي ۽ ايئن ست پيرا ڪنوار، گهوت کي ڏيندي آهي. شادي ٿيڻ کان پوءِ لاڙ وارن سامين ۾ هڪڙي رسم اها به آهي ته گهوت پنهنجن مائٽن بدران ڪنوار جي مائٽن ۾ تيسيتائين رهندو آهي، جيسيتائين هن کي پنج ٻار نٿا ٿي وڃن. پنج ٻار ٿيڻ کان پوءِ گهوت آزاد آهي دل چئي ساهرن ۾ رهي يا مائٽن ۾، پر گهڻو ڪري گهوت ساهرن ۾ ئي رهي پوندا آهن.

هنن لاڙي سامين ۾ مرڻ جي رسمن ۾ هڪ خاص رسم ٺاهي، پر اهي سامي لاش کي ست پيرا ڪنهن ساڻي وٺ جي چوڌاري ڦيرائي ضرور ڏياريندا آهن. لاش دفن ڪري، جڏهن گهر ورندا آهن ته گهر جي دروازي تي گئون، جو چيڻو رکيو ويندو آهي. هر ڪانڌي ان چيڻي مان پير پري پوءِ ئي گهر ۾ داخل ٿيندو آهي. تنهن کان پوءِ گهر جو نائي ڪانڌين کي پاڻيءَ جو چنڊو هڻندو آهي. جنهن سامڻ جو گهر وارو مري ويندو آهي، اها ٻارنهن مهينا پيلي رنگ جي انگي پائيندي آهي. انگي هنن سامين جي مخصوص قسم جي قميص آهي، جيڪا عورتون پائينديون آهن. مري ويل ماڻهوءَ جون ويجهيون رشتيدار عورتون وري ساڻي رنگ جي انگي پائينديون آهن. جنهن جو مڙس جيئرو هوندو آهي، اها هر قسم جي انگي پاڻي سگهي ٿي، جنهن ۾ گينگهرا به لڳل هوندا آهن مري ويندڙ جو پٽ سڄي سال هڪڙي جوڙي ۾ گذاريندو آهي.

هنن سامين جا سردار ٽنڊي باگي شهر جي پاسي ۾ وينا آهن. سڄي برادريءَ ۾ فيصلو هنن جو هوندو آهي. هنن سردارن عورت جي شلوار قميص پائڻ تي به ڏنڊ هنيو هو. هنن سڀني سامين جا فيصلا

نوراتين ۾ سردارن وٽ ٿيندا آهن انهن فيصلن ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي شاهد نٿو ملي ته، لوهه جو ڪهاڙو سڄي رات ٻرندڙ ڪوئلن ۾ گرم ڪيو ويندو آهي پير جا پنج پن ڏوهاريءَ جي هٿن تي رکي، انهن کي سٺ جو ڏاڳو ويڙهيو آهي، پوءِ اهو گرم ڪهاڙو هٿ مٿان رکيو ويندو آهي. جيڪڏهن هٿ سڙيا ته ڏوهاري، جيڪڏهن هٿ نه سڙيا ته ڏوهاري ناهي اها ساڳي رسم ڪوچڙن ۾ به آهي. هنن جي قبيلي ۾ فيصلي ۾ جيڪڏهن ڪنهن ڪوڙ ڳالهايو ۽ اهو ثابت ٿيو ته ڪوڙي کي گڏهه تي چاڙهي هڏن جو هار وجهڻ جو رواج به اڃا سامين ۾ آهي جڏهن فيصلو ٿيندو آهي ته واڳ ڏئي ۽ پڳ ڏئي گڏ وينل هوندا آهن. جيڪڏهن پاڳي ڪا غلطي ڪندو آهي ته کيس واڳي روڪيندو آهي جيڪڏهن واڳي ڪا غلطي ڪندو آهي ته کيس پاڳي روڪيندو آهي. فيصلي ۾ چار وزير به هوندا آهن. ڪوبه سامي ڪٿي به شادي ڪري، پر انهيءَ شادي جي ڪارڪ رومال ۾ ٻڌي رکي ڇڏيندو آهي جڏهن اهو سردارن وٽ ايندو آهي، جتي نوراتين ۾ ميلو لڳندو آهي، تڏهن اها ڪارڪ گڏ ڪڍي ايندو آهي پوءِ اهو سردار انهيءَ ڪارڪ کي ٻه اڌ ڪري هڪڙو اڌ گهوٽ کي ۽ هڪڙو اڌ ڪنوار کي ڪارائيندو آهي. انهيءَ ڪارڪ سان گڏ سوا رپيو به ٻڌل هوندو آهي، جيڪو سردار کي ملندو آهي. گهڻي پاڳي، سامي ٻارن جي جهنڊ به اُتي لهندي آهي. تندي پاڳي وارن سامين تي کيس به ٿيو هو هنن تي الزام هو ته اهي ايران وڃن ٿا اتان هٿيار کڻي ٿا اچن پوءِ هنن ميڙون منٿون ڪري، ان کيس مان جان ڇڏائي. سامين جي فيصلي ۾ ڏنڊ جي رقم سردار رکندو آهي. فريادي ڌر کي ناهي ڏيندو. لاڙين جو هن وقت سردار لالچند سامي آهي، پر لاڙي جا سامي اڄ به لالچند جي پيءُ کانپوءِ سامي کي ياد ڪن ٿا، جنهن کي گهوڙيءَ جي بدلي ۾ نجم الدين سريوال ٻنيءَ جي آفر ڪئي هئي، جيڪا هن نه قبولي هئي اها گهوڙي هن چاندي جي چئن هزار سڪن ۾ ورتي هئي. هيءُ اهو ئي کانپوءِ خان آهي جنهن ريشم مان ٺهيل رلي مير محمد بخش کي تحفي ۾ ڏني هئي، جيڪا مير محمد بخش اڳتي هلي، انگريزن کي تحفي ۾

ڏني ۽ انگريزن مير کي بدلي ۾ چروو ڏندڻي، جيڪا اٺ سئو ايڪڙ ۾ آهي جيڪا ڳالهه ٽنڊي باگي جا سامي ڪن ٿا هن سامي قبيلي تي هن وقت صبا سنڌي پئرس ۾ پي ايڇ ڊي ڪري رهي آهي

ڪوڪڙي

هڪڙي ڪوڪڙي جي ڳالهه ڪڪڙن کان شروع ٿي ڪڪڙن تي ٿي ختم ٿيندي اوهين ڀلي سڄو ڏينهن هنن وٽ ويٺا هجو ڪيترن ئي ڪڪڙن جي نسلن جي ڳالهه ڪري ويندا. پر سندن ڳالهه ڪٽندي کان. هي انهن ڪوڪڙين مان ناهن، جيڪي ڪڪڙن جا ميل ڪندا آهن ۽ ڪڪڙ جو ٻچو ڏسي نسل ٻڌائي ڏيندا آهن ته، ڪڪڙ جو هيءُ ٻچو گهڻا پاڻي وڙهندو تڏهن ته پيرائي چاندي جهڙا ڪڪڙن جا خفتي چوندا آهن ته، نسل کان سواءِ ڪڪڙ جو ٻچو به ناهي وڙهندو پر هتي پاڻ انهن خفتي ڪوڪڙين جي نه، پر ڪوڪڙي قبيلي جي ڳالهه ڪري رهيا آهيو، جيڪو پوري لاڙ جي هر شهر ۾ وينو آهي هن قبيلي جي هاڻوڪي نسل کي ته، اها خبر به ناهي ته هنن جي ذات ڪهڙي آهي؟ اهي پنهنجي پاڻ کي ڪوڪڙي ئي سمجهندا ۽ سڏائيندا آهن اڄ به اهي ڳوٺ ڳوٺ وڃي، ڪڪڙ خريد ڪندا آهن. پوءِ اهي ڪڪڙ مختلف لڳندڙ ميلن ۽ مال جي پڙين ۾ وڃي وڪرو ڪندا آهن سندن چوڻ آهي ته اسان ۽ جنڊاوڙن ۾ فرق آهي، پر اهو فرق گهڻو ناهي بس جنڊاوڙا جند ٺاهيندا آهن ۽ اسين جند واريوندا (جند وڙڻ معنيٰ انهي جي ٽڪائي ڪرڻ) آهيو. وري به، اسان ٻنهي جون ذاتيون الڳ الڳ آهن اهي جنڊاوڙا آهن ۽ اسين ڪوڪڙي آهيو. هاڻ ته ڳوٺن ۾ جند ناهن رهيا. پر اڳي اسان جو قبيلو ڳوٺ ڳوٺ وڃي جند واريوندا هو ۽ بدلي مان اسان کي ساريون يا ڪڪڙ ملندا هئا. ايئن ڪڪڙ وٺندي وٺندي اسين ڪوڪڙي ٿي وياسين اسين اصل کان مارواڙ جا آهيو.

هنن ڪوڪڙين جا گهڻا فيصلا درياھ تي ٿيندا آهن يا ايئن ڪٿي چئون ته هنن جا گهڻا فيصلا درياھ تي ڪندو آهي. هنن جو يقين آهي ته

درياه تي صحيح منصف آهي جڏهن به ٻن ڌرين ۾ نبيرو ناهي ٿيندو ته الزام هٽندڙ ۽ الزام هيٺ آيل ٻنهي ڌرين کي درياه تي آندو ويندو آهي سڀ کان پهريائين درياه ۾ هڪ وڏو ڪاٺ لائڻ ويندو آهي ان کان پوءِ پئڄاڻت جا ٻه ماڻهو درياه ۾ لهندا آهن اهي ٻئي ان ڪاٺ کي جهلي بيهندا آهن پوءِ الزام هٽندڙ ۽ جنهن تي الزام آهي، ٻنهي کي درياه ۾ لائڻ ويندو آهي ۽ ٻنهي کي هڪڙي وقت درياه ۾ ٽپي ڏياري ويندي آهي انهن ٻنهي مان جيڪو پهريائين ٽپي، مان ٻاهر نڪتو، اهو ڏوهاري سمجهيو ويندو آهي ڪوڪڙين جو عقيدو آهي ته، درياه بادشاهه ڪوڙي کي پنهنجي پاڻي ۾ برداشت ناهي ڪندو ان ٽپي، جو تائيم به مقرر ٿيل آهي اها ٽپي صبح جو سويل هٿائي ويندي آهي، جنهن مهل سج جو اڌ اندر ۽ اڌ ٻاهر هوندو آهي ٽپي، مهل درياه جي ڪنڌي، تي بيٺل برادري، جا سوين ماڻهو هڪٻئي سان لکن رپين جون شرطون به لڳائيندا آهن پر، جيڪو ڪامياب ٿيندو آهي، اهو گلاب جا گل ۽ ناريل هڪ مٽي، جي ڪوندي، ۾ وجهي تاريندو آهي جيڪو ڪوڙو ثابت ٿيندو آهي، تنهن کي هڪڙي پير تي هلي برادري، جي هر هڪ ماڻهو، جي اڳيان وڃي معافي وٺندو آهي ڪوڙي تي ڏند پڻ لڳايو ويندو آهي اوڏي مهل درياه تي ميلو لڳل هوندو آهي جيڏي مهل ٽپي هٿائي ويندي آهي، تڏهن ٻنهي ٽپي هٽندڙن کي جسر تي سونا سڪا ۽ سونا زيور پارايا ويندا آهن.

ڪوڪڙين ۾ گولي ٻارڻ جو به رواج اڃا تائين آهي اهي ڏينهن جو به گولو ٻاري ڇڏيندا آهن جيڪڏهن ڪو گولو ٻاري ته، ان جي معنيٰ آهي هن وٽ ڪنهن قبيلي واري ماڻهو، خلاف ڪو فرياد آهي جيڪو گولو ٻاريندو آهي، ان کي پئڄاڻت گهرائي سندس فرياد ٻڌندي آهي، پوءِ فيصلو پيا ٿيندا آهن. برادري، جي ٻن ڌرين ۾ جيڪو فيصلو ٿيندو آهي، تنهن کي قسر نامو چيو ويندو آهي

ڪوڪڙين جون عورتون ۽ مرد نچندا ۽ لڳائيندا به آهن. جيڪڏهن ڪنهن ڪوڪڙي عورت کي ٻار ڄائو ۽ هوءَ اهو ٻار کڻي

درياه تان گذري ته درياه کي سکو پٽڻ جو ڏيندي ئي ڏيندي آهي، يعني اها هڪڙو سکو درياه جي پاڻيءَ ۾ ضرور اڇلايندي آهي ڪوڪڙي چون ٿا ته، جيڪڏهن هنن ڪٿان ڪو ڏاڳو ڪرايو ۽ اهو ڏاڳو پاڻي درياه مٿان گذرياسين ته اهو اثر چڱي ڏيندو آهي انڪري درياه مٿان گذرڻ مهل اهو ڏاڳو ساڻي پن ۾ ويڙهڻ ڪبي هنن ڪوڪڙين جو ڪامل پير مرشد به درياه آهي آهي جڏهن ڪونديو تاريندا آهن، تڏهن ان ۾ اچو ڪپڙو به ضرور وجهندا آهن سندن چوڻ آهي ته سنڌ ۾ اسان ۽ خانہ بدوش قبيلي لورا جو شهر ساڳيو آهي اهو شهر جنگشاهي آهي اتي ئي اسان جا ڪوڪڙي به وينا آهن اتان جا لورا به جنبن وارو ڪم ڪن ۽ اسان به اهو ڪم ڪريون هي، قبيلو وڏي گوشت جي قرباني به ڪندو آهي شيران والي ماما جي قرباني ڪندو آهي ان ۾ پاڏي جو پويون حصو پئچائت لاءِ هوندو آهي مٿيون حصو ڏيئرن کي ڏيندا آهن اوجھري پٺيءَ کي ڏيندا آهن ۽ ڪنڌ قربانيءَ واري کي ملندو آهي ايئن حصن ۾ ورهاست ٿيندي آهي اهي ڪوڪڙي پريمي جوڙي جي شاديءَ کي قبول ناهن ڪندا. جيڪڏهن ڪو پحي وڃي شادي ڪندو آهي ته، اهي ان جي پيهر شادي ڪرائيندا آهن هن قبيلي جي سهڻين عورتن جون دليون پنهنجي ئي قبيلي جي مردن لاءِ وڌيڪ ڏڙڪنديون آهن. اهو ڏڙڪو عشق ۾ تبديل به ٿي ويندو آهي انڪري هن قبيلي ۾ پيار جي پرڻي جو رواج آهي جيڪڏهن ڪا ڪوڪڙي عورت دل لڳائي ڪنهن ڌاري سان پحي وڃي پيار جو پرڻو ڪيو ته، هن لاءِ نه رڳو پنهنجي گهر، بلڪ پنهنجي قبيلي جو به در بند ٿي ويندو آهي اها جيڪڏهن واپس آئي ته قبول ڪانه ٿيندي آهي هڪڙي ڪوڪڙي ٻڌايو ته ايئن ڪراچيءَ ۾ هڪڙي پحي ويل ڪوڪڙي جو لاش آيو هو، پر اسان جي قبيلي اهو لاش به تسليم نه ڪيو، ايڏي وارن لاش کي لاوارث ڄاڻائي دفن ڪري ڇڏيو ڪوڪڙين جي شاديءَ ۾ مٿه رسم طور به استعمال ٿيندي آهي ڪوڪڙي چون ٿا ته شاديءَ ۾ ماني کان وڌيڪ مٿه پياري ويندي آهي. اهو گهڻو پياريندا آهن. اهي اڃا تائين برادريءَ ۾ ڪنهن شاديءَ جي

دعوت جا ڪارڊ ٺاهڻ ورهائيندا رڳو هر گهر کي ڏهن رپين جو نوٽ ڏئي دعوت جو ٻڌائيندا آهن ڪوڪڙين جون عورتون ڪارو ڪپڙو ٺاهڻ پائينديون باقي مرد پاڻي سگهي ٿو هنن جو عورتون بي انتها خوبصورت هونديون آهن ڪپڙي جي خوبصورت رنگ جي چونڊ به سندن خاصيت آهي اهي رنگ کين اڃا وڌيڪ خوبصورت ڪري ڇڏيندا آهن.

جيڪڏهن ڪوڪڙين جي ڪنهن گهر ۾ ٻار ڄمندا آهن ته ان گهر جو مرد چاليهه ڏينهن پنهنجي گهر جي نه ماني کائيندو آهي، نه پاڻي پيئندو آهي، نه ٻارن کي هٿ لائيندو آهي ايتريقدر جو اهي چاليهه ڏينهن هو پنهنجي گهر کان به ٻاهر سمهندو آهي

هنن ڪوڪڙين جون نڪون به ٻين رول قبيلي وانگر آهن جيئن. سولنڪي، بگلاڻ، بادراڻي ۽ دودائي وغيره هنن جي هر نڪ جو اڳواڻ الڳ ٿيندو آهي، پر قبيلي جو سربراه هڪڙو ئي هوندو آهي. ڪوڪڙي مارواڙي ٻولي ڳالهائيندا آهن اهي هن وقت گولاڙچي، ٺٽي، سجاول، جاتي، چوهڙ جمالي، چچ، ڪراچي، واري چنيسر ڳوٺ سميت لاڙ جي اڪثر شهرن ۾ رهن ٿا جنگشاهي، ۾ به، هر سال هنن جو هڪڙو وڏو ميلو لڳندو آهي، جتي سڀ ڪوڪڙي گڏ ٿيندا آهن

هن قبيلي جون اڃا ڪيتريون ئي ڳالهيون رهن ٿيون، جنهن ۾ ڪڪڙن جي علم واري ڳالهه ئي عجيب آهي. ان ڏينهن اسين هن قبيلي جي ڳولا ڪندا تندي باگي وارن ڪوڪڙين ۾ وياسين، پر هو هر ڳالهه ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ کان لنوائي رهيا هئا. ان کان پوءِ سجاول وارا ڪوڪڙي آهن، جن جو پاڙو ڪراچي ڏانهن ويندڙ روڊ تي شهر ۾ هڪڙي ڪنڊ تي آهي. اسين جيئن ئي سندن پاڙي ۾ مڙياسين ته وچ شهر ۾ ڊينگهرن سان لوڙهو ڏنل هو. ان لوڙهي اندر هنن جا هڪ هڪ جهڳٽي وارا گهر هئا. گهر ننڍا هئا گهرن وچ ۾ وڏو مندر ٺهيل هو. اهو پاڙو تمام ننڍڙو هو، پر ٺهيل ايئن هو، ڇڻ اسين سجاول شهر ۾، نه، ڪنهن ٻي دنيا ۾ داخل ٿي ويا هجن. ڪجهه ڪوڪڙي چرس جا پريل سگريٽ پي رهيا

هئا هنن ان بنگلي بابت به ٻڌايو، جيڪو هنن جي جهڳين جي ڀر ۾
 ٺهيل هو هنن ٻڌايو ته اهو اسان جو پلاٽ هو، جنهن تي هڪڙي سريان
 ماڻهو قبضو ڪري ڇڏيو اسان ۾ قبضي ڇڏائڻ جي سگهه نه هئي،
 تنهنڪري، اسان هاڻ پنهنجي ئي وطن ۾ بي وطن آهيون ڪوڪڙين
 جي شاديءَ وارن ريتن رسمن ۽ ڪڪڙن بابت ٻيون ڳالهيون، ڪنهن ٻي
 ڀيري

ٿوري

تنهن ڏينهن اسين ڪپري شهر کان رڳو ٿورن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي، اتر اوڀر ڪنڊ تي مٿو ٺڪر ڳوٺ ۾ موجود هئاسين ان ئي ڳوٺ جو هڪڙو پاڙو بلڪل اُپي پٽ جي ٽونڪار تي هو. اها پٽ روڊ کان ڳچ پنڌ تي هئي پٽ ۽ روڊ وچ ۾ سايون ۽ سرسبز ٻنيون هيون اسان کي انهن ٻنين مان گذرڻو پيو هو. اسين جڏهن اها اُپي پٽ چڙهي رهيا هئاسين ته، ٻيهر، واري ڪاڙهي جي ڪري واري ڏاڍي گرم هئي. واريءَ تي پير رکڻ گرم ٿانڊن تي پير رکڻ وانگر هو، پر آئون ۽ غلام رسول مگريو ٿريا هئاسين، انڪري پٽ جي پنڌ کان واقف هئاسين ته ڪاڙهي ۾ پٽ جو پنڌ ڪيئن ڪجي. پوءِ به پٽ جي ٽونڪار تان هڪڙو ڪاڪو اسان کي هڪلون ڪري وات جو ڏس ڏئي رهيو هو.

پٽ جي ٽونڪار تي اهو پاڙو شڪاري پيلن جو هو، جنهن ۾ گهر، ڪجهه چونڊرا، ڪجهه لانڍيون ۽ ڪجهه ٻڪرن ڪمرن وارا هئا جڏهن اسين اتي پهتاسين ته هيڏي گرميءَ ۾ به، چوڪريون نلڪي تان پاڻي پري رهيون هيون. انهن گهرن مان هڪڙي گهر جي ورائندي ۾ اسان لاءِ چٽڪياريون رليون وڇايون ويون، جن تي هن قبيلي جون هورتون، مرد ۽ ٻارڙا ويٺل هئا. اتي ئي هنن ڪجهه ڪندي ٻڌايو ته اسان جي قبيلي جا ماڻهو، ناري ۽ اڇڙي ٿر واري ڪس ۽ پٽن ۾ ڪپري کان وٺي چونڊڪي تائين، ڪيترن ئي ڳوٺن ۾ ويٺل آهن. اسان جي اوسي پاسي رهندڙن جي نظر ۾ اسان شڪاري پيل آهيون، ڪي اسان کي آهيڙي ۽ ٿوري به سڏيندا آهن، پر اسين اصل سنڌي پيل آهيون. ڪاڪي سومار ٻڌايو ته ميرن جي دور ۾ اسان جو سومار نالي ئي هڪڙو وڏو پيري هوندو هو، جيڪو ميرن سان گڏ هوندو هو. جڏهن مير

شڪار تي نڪرندا هئا ته اهو سومار ئي جهنگ ۾ پير کڻندو هو ان پير کڻڻ تان مير سومار کي چوندا هئا ”هل ڙي سومار شڪاري هل“ ائين اسان جي ذات شڪاري سڏجڻ لڳي تنهن هوندي به، ڪاڪي سومار جي اها ڳالهه اڃا تحقيق جي گهرجائو آهي. سندن چوڻ آهي ته اسين هناسين سنڌي، پر پوءِ هندستان هليا وياسين. اتي اسان جي وڏن جا ڳوٺ ڏهرون ۽ ڦلو هئا (اهو به ٿي سگهي ٿو ته اهي ٻين سنڌي قبيلن وانگر هتان هليو ويا هجن جيئن سمان، آريس، نهڙي، مگريا ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي قبيلا اڃا هن پاسي رهن ٿا.) اتان وري جڏهن واپس ٿياسين ته اسان ڪيتار وٽان سنڌ ۾ داخل ٿياسين پوءِ هتي اسان جا ڳوٺ قاسمارو، ويراڻي، جوارڙي ۽ قاضي وارو ڳوٺ آهن، اتي اسان جي گهڻي برادري آهي جڏهن ڪاڪو سومار اها ڳالهه ڪري رهيو هو ته وچ ۾ غلام رسول ٻڌايو ته ان ڪيتار واري لنگهه مان هندستان وٽان گهڻا بنگالي به سنڌ ۾ داخل ٿيا.

اهي ٻيل صفا نيٺ سنڌي ڳالهائي رهيا هئا سندن لهجو به صفا پڪو هو. اهي ڌاڻڪي ٻولي به ڳالهائي پئي سگهيا. هنن جو چوڻ هو ته ڌاڻڪي اسان مٿو وارن ٺڪرن سان گڏ رهي ڪري سگهي آهي، پر اسان جي ٻولي ڌاڻڪي ناهي. هنن کي ڪي سنڌي جا لفظ اهڙا ٿي ڳالهايا، جيڪي عام سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ لکندڙن جي به سمجهه ۾ نه ٿي اچي سگهيا. جيئن هنن ”اصل کان“ لاءِ ”پئون ست“ لفظ استعمال پئي ڪيو، جيڪو شايد سنڌي نه به هجي. هنن ٻڌايو ته اسان جو قبيلو هن وقت خانہ بدوش ناهي. ٿي سگهي ٿو ته ڪڏهن خانہ بدوش رهيو هجي

سنڌ ۾ رهندڙ اهو واحد اڪيلو قبيلو آهي، جيڪو سڌجي ته هندو قبيلو ٿو، پر هنن کي هنن جي ڪنهن به ريت رسم جي ڪابه خبر ناهي اهي چون ٿا ته اسين نڪا ڌياري ڪريون، نڪا هولي اسان کي ڏسڙي جي خبر ٿي ناهي. اسان مسلمانن واريون پٺي عيدون ڪندا آهيون ان ڏينهن نوان ڪپڙا به پائيندا آهيون سيويون ۽ چانور به رڌيندا آهيون. باقي نماز ڪانه پڙهون. پوڙهي معروف ٻيلن ٻڌايو ته اسان ۾

هاڻ وڏين عورتن ۽ پوڙهن مرد کان ته روزا نٿا رکجن، پر اسان ۾ جوان نينگريون روزا رکنديون آهن هنن مان هڪڙي عورت جو چوڻ هو ته اسين سالهن ۽ ڏاڏي کيتپاڙ کي ڏيوو مڃيندا آهيون انهن جي به باقاعدي عبادت نٿا ڪن هڪڙي ٻي عورت چيو ته اسان وڻ جي پاڙ ۾ ٿورڙي ڪڏ ڪوٽي ڇڏي آهي، اهو ٿيو ڏاڏو کيتپاڙ. اهو به هنن توڪ واري انداز ۾ چيو. پوءِ سڀني ۾ تهڪڙو پئجي ويو. هنن ٻڌايو ته گهڻي ڀاڱي ٻيا سنڌي هندو قبيلة راماپير کي مڃيندا آهن، پر اسين ناهيون مڃيندا اسين بادشاهه پير کي مڃيندا آهيون هنن جو ڪامل عقيدو وري به نوري وليءَ تي آهي ۽ پاڻ کي نوري وليءَ جا مريد چون ٿا جڏهن مون هنن کان پڇيو ته مون ٻڌو آهي ته اوهين لطيف جي بيتن سان نڪاح پڙهائيندا آهيو تڏهن هنن ۾ وري تهڪڙو مڃي ويو. هنن چيو ته لطيف جي بيتن جي خبر ناهي، پر اسين مسلمانن جي مولويءَ کي نڪاح لاءِ گهرائيندا آهيون. باقي اهو الاهي ڇا پڙهندو آهي، ان جي اسان کي ڪا خبر ناهي. اسين نڪاح سمجهي پڙهائيندا آهيون، پر جڏهن ڪنهن مائيءَ جو مڙس مري ويندو آهي، تڏهن گهڻو ڪري اسان ۾ عورت جي ٻي شاديءَ جو رواج ناهي. مرد ٻي يا ٽين شادي ڪري سگهي ٿو، پر عورت ٻي شادي ڪندي آهي، تڏهن به، اسين مولوي وٽان پوتي پڙهائي ايندا آهيون اها پوتي اوڍاڻڻ سان ٻي شادي ٿي ويندي آهي، ڇو جو نڪاح مٿان ٻيو نڪاح اسان جي عقيددي مطابق نٿو ٿي سگهي. سو اسان جو سڄو واسطو مسلمانن جي مولويءَ سان آهي. اڀستائين جو اسان جا نالا عورتن توڻي مردن جا، سڀ جا سڀ، مسلمانن وارا آهن. اهي نالا ڏاڻي پيل به رکندا آهن. هنن جي پنهنج سان اسان جو اٻن ڏاڏن کان واسطو ناهي رهيو. هاڻي اسان جي قبيلي ۾ به ڪجهه ماڻهو اها چئونري واري رسم گهرائيندا آهن، پر اها اسان کي سمجهه ۾ نٿي اچي. ان ۾ ڪا ريت رسم ته آهي ڪانه، سڀ ڪجهه مهراج جي هٿ ۾ هوندو آهي. جيئن وڻي، تيئن ڪري. ان ۾ اهو سمانڪو مزدو ناهي. ڪريمان شڪارڻ ٻڌايو ته اسان ۾ سڀ سمانن واريون ريتون آهن، جن مان هڪي شاديءَ مهل

پوريون ڪندا آهيون انهن مان هڪ تر پرڪڙ واري ريت به آهي تنهن ۾
ڪنوار ۽ گهوت کي بستري تي ويهاري انهن جي وچان وهائڻو رکيو
ويندو آهي وهائي تي ڪنجهي جي تاسري رکي ويندي آهي ان ۾
ڪارڪون ۽ چانور هوندا آهن اهي چانور ۽ ڪارڪن جا پڪ پري پنج پيرا
ڪنوار، گهوت کي ۽ پنج پيرا گهوت، ڪنوار کي پرائيندو آهي پوءِ
اهي ڪارڪن جا پريل بڪ ڪنوار ۽ گهٽ پنتي اڇليندا آهن تنهن پڄاڻا
اتيئي ست پيرا گهوت ڪنوار کي لائون ڏيندا آهن يعني گهوت ڪنوار
جو مٿو پاڻ ۾ ٽڪرائيندا آهن اتيئي ڪنوار جي جسر تي ڪجهه جا پڙا
هاريا ويندا آهن، جيڪي گهوت پنهنجي اجرڪ جي پلانڊ سان لاهيندو
آهي مٿي پيل اخري ڪجهه جو سڙو گهوت لاهي پنهنجي پٽڪي جي
ڪنڊ ۾ ٻڌندو آهي

اهي شڪاري پيل ڪنهن ڏسي پلن جي قبيلي مان شادي ڪندا
آهن ته اتي چئونري کي ڦرا ڏيندا آهن جڏهن پنهنجا پاڻ ۾ هوندا آهن ته
مولوي، کي سڏيندا آهن هيءُ پيل قبيلو وڏو سنوڻي آهي هنن ۾ ڏينهن
جي حساب سان سنوڻ رکيل آهن سومر جي ڏينهن هيڏانهن ناهي وڃڻو،
آچر جي ڏينهن هوڏانهن ناهي وڃڻو ڪڏهن ڪڏهن انهن ڏينهن واري
سنوڻن جي چڪر ۾ هنن جي چچ ساهريجن ۾ به به تي ڏينهن رهجيو
وڃي صحيح ڏينهن جو انتظار ڪندا آهن ڪڏهن ايئن ٿيندو آهي جو
چچ واپس اچي ويندي آهي رڳو گهوت ساهريجن ۾ ويندو هوندو آهي ۽
صحيح ڏينهن جو انتظار ڪندو آهي جڏهن سنوڻ جي حساب سان
صحيح ڏينهن ايندو آهي ته ڪنوار کي وٺي ورندي آهي هنن پيلن جون
اڃا ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن. اهي شڪاري پيل سنڌ جو اصلوڪو
قبيلو آهن، جيڪو مذهب جي فرق کان مٿي آهي. اڄ سنڌ جتي مذهبي
ٻارڻ ۾ پري رهي آهي. هرڪو هندو ۽ مسلمان آهي. اتي هيءُ قبيلو
مذهبي رواداريءَ جو مثال آهي هن وقت هنن تي هڪڙي پاسي اهو وڏو
پريشر آهي ته، اهي هندو ئي وڃن هتي پاسي وري مٿن مسلمان ڪرڻ
لاڙ پريشر آيل آهي. هنن مان گهڻا ته هندو ۽ مسلمان ٿي ويا آهن، پر هي

اڃا نه هندو آهن ۽ نه مسلم آهن هنن جي باري ۾ عطا چانهيي ۽ نواز ڪنڀار به لکيو آهي، پر جيڪڏهن ڪو محقق هنن جي انهن چئونرن ۾ اچي گوڏو پڄي ويهي رهي ته، ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويندي. اسين هنن جون ڪجهه ڳالهيون پنهنجي دماغ ۾ کڻي، ان پٽ جي ٽونڪار تان هيٺ لٽاسين مون کي غلام رسول مگري پٽ تان لهندي ٻڌايو ته، مٿو ٺڪر ۾ هڪڙي اهڙي سامڻ عورت جيئري آهي، جنهن کي پاڻي ڏاڙيل اغوا ڪري وٺي آيا هئا. اسين تنهن سان ملڻ مٿو ٺڪر وياسين، پر اها اسان کي نه ملي سگهي. ان ڪهاڻيءَ کي ڪنهن ٻئي ڏينهن تي رکي، ٺڪرن جو ڪاٿيو کائي واپس وري آياسين. منهنجي ذهن ۾ شڪاري پيلٿن جي ڪنجري جون ٽڪون اڃا جرڪن پيون

ٺڳ

ٺڳ هندستان جو ڪو مخصوص قبيلو نه ڪو به هو، پر ٺڳ پوري هندستان ۾ هئا هنن ٺڳن جون مخصوص ريتون رسمون - هيون جن جي ڪري اهي پاڻ ۾ لاڳاپي ۾ هئا ٺڳن ۾ هندو ۽ مسلمان ٻنهي مذهبن جا ماڻهو شامل هئا، پر اهي سڀ ڪالي ماما جا مڃيندڙ هئا جڏهن ڪو مسلمان به ٺڳن جي هن ٽولي ۾ شامل ٿيندو هو ته اهو به ڪالي ماما کي مڃڻ شروع ڪندو هو مسلمان ٺڳ ان گروهه ۾ شامل ٿيڻ کان پوءِ ڳئون، جو گوشت کائڻ به ڇڏي ڏيندو هو ائين سمجهجي ته ٺڳن جي گروهه ۾ جيڪو شامل ٿيندو هو، تنهن جي مذهبي سڃاڻپ ختم ٿي ويندي هئي اهي ٺڳ، هندو ۽ مسلمان، دسهرڙو به گڏجي ملهائيندا هئا جيڪو هندن جو ڏينهن آهي ٺڳن جو چوڻ هو ته دسهرڙو اسان انڪري ملهائيندا آهيون، جو اهو جنهن مند ۾ ٿيندو آهي، اها اسان جي پيشي يعني ٺڳيءَ لاءِ موزون هوندي آهي. مسلمان ٺڳن جو خيال هو ته ٺڳي هندن جو پيشو آهي، پر جيڪڏهن ڪو مسلمان ان پيشي کي پنهنجيئي ٿو ته پوءِ کيس ان پيشي جي اصولن کي مڃڻو پوي ٿو تنهنڪري اسين ڪالي، کي مڃڻ سان هندو نٿا ٿي وڃون، پر اسان ٺڳ ٿي وڃون ٿا باقي اسان جو مذهب ساڳيو رهي ٿو.

ٺڳ هندستان جو اهڙو گروهه هو، جنهن جي مخصوص ٻولي به هئي ان ٻوليءَ ۾ خاص اشارا ۽ علامتون شامل هيون اها ٻولي پوري هندستان جا ٺڳ ڳالهائيندا هئا گڏيل هندستان جي هڪڙي چيڙي تي ويٺل ٺڳ جڏهن ٻئي چيڙي تي ويٺل ٺڳ سان ملندو هو ته اهو ساڻس مخصوص ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندو هو اها ٺڳن واري ٻولي رڳو ٺڳ ٿي سمجهي سگهندا هئا، پر هڪٻئي کي سڃاڻڻ کان پوءِ به هڪ ٺڳ

ڪڏهن به ڪنهن نئي ننگ کان هن جي ماضيءَ جي باري ۾ پڇا ڪون ڪندو هو. اهي ٻگ. ماتهو مارڻ کي قتل نه سمجهندا هئا سندس مڃڻ هو ته اها سندن مذهبي رسم ۽ پيشي جي گهرج هئي. اهي ٻگ، هونءَ ته، سماج ۾ عام زندگي گذاريندا هئا، پر جڏهن ٻگيءَ تي نڪرندا هئا، تڏهن اهي سماجي قدرن ۽ اخلاق کي وساري ۽ انساني جذبن کي پاڻ کان الڳ رکي ڇڏيندا هئا.

اهي هندستان جا ٻگ. جڏهن به، ٻگيءَ تي نڪرندا هئا ته هنن جو نشوون گهڻو ڪري، راهه ويندڙ مسافر هوندا هئا اهي راهه ويندڙ مسافرن جي ٽولي ۾ اٽل سڪل سان شامل ٿي ويندا هئا جيڪڏهن ڪو هوشيار ماتهو هن جي حرشتن کي صحيح ڪري ويندو هو ته اهي ٽولي مان نڪري ويندا هئا وري سو وڌيڪ ڌاري، پنهنجو حليو مٽائي، ٻيهر مسافرن جي ۾ سولي ۾ جي شامل ٿيڻ لاءِ ائين ٻگ مسافرن جي ٽولي ۾ رکڻ ستر ڪندا هئا هنن مهل ۽ موقعي جي تلاش ۾ هوندا هئا هنن جي مسافر مٿي کڻي ۾ سار ٻرهن لکندا هئا ته اهي مٿن حملو ڪندا هئا هنن وٽ هڪ، محسوس ٿي سمجھڻ جو رومال هوندو هو، جنهن تي سڄو سار هوندو هو اهي سڀ نسل انهيءَ تير واري رومال سان ڪندا هئا جيئن ئي نڪن جو اڳواڻ ”تماڪو لائو“ جو مخصوص محورو کڻيندو هو ته ان ٽولي جا سڀ ٻگ پنهنجن ورن مان رومال کڻي، جهٽ گهڙي ۾، مسافرن تي حملو ڪندا هئا اهو رومال مسافر جي نڙيءَ وٽان گهمي ويندو هو ٻگ جي هٿ ۾ رومال جا نئي ڇيڙا هوندا هئا ان کي زور سان ست ڏيندو هو ته مسافر جو ساهه ٻاهر هوندو هو ان رومال جي وچ ۾ گم ڏنل هوندي هئي، جيڪا نڙيءَ تي ايندي هئي ڪي ڪي ٻگ وري ٻگيءَ واري جڳهه تي چانديءَ جو سڪو به رکندا هئا اهي ٻگ قتل ڪرڻ وقت رت نه ڪڍڻ جا قائل هئا، يا رت نڪرڻ کي سو سٺو نه سمجهندا هئا هنن جو خيال هو ته خون قتل جي گواهي آهي قتل ڪرڻ کان پوءِ اتي ئي کڏ ڪوئي ويندي هئي، جنهن جا اوزار ٻگن سان گڏ هوندا هئا اتي ئي مسافرن جي جهڙتي وٺي

سمورو سامان ڪڍي، کين گڏ ۾ پوري ڇڏيندا هئا ڪڏهن ڪڏهن اهي لاش کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري دفن ڪندا هئا تنهن کان پوءِ اها زمين ساريڪي ڪري، ان مٿان ويهي ماني پچائي کائيندا هئا جيئن ٻيو ڪو صحيح نه ڪري ته اتي ڪو لاش پوريل آهن اهي قتل، گهڻو ڪري، ڏينهن جي روشنيءَ ۾ ڪٻ ويٺا هئا وارڊت وقت ڊهل به وڃايو ويندو هو، ڪانا به ڪاپ ويندا هئا اڪري ڪو قتل ٿيندو جيڪڏهن رڙ به ڪري ته اوسي پاسي سڌ ۾ نه اچي هڙي موني، هس گس هندستان ۾ هزارين قتل ڪيا اهي بگ راءِ مال جو استعمال ان احتياط سان ڪندا هئا جو رسيءَ جو استعمال جون هي ڪه هي ئي سگهي ٿو اهو رومال گروءَ جي اجازت کان سواءِ استعمال ڪري جي ڪري ڪنهن کي به نه هوندي هئي جڏهن ڪو بگ راءِ مال کي نه ٿو ٿي استعمال ڪيون سگهي ويندو هو ته هڪڙي محلل رکي ويندو هئي ڪنهن به ڪره رومال پهچي جيلي جي حوالي ڪندو هو ٿي ڪه ڪره ٿي ڪندو هو ته خدا هن جي هر مهر کي ڪامياب ڪري ٿي رسي ۾ ٿيڻ بگ راءِ جو ان رسم تي چاليهه روپيا خرچ ٿيندو هو اها رسم ڪو پورهيو بگ راءِ ڪندو هو، جيڪو هن پيشي تان رٽائر ٿيل هجي انهيءَ ۾ هڏو يا مسلمان وارو شرط ڪونه هو ان رٽائر بگ کي پوءِ هن جا شاگرد تحفا، بکي، جي پئسي مان ڪجهه نه ڪجهه ڏيندا رهندا هئا مشڪل مسئلن ۾ ان رٽائر کان مشورا به وٺندا هئا ان رٽائر بگ جي راءِ جو احترام پڻ ڪيو ويندو هو رومال جو فن رڳو اهي ماڻهو سکي سگهندا هئا، جيڪي ننڍي هوندي کان ٺڳن جي ٽولي ۾ هوندا هئا اهي ويهن سالن جا ٿيندا هئا ته رومال استعمال ڪرڻ جو فن سکي ويندا آهن ايئن ڪٿي چئو ته رومال استعمال ڪرڻ وارو فن ويهن سالن ۾ سکي سگهيو هو باقي جيڪي وڏي عمر جا ٺڳ، ٺڳن جي ٽولي ۾ شامل ٿيندا هئا، اهي ان ٽولي ۾ چوڪيدار ۽ گورکن هوندا هئا يا رومال استعمال ڪندڙ جي مدد ڪندا هئا پاڻ رومال استعمال نه ڪري سگهندا هئا

هڪ اندازي پٿاندر 1830ع ۾ هڪ هزار ٺڳ رومال سان قتل

جي ڪم ۾ مصروف هئا اهي هر سال ويهه کان ٽيهه هزار ماڻهن کي قتل ڪندا هئا تنهن زماني ۾، هندستان جا رستا محفوظ - هت بهسڪري بگن کي وارداتن ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي هئي تنهن زماني جي سرڪار هزارين بگن کي پڪڙي کين قاسي، تي ڇاڙهيو هو ڪيترن ئي بگن کي ڪاري پاڻي، جي سزائي موڪليو ويو اهي بگ، جنهن سان - بگي ڪندا هئا، تنهن کي اڳ ۾ قتل ڪندا هئا ايئن سمجهو ته، اهو ڪوبه بگجنندڙ ماڻهو نه هو، جنهن کي هنن جيئرو ڇڏيو هجي بگن پنهنجن اعترافن ۾ چيو آهي ته، ڪنهن مسافر کي قتل ڪرڻ ايندو وڏو مسئلو ناهي، پر کيس ريجھائي ريجھائي ان جڳهه تائين وٺي ڇڏ ڏکيو آهي، جتي کيس قتل ڪرڻ جو پلان هوندو آهي هنن بگن جي ڪم ۾ هنن جون عورتون به شامل هونديون هيون گهڻو ڪري، عورتون پنهنجن مردن ۽ پٽن کي ان ڪم تي همٿائينديون هيون

دهڙي جو ڏينهن ڪنهن شين ماڻهوءَ کي بگن جي گروه ۾ شامل ڪرڻ لاءِ مخصوص ۽ اهم هوندو هو گهڻي ڀاڱي بگ بهي، ڏينهن تي گروه ۾ شامل ٿيندا هئا انهيءَ ڏينهن ان ماڻهوءَ کي وهنجاري نوان ڪپڙا پهرائي، بگن جي گروه جي سردارن کي سمجهو ويندو هو اهي بگن جا سردار هڪ جڳهه تي گڏ ٿيل هوندا هئا جڏهن اهي سڀ گڏجي اجارت ڏيندا هئا، تڏهن ان ماڻهوءَ کي گروه ۾ سمن ڪيو ويندو هو تنهن کان پوءِ آسمان ڏانهن نگاهه ڪري، هڪڙو چوسو هو اي پراني، اي ڪالي، هن نامراد کي پنهنجي پيءُ ۾ وٺي ڇڏ ڪ نشاني ڏيکار، جهڙن مان اسان کي لڳي ته تو جوشيءَ سان هر کي پنهنجي، پناه ۾ ورتو آهي جيڪڏهن ڪو چورو ڪنهن وٽ نه ڏنو هو ته اهو ڀلو سئون سمجهيو ويندو هو ان سون کان پوءِ ماڻهوءَ واپس ان ڪمري ۾ ايندو ويندو هو، جتي بگن جا سردار ويٺل هوندا هئا اتي ان نشين بگ کي هڪ مخصوص قسم جو رومال ڏنو ويندو هو رومال تي تير جو نشان هوندو هو اهو تير جو نشان بگن جو مخصوص مارڪ هو اهو رومال نشين بگ کي ڪاٻي هٿ ۾ ڏنو ويندو هو اهو رومال بگ

پنهجي سني نائس ڪئي قسم ڪڏهن هو اهم پيسي جو قسم هوندو هو سو قسم اهو هوندو هو ر سني ٿيندو؟ ڪي ڪي پنهنجي مذهب جو پاڪ ڪتاب هٿ ۾ ڏئي مذهب جو قسم ڪتابو وٺندو هو ان ڏي پوءِ ڏاڍو ڪارايو ويندو هو ۽ سڀ مٿس ڪون دٻيون هون اهڙن ڪي مٿس هجي. اوهين هن گروهه ۾ شامل ٿيا، جيڪو هتان جو قديم ترين مذهبي فرقو آهي اهو قسم وفاداري، رازداري ۽ بهادريءَ لاءِ هوندو هو تنهن کان پوءِ اهو ٺڳ ڪنهن به ڊپ کان سواءِ ڪنهن جو به قتل ڪري سگهندو هو ان قسم کائڻ ۽ ٺڳ ٿيڻ کان پوءِ ڪي اصول هوند هئا جن جي پوئواريءَ جي تنبيهه ڪئي ويندي هئي، جيئن ٺڳ ڪنهن به طوائف، پنگي، فقير، مداري، پڙوي، ڪوڙهي، لوهار، تيلي ۽ عورت کي قتل نه ڪندو عورت جي انڪري منع ڪيل هوندي هئي، جو هڪ نه عورت ڪمزور هوندي آهي، ٻيو ته ڪالي ماما پاڻ هڪ عورت هئي تنهن کان پوءِ اهي ٺڳ جڏهن به ڪنهن ٺڳيءَ جي مهر تي نڪرند هئا ته نئين ٺڳ لاءِ به سٺوڻ بولائيندا هئا آسمان ڏانهن نگاهه ڪري، پوءِ ڏيويءَ کي پڪاري، اشاري ملڻ جو انتظار ڪندا هئا، جيستائين سور نه ٿيندا هئا، تيستائين اهي ٺڳيءَ جي مهر تي ڪونه نڪرندا هئا ٺڳ وڏو سٺوڻي هئا اهي هرڻ کي رستي کان ڪاٻي پاسي ڏسندا هئا ته ان کي سٺو سٺو سمجهندا هئا جيڪڏهن ڪو بگهڙ هنن اڳيان رستو ڪٽي ويندو هو ته ٺڳ ان رستي تي سفر ڪرڻ ڇڏي ڏيندا هئا جيڪڏهن اهي ڪنهن گدڙ کي ڏينهن جو ۽ تتر کي رات جو بولندي ٻڌندا هئا ته هو تر ٿي راتو رات ڇڏي پڄي ويندا هئا

ٺڪيءَ تي نڪرڻ کان پهريائين سڀ ٺڳ پنهنجي سرڌار جي ڳوٺ ۾ گڏ ٿيندا هئا اتي نڪرڻ جي ڏينهن ۽ اپريشن جي رٿابندي ڪند هئا تنهن کان پوءِ اهي ڪوڏر کي پاڪ ڪرڻ جي رسم ادا ڪندا هئا، جنهن ۾ ٻين نه هوندو هو ان ڪوڏر سان اهي پنهنجي شڪار جون قبرون کڻيندا هئا هنن جو خيال هو ته ڪوڏر کي پاڪ ڪيو ويندو ته مٿن ڪا آفت نه ايندي اهي ڪوڏر کڻي جهنگ ۾ هليا ويندا هئا اتي تتر

جي بولن جو اسطار، خدا هئا جنهن ۾ لڏاءِ اءِ ساحي پاسي کان
اسو هو ته ڪوڏر ڏکڻ ڪي هٿ ۾ ڏئي ڇڏندا هئا جنهن اءِ اءِ -
ابو ته وري پٺي ڏسڻ جهنگ ۾، جي سر جي اءِ اءِ اسطار، خدا هئا
جنهن سر بوليدو هو ته مهر تي نڪرندا هئا هلندي مهر ۾ جنهن
ڪوڏر هٿ مان ڪري پٺي ته اهو بد سنوڻ سمجهه، سڌ هو اهي
ڪوڏر ڪرڻ سان اهو علائقو ڇڏي پٺي علائقي ۾ هلي، پند هئا
جيڪو شخص ڪوڏر کڻڻ لاءِ چونڊيو ويندو هو، اهو پوري سڀ لاءِ
هوندو هو اها ڪوڏر هن جي چيل سان ٻڌل هوندي هئي جڏهن سمجهو
هو ته، ڪوڏر کي ڪٿي لڪائي ڇڏيندو هو ان جي باري ۾ پنهنجي
گروھ جي به ڪنهن ماڻهو کي نه ٻڌائيندو هو. ٺڳن جي گروھ جا سڀ
ماڻهو ڪوڏر تي به قسم کڻندا هئا، جيڪا ڳئون، جي چيڙهي سان راڳي
صاف ڪپڙي تي زمين مٿان رکي ويندي هئي هنن جو مڃڻ هو ته
جيڪو ڪوڏر تي قسم کڻي، ان جي خلاف ورزي ڪندو آهي ته، کيس
قدرت سخت سزا ڏيندي آهي جيڪڏهن هنن کي ڪنهن تي مغير هئڻ
جو شڪ هوندو هو ته کائڻس به ڪوڏر تي قسم وٺندا هئا

اتان کان پوءِ اهي جڏهن ٺڳي، جي مهر تي نڪرندا هئا ته به
سال ٺڳي، جي مهر تي نڪتل هوندا هئا ۽ واپس گهر نه ورس هئا
جماعت ۾ پنجاهه پنجاهه ٺڳ به هوندا هئا اها جماعت اڳتي وڃي
مختلف ٽولين ۾ ورهائجي ويندي هئي جيسيتائين ٺڳن کي ڪو شڪر
نه ملندو هو، تيسيتائين نه وار ٺهرائيندا هئا ۽ نه وري پاڻ کڻند هئا
اهو سندن اصول هو

ڪو به ٺڳ جڏهن پهريون ڀيرو اهو تير جي مخصوص مارڪ
وارو رومال هٿ ۾ کڻندو هو ته ڏپ ۾ هن جو جسم ٻسو رهندو هو، پر
آهستي آهستي، هو ان جو استعمال، بهادريءَ سان، ڪرڻ جو عادي ٿي
ويندو هو

اهي ٺڳ پوري هندستان ۾ مشهور هئا ڪن ماڻهن جو چوڻ
آهي ته ٺڳ انگريز مخالف هئا اصل ۾، اهي مغل فوج جا سپاهي هئا،

جيشي ۱۸۹۶ع جي جنگ هارائڻ کان پوءِ ان انداز سان وڙهيا ڪن
 محققن جو خيال آهي ته اهي انگريزن کان اڳ مر نه موجود هئا هين
 بگن پنهنجن اعترافن ۾ ڪيتريون ئي گنهيو ڪيون آهن اهي ئي
 ننگ ناولن جا سردار به ٿيا هين ننگن ۾ امير علي ننگ جو نالو سڀني
 کان وڌيڪ مشهور رهيو آهي هن جو عتر آهي ته هن رومال سان
 ست سئو کان مٿي قتل ڪيا ن ڪن پوءِ هن ڪٿي ئي ڇڏي ڏنو هن جو
 ڪرو هن جو پنهنجو پيءُ هو سو مشهور ننگ حميد خان هو جيڪو لطف
 الله جي سفر ۾ هم سفر ٿيو هو هن کي به سار جي مهل ۾ ڏني
 اڏاڻو ٿيو هو اهي ننگ همدست ۾ ۱۸۹۶ع ۾ ڪن ڪن ۾ ڪري به
 ڪهندا هئا ماڻهن سمجهه ۾ ۱۸۹۶ع ۾ ڪن ڪن ۾ ڪري به
 بهر حال، انگريز دور ۾ ڏند نه ڪند نه ڪند ۾ ڪندا هئا آهن ۾
 انگريزن جا سڀئي به سڀئي به سڀئي به سڀئي به سڀئي به
 انگريزن ماڻهن پهتو ۾ سڀئي به سڀئي به سڀئي به سڀئي به
 سر مالڪن همدست ۾ اسر ننگن تي ڪو به ڪو به ڪو به ڪو به
 ڪاري پائي، جي سرائي موجب ننگن جي به سڀئي به سڀئي به
 ۾ گهڻو ڪم ٿيل آهي اهي ننگن ۾ ۱۸۹۶ع ۾ ڪن ڪن ۾ ڪندا هئا،
 جيڪي ٻن رومال جو استعمال ڪندا هئا ۾ ۱۸۹۶ع ۾ ڪن ڪن ۾ ڪندا هئا،
 اڳيان استعمال ڪندا هئا ۾ ۱۸۹۶ع ۾ ڪن ڪن ۾ ڪندا هئا،
 ڇڏيندا هئا ڏي دسيورس ۾ ننگن تي بهيل ڪن جي ڪم آهي

لوهاريا

روڻ قبيلن مان ڪي قبيلو اهڙا به آهن، جيڪي ميواڙ واري مها ر ٿي پرتاب جي ڪري روڻ ٿيا ايئن در در جا ڌڪا کائيندا رهندا رهيا نهي گنهه لاءِ تاريخ جا پيري چون ٿا اڪبر بادشاهه ۽ راڻي پرتاب وچ ۾ چئوڙ گد تان جهيڙو 1597ع ۾ ٿيو هو ”هلدي گهاتي“ ۾ ٿيل ان جنگ ۾ مها ر ٿي پرتاب کي جهنگ وسائڻو پئجي ويو ۽ مغلن سان جنگ ۾ ڇاپمار طريقو اپيو ويو.

ان جهنگ وسائڻ کان ڳ ۾ مها ر ٿي پرتاب سنگهه پنهنجي، قوم ۽ قبيلي اڳين چئوڙ گد جي مٽي، سان وڃن ڪيو هو ”اڄ آئون اوهن سڀني جي اڳين قسم ٿو ڪشان ته اسان جي ڌرتي ماءُ جيستائين آزاد نه ٿيندي، جيستائين چئوڙ گد واپس نه ونداسين تيستائين مون کي مون چاندي جي ٿانور ۾ کائڻ حرام آهي آئون قسم ٿو ڪشان ته نه آئون نرم بستري تي سمهندس نه ٿي محل ۾ رهندس آئون وٽس جا پس کائيندس زمين تي سمهندس جهوپڙي ۾ رهندس، پر چئوڙ جي آزاديءَ تائين ڏاڙهي به نه لاهيندس منهنجا بهادر ويڙهاڪو، مون کي يقين آهي ته اوهان منهنجي هر وقت مدد ڪندا رهندا“ ان قسم جي ڪري ميواڙ جا پيل، راجپوت ۽ باقي سڀ قبيلو، پنهنجي، زندگيءَ جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿيا مغلن سان ان ٽڪراءَ ۾ مها ر ٿيو ”هلدي گهاتي“ ۾ شهيد ٿي ويو ان جنگ ۾ مها ر ٿي پرتاب جا به پائر شڪتي سنگهه ۽ جڳمال سنگهه به وڃي اڪبر سان مليا هئا تنهن وقت، اڪبر جي مغل فوج ۾ 80 هزار جوان هئا هلندي جنگ ۾ مها ر ٿي پرتاب جا پير مشهور گهوڙا ”چيناڪ“ ۽ ”مهراڻي“ زخمي ٿي پيا هئا هڪ زخمي گهوڙو مها ر ٿي پرتاب کي ڪڍي پڳو هو ۽ ٻو اهو مري ويو جنهن تي اڄ ڏهوڙي

کوی نه پشدا حسین

تاريخ وري به ميواز واري ڳالهه تي پسي آهي

هنن لوهارن کي هان ته هر ڪو رڳو لوهاريا ئي سڏي ٿو، ڇو جو هنن جي هن پيڙهيءَ ته اهي گاڏا ڏٺا ئي ڪونءِ، جيڪي سندن گهر هئا پر ڏوڪرن کان اڃا اهي گاڏا ۽ ڍڳا وسريا ئي ناهن، جيڪي پيڙهين کان کين ورشي ۾ مليا هئا ڪاٺ جا اهي گاڏا پاڻ وارن ڍڳي گاڏين کان

ائين چوڪريءَ جي ننڍي عمر ۾ نڪيتي ٿي ويندي آهي نڪيتي، کان پوءِ هوءَ ڇچ سان گڏ ساهرائي گهر ويندي آهي هن سان گڏ گهر جي به هڪ عورت ويندي آهي چوڪري هڪ رات ساهرن ۾ گذاري، پوءِ واپس موٽندي آهي تنهن کان پوءِ جيستائين اها چوڪري سامانجي جوان نه ٿئي، تيستائين پيڪن ۾ رهندي آهي. سامانجن کان پوءِ ساهرائي گهر ويندي آهي.

جيڪڏهن اوهان جو گذر گاڏولين لوهارن جي ڪنهن پاڙي يا سندن اوزارن ٺاهڻ واري پينڪ تان ٿئي ته، اوهان کي هنن جي ننڍين نينگرين جي نڪ ۾ ڪوڪو يا پانهن ۾ چوڙا پاتل نظر ايندا ان مان سمجهو ته اها پرڻيل آهي هنن ۾ اهو رواج آهي ته، ڪنهن عورت جو مڙس مري وڃي ته اها عورت ئي شادي ان مرد سان ڪري سگهي ٿي، جنهن جي زال گذاري وئي هجي ۽ رنڙ مرد به رڳو ان عورت سان شادي ڪري سگهي ٿو، جنهن جو مڙس مري ويو هجي پر هاڻي ان رواج ۾ تبديلي ته ايندي وڃي رنڙ مرد ڪنواري چوڪري سان به شادي ڪن پيا، پر اهڙي اجازت هن قبيلي جي عورت کي ناهي ته اها ڪنهن ڪنواري مرد سان شادي ڪري.

جيڪڏهن ڪنهن وڏو جوڙي جي شادي ٿيندي آهي، يا ڪنهن مرد جي وڏو عورت سان شادي ٿيندي آهي ته، ان کي چئونري جا ٿيرا ٺاهڻ ڏياريا ويندا. رڳو ناريڙ ڏئي پلو ٻڌي نڪيتي ڪئي ويندي آهي جيڪڏهن ڪا پرڻيل چوڪري جوان ٿي ساهرائي گهر وڃڻ کان اڳ ۾ پنهنجي ماءُ پيءُ جي گهر مري ويئي ته، ان چوڪري کي ساڳئي ڪٽنب کي ٻيو سڱ ڏيڻو پوندو آهي. اڳي هيءُ قبيلو شاديءَ جي تاريخ اها ٻڌندو هو، جيڪا مهاراج ڏسيندو هو، هاڻي ايئن ناهي شاديءَ جي ڪارڊن ۽ هڪ هنڌ ڪاڇ جو رواج هنن ۾ نه هو. اهڙي موقعي تي آهي چانورن کي پيلو رنگ ڪري گهر گهر ڏيندا هئا، پر اهي پنهنجي ذات وارن کي ئي چانور ڏيندا هئا.

پاڻ وٽ سنڌ ۾ اهو ئي قبيلو آهي، جنهن جي عورت اوهان کي

شهر ۾ مرد سان گڏ لوھ جو دڪر ڪندي نظر اسدي هٽوڙا هٽندي ۽ پکي مڙس ڪوٺڻن کي هوا ڏندي ڪڇ ۾ ٻارڙو هوندس سڀ هوندي به هس عورتن مان هڪ عورت به اوهان کي لوهاري کي ڪم جي ڪارڊگر نظر نه ايندي تي سگهي نه ڪس لوھ جي به سڃاڻپ نه هجي نه پڪو ڇا کي چئبو آهي، ڪڇو ڇا آهي، رک ڇا آهي انهن سوالن جا جواب وري نه ڪو مرد ئي ڏئي سگهي ٿو جيڪڏهن لوھ ٿئي ويو ته اهو رک هوندو ۽ جي مڙي ويو ته اهو لوھ هوندو ۽ جي پري ويو ته ڪڇو هوندو، سو انهن گڏولين لوهارن جون جيڪي عورتون، هٽوڙا هٽن جهڙيون ناهن رهنديون، سي بس اسٽاپن تي ٻارن جا رانديڪڙا، چوڙيون ۽ ميون شيون ڪارن ۾ رکي وڪڻنديون آهن اهي عورتون ٻين درٻارن قبيلن وانگر ڪٿي پنج رپيا گهرندي نظر نه اينديون آهن هن قبيلي رولاڪيون ضرور ڪيون آهن، پر پنهنجو وقار ناهي ڇڏيو

هنن جو چوڻ آهي ته، هنن جي گهر ناهي ويهڻ کي ڪي پنجاه سال مس ٿيا هوندا چون ٿا ته جواهر لال نهرو ننڍي کنڊ جي آزادي کانپوءِ ميواڙ جي انهن دٻدر تي ويل قبيلن کي هڪ هنڌ گڏ ڪيو هو هن انهن کي خطاب ۾ چيو هو ته هاڻ پنهنجو وطن آزاد آهي اوهان خاند بدوشي ڇڏي گهر ناهي ويهي رهو پنهنجا قسم ٽوڙيو، هن ميواڙ ۾، سندن سوڳ ڇڏائڻ لاءِ، هڪ وڏو پروگرام ڪيو هو، جنهن ۾ سڀ ريتون ٿيون هيون جنهن ريت ۾ مهاراڻي جي قبيلي مان هڪ شخص کي تخت تي به ويهاريو ويو هو

تنهن کان پوءِ به هن قبيلي جي معاشي ۽ سماجي حالت ۽ گهرن ۾ رهڻ واريون جايون اڄ به رولاڪن جهڙيون آهن، بس پڪا ٿي اڏين ٿا هڪڙو خيال اهو به رهيو آهي ته اهي ماڻهو پنهنجي، سوڳ واري عادت پوري ڪرڻ لاءِ گهر جي چاهه تبديل ڪندا رهن ٿا، پر ٿيو خبر، رولاڪ ناهن رهيا

هن قبيلي ۾ ننڍن ٻارن کي پوريندا آهن، پر پوڙهن کي ساڙيندا آهن هنن جو ڪامل عقيدو راماپير تي آهي ٻيا ڪيترائي ديوتا آهن جن

کي هي معين تا هان لوهار کي ڌنڌي جي اهميت ب صنعتي دور کييو.
گهٽجي وئي آهي

شڪاري

”اسان لڏ ڌرتي ٽپي ٿي، اها هڪڙي هنڌ ويهڻ نٿي ڏئي ايئن سمجهه ته اسان کي سهي ٿي نٿي“ بدين کان نڪرندي ٿي، حيدرآباد روڊ جي پاسي ۾، ٻن خيمن ۾ ويٺل شڪارين جي رول قبيلي مان، جڏهن مٿين ڳالهه، منڇي شڪاري مون سان ڪئي ته آئون سندس چهرِي ۽ پيرن کي ڏسندو ٿي رهجي ويس. اهو جملو هن تهڪ ڏيندي چيو هو، پر ان هڪڙي جملي ۾ هن شڪاري قبيلي جي پيڙهين جو پٺڌ ۽ صدين جو ٿڪ هو هن جا تهڪ به وڏا هئا، پر تن ۾ هڪ ڊگهي درد جو سلسلو هو اڃا منهنجو ذهن هن جي جملي ۾ ئي ڦاٿل هو ته، سندس ٻئي جملي مون کي چڻ ته پٺو ڏياري ڇڏي

”هيءَ ڌرتي اسان جي آهي اسين نسلن کان هتي رهيا آهيون، پر اڄ جيڪي ٻاهران آيا آهن، اسين تن جي غلامي ڇو ڪريون؟“ هنن جا هاري ٿي چو رهون ان کان ته اسين شڪاري ٿي چڱا آهيون“ مون اوڏي مهل حفيظ سينهڙي کي سڏي چيو ”ٻڌ ڇا ٿا چون؟“

هن پنهنجي ننڍڙي خاندان سان گڏ، اتي ڪي ڏينهن اڳ لڏو اچي لاتو هو انهن ٻن خيمن ٻاهران ڪجهه گڏهه ٻڌل هئا ۽ ڪتن انهن خيمن ۾ ايئن ڦيريون پي پاتيون، چڻ اهي هن قبيلي جي خيمن جا اصل وارث هجن. اهي شڪاري ڪتا هنن جي خيمن جا وارث هئا يا نه هئا، پر هنن جي سڳن گهر پاتين کان مٿي هئا! اسان کي ڏسندي ئي سڀ کان پهرين اسان جي آجيان هنن جي ٻارن ڪئي هنن جي ڪنن ۾ واليون هيون ۽ ڳچيءَ ۾ قسمين قسمين ڏاڳا پتل هئا ٿوريون عورتون به اتي موجود هيون

هنن جتي پنهنجا خيما هليا هئا، اتي ويجهو هڪو وڻ به نه هو.

ٿورو ڀرپرو ٻيڙ جو هڪ ننڍڙو ڇڊو وٺ هو ان جي هيٺان اسين ويٺاسين شڪارين اسان لاءِ ڇٽ ڪهريون رليون وڇايون هنن جو چوڻ هو ”اڳ ۾ جتي اسين ويٺل هئاسين، اتان جو زميندار پنهنجي ٻنيءَ تي ڪيڙي ڪرائڻ لڳو، پوءِ هن اسان کي اتان لڏڻ لاءِ چيو، سو اسان اتان ٽيڙ ڪڍي نڪتاسين هتي گڏهه گاڏي جو بئرينگ ٿي پيو، تنهنڪري هتي ئي ويهي رهياسين اسان جي خاندان جا ڪي گهر ٿورو ئي اڳيان، ٻن ٽن ايڪڙن تي خيما هڻي ويٺا آهن اسين ڪٿي به ويهون ته پندرهن کان ويهه ڏينهن وڏا آهن بس زميندار اسان کي گهڻو ويهڻ ناهن ڏيندا ڪو آڻو بهانو ڪري اسان کي لڏائي ڇڏيندا آهن“

هن پنهنجي قبيلي جا ابا پيرا ڪڏندي ٻڌايو. ”هونءَ ته اسان ذات جا پيل آهيون، پر ڪتا ڌاريون ۽ شڪار ڪريون ٿا، انڪري ماڻهو اسان کي شڪاري چون ٿا اسان هندو آهيون، پر اسان ۾ ڪابه هندن واري ريت رسم يا عبادت جو طريقو ناهي! هندو هوندي به، اسان جو نڪاح مسلمان مولوي، اسلامي طريقي سان پڙهائيندو آهي اسان شاديءَ جا ڏينهن، وڌ ۾ وڌ ڏهه، ٻڌندا آهيون جيڪڏهن گهوٽ سٺي ڪئي جو ضمه ڪندو آهي ته اهو به کيس ڏاج ۾ ڏئي ڇڏيندا آهيون اسان مان جيڪڏهن هڪو مري وڃي ته، اسان جي رڳو جنازي نماز ناهي ٿيندي، باقي سڀ طريقو مسلمانن وارو آهي ويندي دعا به گهرندا آهيون اسان جي قبيلي جا ڪيترائي ماڻهو رمضان جا روزا به رکندا آهن“

هن اهو به ٻڌايو ”اسان جي قبيلي جا ڪيترائي خاندان مسلمان ٿي ويا آهن، جيڪي ڪڙڻي گهنور شهر ۽ ان جي اوسي پاسي رهن ٿا ۽ شيخ سڌرائين ٿا، پر آهن اسان جا سوت اسان وٽ به آيا ۽ چيئون ته اوهين به مسلمان ٿيو. اسان چيو ته بابا جي اسين مسلمان ٿيون ته فائدو ڪهڙو؟ اسان کي ڪٿي هڪو پلاٽ ڏياريو، ويهڻ جهڙا ته ٿيون، پوءِ اسين مسلمان ٿيون. اسان جو اصل ٿاڪ ماڪيارو آهي. ماڪيارو جيڪو گولاڙچيءَ جي پاسي ۾ آهي، پر اسان سڀ جيئي شاه، شاهه عقيق جا ڇڳ وڊيا مريد آهيون اسان جو لولاد ننڍڙو ئي هوندو آهي ته اتي درگاهه

تي وڃي ڇڳ وڍرائي ايندا آهيون

”اسان شڪارين کي وڏا وڏا جاگيردار، زميندار شڪار لاءِ گهرائيندا آهن خاص ڪري سوئر جي شڪار تي سوئر جو شڪار ڪرڻ به هڪ فن آهي سوئر جو شڪار ڪرڻ لاءِ سڀ کان اڳ جهنگ ۾ تڙي ڏيڻي پوندي آهي. تڙي ڏيڻ ۽ ٺڪاڻ وارا ڪتا الڳ هوندا آهن چار يا پنج ڪتا ڇڏيندا آهيون، جيڪي جهنگ ۾ لهي وڃي تڙي ڏيندا آهن اهي ڪتا سَنگهي پير به کڻي ويندا آهن اسين وري اڳيان مهاڙي، تي تازي ڪتا جهلي بيهندا آهيون ٽيپو ۽ پسر ڪتا اهاڙ ۾ هوندا آهن تڙي، وارا ڪتا مٿي واءِ کان ڇٽبا ۽ مهاڙي، وارا وري هيٺين واءِ کان بيل هوندا معنيٰ لڳندو واءِ جو به خيال رکيو ويندو آهي انڪري جو اسان جو خيال آهي ته سوئر کي ڪتي جي خوشبو اچي ٿي بس جيئن سوئر مهاڙي، مان نڪتو ته اصل ڪتن مان ڪڍيو هٿ ڪتو ڪيترو به سگهو هجي، پر سوئر کي ماري نٿو سگهي. اهو ڪم وري به شڪاري ٿي ڪندو ڪتو سوئر کي روڪيندو، تڳ ۾ چڪ هڻندو، ٻوٽاڙي، ۾ چڪ هڻي بيهندو تيستائين شڪاري ڪهاڙي، سان سوئر جو انگ انگ وڌي ڇڏيندو جيڪڏهن ڪو ماڻهو يا ڪتو سوئر اڳيان هن جي سڀني ۾ اچي ويو ته سوئر کيس چيري ڇڏيندو سوئر جا ٻه ٽي قسم آهن هڪ آهي بگو پيو آهي گجر پر انهن کان منگهڻ سڀني کان ڏکيو ۽ ويڙهو آهي، جيڪو ڪتن سان چٽي نموني وڙهندو آهي، ان جو شڪار ڪرڻ ڏکيو آهي، پر اسان جي ڪتن جي مهاڙي، ۾ جيڪو آيو، سو ويو ان شڪار ۾ شڪاري، کي وڏي اٽڪل کڻي ڪهاڙي هڻڻ فن آهي خيال رکبو آهي ته اها ڪتي ڪتي کي نه لڳي پوي، ڇو جو شڪار مهل پنج ست ڪتا سوئر کي جهٽيل هوندا آهن“

”سوئر کان سواءِ، گدڙ جو به شڪار ڪريون ۽ کائون به سهي، پر کائڻ ۾ سڀني کان ڀلو شڪار آهي پڪاڻي ڀلو. اهو اسان جي پسنديدہ بش آهي پڪاڻي ڀلو گهڻو ڪري ڏين جي پاسي ۾ ٿيندو آهي. هو بهو جيتي جهڙو هوندو آهي ان جو وزن ٽيهه پنجويهه ڪلو ٿيندو آهي.

پڪائي پلو پاڻي، ۾ ترندو ۽ تپسون به هڻندو آهي اسن سمجهه نه چيني جو ٻچو آهي پنج ڪلو کان ڏهه ڪلو مڇي به کائو وڃي لازمي آهي ته هن کي مارڻ لاءِ پنج کان ڇهه سنا تازي ڪتا هجن اهو پلو ڪٿي سان وڙهندو به آهي پنهنجن اڳين ۽ پٺين چنبن سان ڪٿي کي ڪيرائي به سگهي ٿو. شڪاري ان کي به ڪهاڙي، سان ماريندو آهي ڪتا جي صف ڀلا آهن ته ٿي سگهي ان کي ماري به ڇڏين. اهو پاڻي، جي پاسي ۾ پيو گهٽندو آهي. اسين ڏٺين جي ڪپ تي ان جو شڪار ڪندا آهيون.

”ٻيو آهي جهنگراڙ پلو، جيڪو رنگ جو ڳاڙهو ٿيندو آهي اهو گهڻو ڪري لوڙهن ۾ ملندو آهي اهو گهر جا ڪڪڙ کائيندو آهي، پر جهنگ ۾ رهندو آهي ڏين تي به مليو وڃي، ان کي ڪتا ٿي ماريو ڇڏين. گدڙ کي هڪڙو ڪتو ماري سگهي ٿو. سيهڙ به ماريندا آهيون وڏن ڪنهن وارو وهو سيهڙ اوهان به ڪٿي نه ڪٿي ڏٺو هوندو، اسان اهو ڪونه کائون، پر ٻيا شڪاري سيهڙ کائي ويندا آهن.

”پلو شڪاري اهو آهي، جيڪو مهاڙي، کي سمجهي ته شڪار ڪٿان نڪرندو. ٻيو کيس ڪهاڙي هڻڻ ۾ فن ايندو هجي کيس خيال رکڻ گهرجي ته ڪهاڙي ڪٿي ڪٿي نه لڳي پنجهاه ڪتا هجن ته به تن جو بچاءُ ڪرڻو آهي پلو شڪاري اهو به آهي جيڪو بهادر هجي شڪار ۾ ننڍي ڳن واري ڪهاڙي، سان گڏ اڃا ڏڦو به استعمال ٿيندو آهي.“

هو ٻڌائي ٿو: ”جڏهن هتي ڪجهه به نه هو، تڏهن به اسين هٿاسين تڏهن اڃا اهي گولاڙجي، وارا نه پنجاهي آيا هئا نه بنگالي رڻ ٿي رڻ هو. گولاڙجي، جو شهر ٿي ڪونه هو تڏهن اسين ڇا ڪنداسين جو لاڻا وڍي، انهن کي سڙي، ان مان کار ٺاهيندا هٿاسين ان مان ڪپڙا ڌوپيا هئا هاڻ اسين سڀ سرن مان ٻارن لاءِ ننڍڙا پينگها ٺاهيندا آهيون. ان ۾ چيلي جي ڪل مان ٺهيل تنڊون استعمال ڪندا آهيون ۽ سر جي ٻنڀ وارو کائو استعمال ڪندا آهيون. جڏهن اسان چيلي جي ڪل يا ڪنهن به جانور جي ڪل وٺي ايندا آهيون ته ان کي هيڪر لوڻ ڏيندا

آهيون، پوءِ ان کي چاقوءَ سان اندران صاف ڪندا آهيون ٻاهريان وار به وڏي ڪاريگريءَ سان لاهيندا آهيون پوءِ ان جو هڪڙو چيڙو پير جي آڱوٺي ۾ ڦاسائي، ٻيو چيڙو قابو جهلي، آهستي آهستي، چمڙي مان سنڀا سنڀا ڏاڳا ڪڍندا آهيون اهي چمڙي جا سنڀا ڏاڳا سڀ ٺاهڻ ۽ ٻارڙن جي پينگهن ٺاهڻ ۾ استعمال ڪندا آهيون“

”جڏهن ساريون ۽ ڪڻڪون لهنديون آهن ته سڀ جو وڪرو ڄام ٿيندو آهي. اهي سر جي ڪانين وارا پينگهڙا وري گهڻو ڪري اوڏا، پيل ۽ ڪولهي عورتون وٺنديون آهن، جن جي بدلي ۾ ڪڻڪ ۽ چانور ڏينديون آهن.“

اڃا نوري شڪارڻ جي ڳالهه رهي ٿي، جيڪا هنن شڪارين جي ڏاڏي آهي ان جي درگاهه راڄ سين تي آهي. راڄ سين درگاهه تي حاضري ڏيندڙ پانڌيڙن کي پهريائين نوري شڪارڻ جي درگاهه تي حاضري ڏيڻي پوي ٿي ڪلراڻي پوئي ٿي هن جو ننڍڙو مقبرو آهي اها درگاهه مون به ڏٺي آهي قبرستان ۾ هن جي قبر جي سيراندي ڪجيءَ جي وڏ جي ٿاري لڳل آهي ۽ ڪاٺ جون نالي سرون به آهن هيءُ اهو ئي راڄ سين آهي، جنهن جو سڀ کان وڏو عقيدتمند رٻاري قبيلو آهي ان کان سواءِ ڳلان شڪارڻ ۽ لطيف واري ڳالهه به رهي ٿي، جنهن لاءِ چون ٿا ته لطيف دعا ڪئي هئي ته ”ڳلان تو مان گل ٿيندو“ پوءِ غلام شاهه ڪلهوڙو پيدا ٿيو اهو وري الڳ موضوع آهي

هاڻ سچ هنن جي پوئي تي لڳل ٻن اڪيلن خيمن جي پٺيان لهي رهيو هو هڪڙو صفا پوڙهو شڪاري اسان کان ٿورڙو پريرو ويٺو هو. منهنجي هن ڏانهن هر هر نگاهه ٿي وئي ته، هن جي چهري جي پيڙا منهنجي دل ۾ لهي ٿي اتي ائين ئي محسوس ٿيو، ڇڻ هو انهن جهنگن کي ساري ٿو، جتي هن ڪيترائي جهنگلي جانور رڳو ڏٺي سان دسي وڌا هئا. مون کي منجي ٻڌايو ”هن ڏوڪري جون هاڻ ٻانهون ڪم نٿيون ڪن هٿ به رڻن ٿا، نه ته هو ڏٺي جي ڌڪ جو وڏو ڪاريگر هو کيس ڪنڌ ۾ ڪارا ڏاڳا پئي لڙڪيا هڪڙو تعويذ به ٻڌل هوس. مون جڏهن

سندس ڪلهي تي هٿ رکيو ته هن رڦندڙ هٿ، مون ڏانهن هٿ ڏيڻ لڌ
وڌايو پر پوڙهي جي اکين ۽ چهري ۾ الائي ڇا هو سندس چهرو اڇ به
منهنجي ذهن ۾ گهمي پيو

آئون روم ڏانهن ويندي مڙي شڪارين جي جهنگين ڏانهن
نهاريان ٿو، ٻار ۽ ڪٿا گڏجي ڪيڏن پيا اسين حيدر چانڊئي ۽ اقبال
هاليپوٽي سان گڏ شڪارين جي ڏيري کان گهڻو ڀرتي نڪري وڃون ٿا
پر اهو ڏيرو اڃا آئون پنهنجي اندر ۾ محسوس ڪريان ٿو انساني تاريخ
جا پيرا ليکيان ٿو انسان جهنگ مان عورت جي ٻچ لڳائڻ ڪري
زراعت ۾ آيو ۽ پوءِ تجارت ۽ عقيدتي مان سائنس تائين پهتو پر اهي
مائهو اڃا به شڪاري آهن ۽ سندن ڪنڌ ۾ ڏاڳا. هاڻ جنهن کي انساني
ارتقا سمجهڻي آهي، اهو کي ڏينهن هنن شڪارين سان گڏ رلي

پواریا

پوارین جهڙو خر مغز قبیلو پوري هندستان ۾ نه هو. هن رول قبيلي جو نالو ٻڌندي ئي ماڻهن جي رونه رونه ڪانڊارجي ويندي هو. اهڙو ڪو ڏوه نه هو، جيڪو هنن نه ڪيو هجي. اهي پواریا برما کان وٺي سنڌ ۽ پنجاب تائين ڦهليل هئا. اهي بنيادي طور تي جهنگلي ۽ شڪاري هئا. اهي شڪار کي ڦاسائڻ لاءِ ڦٽو استعمال ڪندا هئا ”ڦٽور“ جي معنيٰ ئي ڦٽو آهي. هن رول قبيلي تي اهو نالو به اٿان پيو هو. اهي جڏهن به ڪنهن ڏاڙي يا ڦر وارو ڏوه ڪندا هئا ته بلڪل وحشي ۽ جهنگلي ئي ويندا هئا. وحشي به اهڙا وحشي، جو جتي واردات ڪندا هئا، اتي ڪنهن کي به جيئرو نه ڇڏيندا هئا. اهو سار هجي يا پوڙهو، عورت هجي يا مرد، سڀني کي قتل ڪندا هئا. هنن جي رت مان پنهنجي نرڙ تي تلڪ لڳائي ”جڻ پواني، جڻ ڪالي“ جا نمرا هڻندا هئا. ماڻهن کي به اهي ايئن قتل ڪندا هئا، جيئن اهي جهنگلي جانور کي ڪهندا هئا، يا هنن جي قتل ڪرڻ جو انداز اهڙو هوندو هو، جهڙي نموني هڪڙو جهنگلي جانور ٻئي ڪنهن جهنگلي جانور کي ماري ڇڏي ٿو. ان وقت اهي جانور بچجي ويندا هئا. هنن کي رت جو رنگ ۽ خوشبو وٺندي هئي. رت ڏسي هنن جي پوري جسم ۾ خوشي، جي لهر جاڳي پوندي هئي.

هي، اهڙو رول قبیلو هو، جنهن جا ماڻهو، باقي سڀني رول قبيلن ۾ ڦهليل هوندا هئا. اهي انهن رول قبيلن سان گڏ رولاڪيون ڪندا هئا. انهي رولاڪي جي پٺيان هنن جو مقصد جاسوسي هو. اهي ئي حقيقت ۾ هنن جي قبيلي جا جاسوس هئا، جيڪي پنهنجن ٻين ساٿين کي خبرون پهچائيندا هئا ته، ڪهڙي گهر ۾ ڪٿي ۽ ڪيترو سامان پيل

آهن انهن جاسوسن کان سواء، هنن جون پنهنجيون عورتون به جاسوسن ٿي ڪم ڪنديون هيون اهي مختلف گهرن ۾ پنڻ ۽ ڪپڙي وڪڻڻ جو بهاني سان وينديون هيون ان گهر جي پوري خبر پنهنجي قبيلي کي ڏينديون هيون، جيئن ڪٿان ۽ ڪڏهن اندر داخل ٿي سگهجي ٿو ملڪيت ڪهڙي جڳهه تي پيل آهي گهر ۾ ڪيترا پاتي آهن ڪٿو گهر ۾ آهي يا ناهي هيءُ اهڙو جهنگلي ۽ وحشي قبيلو هو، جنهن جاسوسي لاءِ پنهنجا ٻار به استعمال ڪيا هئا هن قبيلي جا ڪي ماڻهو، فقير ۽ سنڀاسي بڻجي پيا پوري هندستان ۾ گهمندا هئا ان طريقي سان هن ڏوهاري قبيلي جو هڪڙو پورو جاسوسن جو نيٽ ورڪ هوندو هو جاسوسي ان ڳالهه جي ڪبي هئي ته ڪهڙي گهر ۾ ڪيترو مال آهي اهي مختلف جاسوسن، جيڪي روپ مٽائي هلندا هئا، سي سڀ پاڻ ۾ هڪڙي ڪوڊ ورڊ ۾ ڳالهائيندا هئا اهي ڪوڊ ورڊ رڳو پوڀاريا قبيلي جو ماڻهو ئي سمجهي سگهندو هو ان ڪوڊ ورڊ ذريعي اها ڄاڻ برما کان ٿيندي سنڌ تائين به پهچي ويندي هئي هيءُ اهو قبيلو هو، جيڪو ڏوهه کي آرٽ سمجهندو هو اهو هندستان جو واحد قبيلو هو، جنهن هر قسم جو ڏوهه ڪيو، جيئن قتل، زنا، ڌاڙو، ڦر، چوري ۽ ٻارن جو اغوا وغيره اهي اغوا ٿيل ٻار پوءِ هنن جاسوسن طور استعمال به ڪيا اهي پوڀاريا جڏهن به ڪنهن گهر ۾ ويندا هئا ته، ڪنهن به گهر پاتيءَ کي زندهه نه ڇڏيندا هئا اهڙا سنگين ڏوهه ڪرڻ کان پوءِ، اهي هڪ رياست کان ٻي رياست ۽ ٻي رياست کان ٽين رياست تائين پيا هلندا ۽ ڌڪا کائيندا هئا انهن رياستن ۾ به هنن جا هڪڙي ڏينهن هڪڙي هنڌ پڪا هوندا هئا ته هتي ڏينهن وري هتي هنڌ پڪا هئندا هئا اهي پوڀاريا ڏينهن جي روشنيءَ توڻي رات جي اوندهه ۾ ڌاڙا هڻندا هئا هيءُ اهڙو نالي چڙهيو قبيلو هو، جو ٻين قبيلن جا نالي چڙهيا ڏوهاري به هنن جي رول قبيلي ۾ شامل ٿيڻ چاهيندا هئا جيڪو به ڏوهاري شامل ٿيڻ چاهيندو هو، تنهن کان پئسا ورتا ويندا هئا، پوءِ اهو ڪهڙي به قبيلي جو هجي، پر هنن جي قبيلي ۾ شامل ٿيڻ کان پوءِ پوڀاريو ٿي ويندو هو انڪري

هنن ۾ مختلف قبيلن توڻي مذهبن جا ڏوهاري شامل هئا مرانا جڏهن انگريزن سان وڙهي رهيا هئا، تڏهن پوارين تمام گهڻا قتل ڪيا ۽ ڏاڙا هئا هنن انگريز آفيسرن جي ڪئمپن تي به حملا ڪيا انهن جا ٽينٽ ڪٽي ڏاڙا هڻي ويا تن ڏينهن ۾ ڪيترائي مرانا به پوارين جي قبيلي ۾ شامل ٿي پواريا ٿي ويا جڏهن محمود غزنوي سونمات ڏانهن وڃي رهيو هو ته، پواريا هن کي چولستان ۾ مليا هئا. اهي پواريا ٿي هئا، جن محمود کي چولستان جي صحرا ۾ روليو هو اهي پواريا ٿي هئا، جيڪي مها راڻي پرتاب جا پيلن سان گڏ بهترين تير انداز هئا اهي پواريا ٿي هئا، جيڪي مانسنگهه کي هلندي جنگ مان ٻاهر ڪڍي ويا هئا. جڏهن هو گهايل ٿي پيو هو. ان جنگ کان پواريا بيڪانير، الور، پنجاب ۽ ٻين مختلف علائقن ۾ پکڙجي ويا

پواريا ڪنهن به ڏوهه تي نڪرڻ کان پهريائين ڪالي ماتا جي قرباني ڪندا هئا پيٽا پڪري ۽ مينهن هوندي هئي. قربان ڪيل پڪري ۽ مينهن جي رت جو تلڪ لڳائي پوءِ نڪرندا هئا. تنهن کان سواءِ، ڪنهن به گهر ۾ گهوڙن کان پهريائين اهي ڪڙڪ جي رڌل دائن سان ڦال وجهندا هئا ان مان اهي اندازو لڳائيندا هئا ته ڏوهه ۾ ڪامياب ويندا يا ناڪام جيڪڏهن اها ڦال صحيح نڪرندي هئي ته پوءِ اهي ڏوهه ڪرڻ لاءِ نڪرندا هئا. ڏوهه تي نڪرڻ کان پهرين هو ڪپڙن جي چونڊ به انهيءَ حساب سان ڪندا هئا. اهي گهڻو ڪري رات جو ڪنهن گهر ۾ داخل ٿيڻ مهل، پوري جسر کي تيل هڻندا هئا هيٺ رڳو ننڍڙي لانگوتي پائيندا هئا تيل لڳل جسر کي ڪير به جهلي نه سگهندو هو. جيڪو جهلڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ته هٿ جسر تان ترڪي ويندو هو هنن جي گروپ جو هڪڙو اڳواڻ هوندو هو، باقي سڀ هن جي هدايت تي هلندا هئا اهي ڪڏهن ڪڏهن عورتن وارو لباس به پائيندا هئا. چهرن تي نقاب به اوڍيندا هئا جنهن رياست جو جيڪو ڪلچر هوندو هو، اهي اتي رهندي، اهو ئي ڪلچر پنهنجائيندا هئا جهڙو ڏيس، تهڙو ويس. اهي ڪڏهن صفا ڪلين شيو ٿي هلندا هئا ته، ڪڏهن ڏاڙهي ۽ مڇون رکندا هئا ايستائين

جو اهي پنهنجي چھري جو رنگ به مٿائي ڇڏيندا هئا ڏوهه تي نڪرڻ کان پهريائين هٿيار ڪپڙن ۾ ويڙهيندا هئا سندن پنهني هٿن ۾ بانس هوندا هئا مڪئيءَ جا سنگ به کڻندا هئا اهي ڪنهن به گهر ۾ داخل ٿيڻ کان پهريائين ٽي پٿر هڪ پٿي پٺيان ان گهر ۾ اچليندا هئا گهر پاتي ستل آهن يا جاڳن پيا جيڪڏهن هنن ٽي پٿرن اچڻ سان ڪو جاڳي پوندو هو ته پوارين جي چوڻ مطابق ”اهو ڪنهن ايماندار ماڻهو جو گهر آهي جنهن پنهنجي ملڪيت ايمانداري ۽ محنت سان ڪمائي آهي“ جيڪڏهن اهي ٽي پٿر اچڻ کان پوءِ ڪرڻ نه جاڳندو هو ته اهي سمجهندا هئا ته ان گهر ۾ ڪمايل پئسو ايمانداري ۽ محنت پاران بي ايمانيءَ سان آيو آهي ان بي ايمان جي گهر ۾ وري ويندا هئا ڏاڙو هڻندا هئا ايماندار جي گهر ۾ ڏاڙو هڻڻ کان پاسو ڪندا هئا ان گهر جي پٽ ۾ سوراخ ڪري سڄو مال بهاري ويندا هئا هڪڙي محقق ته ائين به لکيو آهي ته پواريا پٽين تي ائين چڙهي ويندا هئا، جيئن ڪرڙيون وڻن تي چڙهنديون آهن.

پوارين جي پنهنجي پنڄاڻت هوندي هئي جيڪڏهن ڪو پواريو ڏوهاري ثابت ٿيندو هو ته ان کي سزا ڏني ويندي هئي سنگين ڏوهه پنهنجو راز پٽي کي ڏيڻ هو اهو ڏوهه ثابت ٿيڻ تي، ان پواريو کي به ساڳي ئي وحشي طريقي سان ڪٽيو ويندو هو گهٽ ڏوهه ۾ ڏوهيءَ کي وڻ سان ٻڏي مٿس تشدد ڪيو ويندو هو هر هفتي ڪونه ڪو وڻ سان ٻڌل هوندو ئي هوندو هو اهو وحشيائو قانون هو، پر ان خلاف ڪوبه آواز نه اٿاريندو هو. هنن ۾ پيار جو پرڻو منع ٿيل هو مرد کي اها اجازت هئي ته هو چار شاديون ڪري، پر هڪڙي زال هوندي، ٻي شادي نٿي ڪري سگهيو ٻي شادي ڪرڻ لڻه پهرين زال کي طلاق ڏيئي پوندي هئي عام طرح مرد ٻي شادي تڏهن ڪندو هو، جڏهن پهرين زال ٻار نه ڄڻندي هئي. هنن جي اها به ريت هئي ته لازمي آهي ته مرد عورت کان وڏو هجي اهو مرد قبيلي جي وچ ۾ ويهي حقو نه چڪي سگهندو هو، جنهن جو پٽي قبيلي جي ڪنهن عورت سان جسماني تعلق هوندو

هو. جيڪڏهن عورت بي وفائي ڪندي هئي ته ريت پٽاندو آهي سندس زبان تي ڳاڙهي گرم لوهه جي ٽپندڙ شيخ رکندا هئا. پوءِ اها عورت سڄي زندگي ڳالهائي نه سگهندي هئي.

جڏهن ڪو پواريو مرڻ کي ويجهو هوندو هو ته، انهيءَ جي سيرانديءَ کان يعني مٿي هيٺان اٿي سان پريل پليت رکندا هئا. پواري جو عقيدو هو ته ان اٿي تي جيڪو نشان ٺهندو ان ۾ پوارشي جو روح داخل ٿيندو. جڏهن ان پليت واري اٿي تي پکيءَ جو نشان ٺهندو هو ته اهي چوندا هئا ته مرڻ وارو پکي ئي اڏامي ويو آهي. ڪڏهن جانور جو نشان ٺهندو هو ته ڪڏهن وري انسان جو نشان ٺهندو هو. اهي مرڻ واري جي جسر جي ڪنهن نه ڪنهن حصي تي ڪونه ڪو نشان ٺاهيندا هئا ڪڏهن ڳچيءَ تي، ڪڏهن ٻانهن تي، ڪڏهن ڳل تي پوءِ جڏهن به هنن جي خاندان ۾ ڪنهن نئين ٻار جو جنم ٿيندو هو ته اهي انهيءَ نئين ڄايل ٻار ۾ اهو نشان ڳوليندا هئا هنن جو عقيدو هو ته مري ويل ماڻهو ٻيهر جنم وٺي ايندو آهي اهي پواريا ڪڏهن به ساوا ڪپڙا ناهن پائيندا هئا جو اهو به خيال آهي ته ساڻي رنگ جا ڪپڙا رڳو نين ۽ درويشن جي لاءِ آهن.

پواريا ڪجهه سوڻ به ٻولائيندا آهن. ايئن ڪڏي چئون ته پواريا به پائين وانگر سوڻن تي ئي هلندا آهن جيڪڏهن ڪنهن پوارشي کي خوبصورت عورت خواب ۾ آئي ته، اهو سٺو سوڻ سمجهيو ويندو آهي ان جو مطلب اهو ورتو ويندو آهي ته، دولت جي ديو راضي ٿي آهي، خواب ٺهندڙ جيڪو ڪم ڪرڻ لاءِ وڃي پيو، ان ۾ کيس ڪاميابي حاصل ٿيندي. جيڪڏهن خواب ۾ ڪو ڏند ڪرندو آهي ته، ان جو مطلب اهو هوندو آهي ته ڪو نوجوان مرندي. جيڪڏهن ڪا ڏاڻ ڪري وئي ته ان جو مطلب اهو هوندو آهي ته، ڪو پوڙهو مرندي. صبح سويل ڪو سهر يا نانگ هنن جي ساڄي کان کاڌي پاسي گذريو ته، ان کي بدسٺو سمجهيو ويندو آهي، پر صبح سويل ڪنهن ڊگهي جي ٿر کي کير پيئندي ڏٺائون ته، اهو سٺو سوڻ سمجهيو ويندو آهي. صبح سويل جيڪڏهن

ڪو تيلي، حجام، پوليس وارو ۽ شيرين اکين وارو ڏٺائون ته اهو بدسنوڻ تصور ڪيو ويندو آهي جيڪڏهن صبح سويل ڪانگ ساڄي پاسي کان اڏي ته سٺو سٺو، جي ڪاٻي پاسي اڏي ته بدسنوڻ آهي تتر جو آواز ويندي ڪاٻي پاسي کان ۽ ايندي ساڄي پاسي کان ٻڌائون ته اهو به بدسنوڻ آهي.

پوارين جا ٽي قسم آهن. پهريون قسم جهنگليا يا ڪل ڪامليا آهي هنن پوارين جون عورتون رٻارين وانگر ڪارا ڪپڙا پهرينديون آهن ٻيو قسم بدواتي آهي. اهي مثل جانور جو گوشت ناهن کائيندا، پر ڏوهاري پهرئين نمبر جا آهن. ٽيون قسم ڪپاريا آهي اهي به وڏا ڏوهاري آهن ڪل ڪامليا هن وقت فيروزپور ۾ رهن ٿا بدواتي بيڪانير ۾ رهن ٿا ۽ ڪپاريا وري دهليءَ ۾ رهن ٿا پر جيڪي چولستان ۾ پواريا رهن ٿا، سي انهن ٽنهي درجيبندين ۾ نٿا اچن آهي ڏوهاري به ناهن، سادا ۽ معصوم آهن هنن جي نڪن ۾ سولنڪي، راتو، ڏانڊل ۽ ٻيا شامل آهن سنڌ ۾ پواريا گجرات مان آيا هتي اهي ”سنٿوال“ ”دهليوال“ سڏجن ٿا اهي پوري هندستان ۾ ان نالي سان سڏجن ٿا. تحفته الڪرام ۾ به هنن جو ذڪر آهي

پواريا، ننڍڙي قد ۽ ڪاري رنگ سان، اڄ به دهليءَ کان وٺي لاهور تائين ملي ويندا ڪڏهن اهي مثل جانور کائيندا هئا، پر هاڻ نٿا کائين هاڻي ته هنن ۾ مسلمان ۽ سک به شامل ٿي ويا آهن. هاڻ اهي قسم ڪٿائين ٿا يا نٿا ڪٿائين، پر ڪڏهن قسم ڪٿائيندا هئا ان مهل اهي لوڻ پاڻيءَ ۾ ڳاري چوندا هئا. جيڪو اسان جا راز پٿرا ڪندو، ان جو به اهڙو حال ٿيندو لوڻ جو پاڻي ۾ ٿيو آهي. ڳولڻ سان اوهان ڪي سنڌ ۾ به پواريو ملي ويندو هندستان ۾ اهي اڃا به هاءِ وي ۽ ريلوي جي لائين سان ڏوھ ڪن ٿا تازو هندستان ۾ ان قبيلي تي فلم ”تيرن آندي گارو اونڌرا“ به ٺهي آهي ايئن ئي محسوس ٿئي ته پواريا قبيلو اجهو پٽن مان ٿو، ڪنهن نه ڪنهن گهر مان ٿو ٿيندي.

پراڻا ميلاني استاد ممتاز نهڙي جهڙا چون ٿا ته اڳي سنڌ ۾

لڳندڙ هر ميلي ۾ پوارين جي ٽي خبر ناهي پر ”پوڀا“ آيندا هئا اهي پوڀا
ميلن ۾ مختلف ڪرتب ڏيکاريندا هئا جنهن ۾ هو گاسليت جي منهن
مان گري ڪري باه لڳائڻ وارو ڪرتب مشهور هو اهي ئي پوڀا هئا
يا نه هئا اها ڳالهه اڃان تحقيق جي گهرجائو آهي

چارا

اها ننڍڙي ڊاڪيومينٽري مون لڳ ڀڳ ويهارو دفعا ڏني آهي جنهن ڊاڪيومينٽري ۾ انهي ڳري جسر واري پوڙهي عورت جي هلق وقت لٽ جي لڪ لڪ جو آواز ٿي انهي ٿي انهي ڊاڪيومينٽري جو ميوزڪ آهي. اها پوڙهي عورت انهن جي قبيلي تي ٿيل انگريزن جي وقت ۾ ٿيل ظلم جي اکين ڏئي شاهد آهي لٽ جي لڪ لڪ سان گڏ انهي عورت جو ڪوڪيدار آواز اڄ به منهنجي ڪنن ۾ ايندو رهي ٿو جڏهن اهو آواز اچي ٿو ته اها ڊاڪيومينٽري آئون هڪ ڀيرو ٻيهر ڏسي ٿو وٺان. جيڪو آواز هن جي لٽ هن جي هلق وقت زمين تي رکڻ سان ٿئي ٿو. هو انهي زماني جي هر ڳالهه ايتري پختي يقين ۽ مضبوطي سان ڪندي وڃي ٿي جيتري مضبوطي سان لٽ هن جي هٿ ۾ جهليل آهي هو ڳالهائيندي ڳالهائيندي چوي ٿي اڳئين زماني ۾ اسان جي پوري قبيلي جا ماڻهو گڏهن تي پيا گهمندا هئا ڳوٺ ڳوٺ ۽ گهر گهر وڃي ماني پني ايندا هئا اسان جو ڪم ٿي پنڻ هو. پر پوءِ اسان عورتن مان جنهن کي نچڻ ايندو هو اهو نچي نچي ماني ڇڏائيندو هو جنهن کي سوال ڪرڻ گهرڻ ۽ رپارو ڪرڻ ايندو هو اهو سوال ڪري گهري ماني ڇڏائيندو هو. پوءِ اسان عورتون گهر گهر مان ڇڏايل ماني اتي ئي انهي ڳوٺ ۾ ڪنهن وٽ جي ڇان، هيٺان ويهي کائيندا هئاسين. اها ماني کائڻ مهل اسان جا مرد به اسان سان گڏ هوندا هئا اسان جا گهر ته هئا ڪونه اهي ئي وٽ اسان جا گهر هئا وري اڳئين ڏينهن اسان اهو ڳوٺ ڇڏي اڳتي نڪري ويندا هئاسين. وري ٻيو ڳوٺ ٻيو وٽ وڃي وسائيندا هئاسين. اسان جي قبيلي جون ڪيتريون ئي عورتون مشهور ۽ ڪاريگر ٺاڇيون هيون. اهي بس ڳوٺ ڳوٺ ۾ نچنديون هيون. انهن عورتن مان

گهڻيون ته مٽي تي گهڙو کڻي نچنديون هيون. اهو گهڙو اتي ئي مٽي تي پيو هوندو هو. هي پيون نچنديون هيون. مٽي تان مٽيءَ جو لهيل گهڙو ڪرڻ ڪونه ڏينديون هيون. اها هنن جي نچڻ وقت ڪاريگري هئي جو گهڙو مٽي تان ڪرندو ڪونه هو. انهن عورتن مان ڪي ته اهڙيون نچڻ جون ڪاريگر عورتون به هيون. جيڪي تلوار کڻي به نچنديون هيون. هو ٻڌائي ٿي ته منهنجي پنهنجي پيڻ تلوار کڻي نچندي هئي. جيڪا مري وئي. اها ناچ هاڻ اسان جي قبيلي مان ختم ٿي وئي آهي. اسان جي قبيلي جي ڪا به عورت نٿي نچي. جڏهن اسان جي قبيلي جون عورتون ايئن ڳوٺ ڳوٺ وڃي نچنديون هيون ته ڳولن جا ڳوٺ هنن جي چوڌاري هجور ڪري بيهه رهندا هئا. ايترا ماڻهو گڏ ٿي ويندا هئا جو اوهان ايتو هجور ڏسي پريشان ٿي وڃو. اهي هجور پيا اسان جي انهن عورتن جي جسم کي ٽڪيندا هئا. پر ناچ اسان جو ڪم هو. ناچ اسان جو فن هو. هجورن جي پرواهه ڪرڻ بنا اسان جي قبيلي جون عورتون نچنديون هيون. اسان جو قبيلو بنيادي طور تي آرٽسٽ قبيلو هو ۽ چور قبيلو اهو فيصلو اڃان تائين اسان پاڻ به ڪري ناهيون سگهيا. پر اسان جي قبيلي ۾ چوري ۽ آرت هئي گڏ گڏ هلندا هئا. جن جن ڳولن ۾ اسان جون عورتون گهر گهر پئنديون ۽ ڳوٺ ڳوٺ نچنديون هيون اتي ئي انهن گهرن ۽ ڳولن مان چوري به ڪنديون هيون. اسان جا مرد ته هنن به وڏا نالي چوهيا چور هوندا هئا. انهي پوڙهي عورت ٻڌايو هئي ته منهنجو پنهنجو پيءُ ته اهڙو ماهه ڪاريگر چور هو جيڪڏهن ڪو ماڻهو توال اوڙي ستو پيو هجي. هو انهي ستل ماڻهو تان توال کڻي ائين گر ٿي ويندو هو جو اها انهي ستل کي به خبر ٿي نه پوندي هئي. هو اتان گر ٿي ويندو هو. چوري اسين مجبوري ۾ ڪندا هئاسين. جڏهن ماڻهو اسان کي پنڻ گهرڻ ۽ ناچ ڪرڻ سان به نه ڏيندا هئا ته پوءِ اسان انهن جي گهرن مان چوري ڪندا هئاسين. انهي ڪري نچڻ سان گڏ چوري ڪرڻ به اسان جي سڃاڻپ ٿي وئي.

پوءِ جڏهن انگريز آيا. انهن ايندي ئي اسان جي قبيلي تي جيڪي

ظلم ڪيا اهي ظلم اسان کان اڄ به وساريا نٿا وسرن. اڄ به جڏهن اهي ڏينهن ياد ٿا اچن ته اسان جا لونءُ ڪانڊارجي ٿا وڃن. انگريزن جي دور ۾ اسان جي قبيلي جون جيڪڏهن عورتون تلاءُ تي وهنجڻ به وينديون هيون ته انهن عورتن سان گڏ هڪ پوليس وارو هلندو ئي هلندو هو. انهي زماني ۾ اسان جون ڪيتريون ئي عورتون ۽ ڪيترائي مرد جيلن ۾ قيد هوندا هئا. انهن ڏينهن ۾ اسان جا مرد جيڪڏهن ملن ۾ مزدوري ڪرڻ ويندا هئا ته انهي سان گڏ به پوليس وارو هوندي ئي هوندو هو اسان جو قبيلو انهي زماني ۾ وڏو بدنام قبيلو هو. اها پڙهي ٻڌائي ٿي ته منهنجي پيءُ کي هڪڙي پوليس آفيسر اهڙو زور سان ڌڪو ڏنو جو هو انهي ڌڪي سان ڪريو ۽ مري ويو انگريزن اسان سان وڏا ظلم ڪيا اهو انگريزن وارو پورو دور اسان جي قبيلي لاءِ بدترين غلامي جو دور هو.

انهي پڙهي عورت جون اهي ڳالهيون انهي ڊاڪيومينٽري فلم ”ايڪٽنگ لائيڪ اي ٿيف“ ۾ موجود آهن انهي ڊاڪيومينٽري ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن. انهي قبيلي جي ماڻهن انگريزن جي انهي ظلم خلاف اسٽريٽ ٿيٽر ڪيا ۽ اسٽيج ٿيٽر ڪيا هڪڙي آرٽسٽ وٽ اهو ئي هٿيار هوندو آهي. انهي اسٽريٽ ٿيٽر ۽ اسٽيج ٿيٽر ۾ انگريزن جي انهي دور کي صفا وائڪو ڪري ڇڏيو. ”ڪنسٽرڪٽنگ تي ڪرمنل ٽرائيب ان ڪائونسل انڊيا ايڪٽنگ لائيڪ ٿيف“ نالي سان مارڪيٽ ۾ هڪڙو ڪتاب به موجود آهي. جيڪو هينري شوارز لکيو آهي. جيڪڏهن اهو ڪتاب مارڪيٽ مان نٿا وٺي سگهو ته اهو ڪتاب ٻي ڏي ايف ۾ گوگل تي پڻ موجود آهي. اتان ڊائون لوڊ ڪري به پڙهي سگهجي ٿو. انهي ڪتاب ۾ به انهي قبيلي سان گڏ ٻين به گڏيل هندستان جي خانہ بدوش قبيلن جي درد جا داستان پيا آهن. انهي ڪتاب مان هي هڪڙو چارا قبيلي جو شعر هتي رکجي ٿو. جنهن ۾ انهي دور جي درد جي سموري پيڙا محسوس ڪري سگهجي ٿي.

The land was ours

Even the rivers were ours

Our elders wandered the jungles and the plains

When we were hungry we would beg
 If we couldn ' t beg we would steal
 The British came
 They made laws
 They made us " born criminals "
 The British came and oppressed us
 They beat us till our skin was flayed
 The British left and the police came
 Freed from the camps we were put in jails
 The jungle disappeared
 The land disappeared
 The rivers disappeared
 The rivers disappeared
 The rivers disappeared
 - Chhara childrens ' song (2006)

هن وقت اهو چارا قبيلو احمد آباد ۾ جتي چارا ننگر ۾ رهي ٿو
 اتي انهي جي چوڌاري رگو سنڌي ماتهو جا گهر آهن ايئن سمجهو اهو
 سنڌين جو علائقو آهي پر اتي رهندڙ سنڌين جي سڀني گهرن کي وڌيون
 ديوارون ڏنل آهن ۽ مٿان لوهي شيحون لڳل آهن انهي ڪري جو هنن جا
 گهر چارن جي ويجهه آهن اتي احمد آباد ۾ رهندڙ سنڌي سنڌين کي ڏپ آهي
 ڪڏهن چارا هنن جي گهرن ۾ گهڙي چوري نه ڪري وڃن. چارا چوڻ ٿا.
 جيڪي سنڌي مهاجر آهن. اهي به اسان هتي جي اصولن ڪن رهاڪن کان
 نفرت ڪن ٿا ۽ گهٽ سمجهن ٿا. اتي ئي انهي چارا ننگر ۾ جيڪڏهن اوهان
 چارن جي گهرن کي ڏسندا ته انهن جي هڪ نه ٻي گهر ۾ ڪڇي شراب ڪڍڻ
 جي بڻي هوندي ئي هوندي. هنن جو ڪم ئي شراب ڪڍي وڪڻڻ آهي انهي
 ڪري چارن جا ٻار اڄ به نفرت جي لائق سمجهيا وڃن ٿا. اڄ به هنن جي
 گهرن ۾ پوليس روز داخل ٿئي ٿي. هنن جي گهرن جي روز بنا وارنٽ جي
 تلاشي ورتي وڃي ٿي. اڄ به هنن جي مردن ۽ عورتن کي پوليس لائي ٿي
 کڻي وڃي مار ڏي ٿي. هنن جي زندگي اڄ به بلتر آهي. هاڻ ڪجهه نوجوان
 آهن جيڪي چارن جي انهي روز جي ذلت کان نفرت ڪن ٿا. پڙهڻ چاهن ٿا

درد قبيلو

هنن جي قبيلي جي هڪڙي سڃاڻپ هنن جون نيرون اکيون آهن. اهي نيرون اکيون هنن جي گلن وارين ٽوپين جي هيٺان اڻڻ چمڪنديون رهن ٿيون جن مرجان ۽ يعقوت جا سهڻا پٿر چمڪندا هجن. هنن جي قبيلي ٻڌا مرد ۽ عورتون پنهنجي ٽوپين ۾ ستن رنگن وارا انگور ۽ ٻيري جا گل لڳائي هلندا آهن. جڏهن هو گل لڳائي هلندا آهن ته اها سڄي جي سڄي وادي گل ٿي گل ٿي ويندي آهي هنن جو عقيدو آهي ته اهي ست رنگ هنن کي چند گرهڻ ۽ سج گرهڻ کان بچائڻ ٿا. انهي ئي گلن واري ٽوپي ۾ هڪڙو پڪ مور جو به هوندو آهي. هو چون ٿا ته مور جي پڪ جي هڪڙي فالج اثر نه ڪندو. اهو قبيلو رد جي ان جا ڪپڙا به پائيندو آهي. جيئن ڪنهن زماني ۾ پاڻ وٽ رهاڙي رد جي ان جا ڪپڙا پائيندا هئا. هنن جي قبيلي جي ٻي سڃاڻپ هنن جي ڳوري ڳاڙهي ۽ لسي چمڙي آهي. هنن جي چمڙي اهڙي لسي آهي جيڪا سج جي روشني تي پئي چمڪندي آهي. انهن نيرون اکين ۽ گلن وارين ٽوپين ۽ چمڪندڙ چمڙي وارو هي قبيلو ڪشمير ۾ لداخ ۽ ڪارگل جي انهن اچين برفيلي پهاڙي چوٽين ۾ رهي ٿو جتي انگورن جا ٻارنهن قسمن ٿين ٿا. انهن انگورن مان نچوري ڪڍيل مڌ هن قبيلي جي ميلن جو اهم مشروب هوندو آهي.

هي قبيلو پنهنجو پاڻ کي ”درد“ قبيلو سڏرائي ٿو. انهي قبيلي جا ماڻهو درد لفظ جي معنيٰ پهاڙن ۾ رهندڙ ٻڌائن ٿا. هو چون ٿا ته درد لفظ سنسڪرت جي لفظ درداس مان نڪتو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي اهي ماڻهو جيڪي جبلن ۾ رهندا هجن. انهي درد قبيلي جا هاڻ پوري دنيا ۾ ڪل چار هزار ماڻهو رڳو اتي رهي بچيا آهن جيڪي انهن

پهاڙن ۾ رهن ٿا. جيڪي سنڌو درياءَ جي ٻنهي ڪنارن تي آهن. هنن جا اتي ڳوٺ راءِ، هنيو، گارڪون ۽ ڍارچڪ آهن.

اينٿروپالاجي جا ڪيترائي شاگرد يورپ مان اچي هن قبيلي تي تحقيق ڪندا رهن ٿا. پر هن قبيلي تي سڀ کان سٺو ڪم هندستان جي مونا پان ڪيو آهي. چليتا مڪرجي جي هن قبيلي تي ٺهيل ڊاڪيومينٽري ايوارڊ به ڪنڀان آهن. اهي اينٿروپالاجي جا شاگرد چون ٿا ته اهو ئي اصل آريا آهن انهي ڪري هي جنهن علائقي ۾ رهن ٿا انهي کي آريا ويلي چيو وڃي ٿو. هنن جو اصل آريا هجڻ جي ڪري يورپ جي اينٿروپالاجي جي شاگردن جي توجهه جو مرڪز آهن. يورپ ۾ به جرمني جي ماڻهن جي دل هن درد قبيلي جي ماڻهن لاءِ ڪجهه گهڻي ڏڙڪي ٿي. اهو دل جو ڏڙڪو ايترو تيز آهي جو هڪڙي ڊاڪيومينٽري ۾ ته اهي ڳالهين به آيون آهن ته جرمني مان ايندڙ گهڻن نوجوان سهڻين چوڪرين کي هتي پريگنسي لاءِ وڌا به هندستان سرڪار طرفان ڏني ويندي آهي. اهي سهڻيون چوڪريون هن قبيلي جي مرد مان سهڻو نسل وٺي واپس جرمني هليون وينديون آهن. جرمني جون اهي سهڻيون چوڪريون اصل آريا نسل جا ٻار پيدا ڪرڻ چاهن ٿيون. انهي ڪري هنن کي هتي درد قبيلي جي مردن سان رهڻو پوي ٿو. اها ڳالهه لداخ ۾ رهندڙ هن درد قبيلي جا ماڻهو ته ناهن مڃيندا پر ڊاڪيومينٽري ڪندڙ جڏهن لداخ جي گيسٽ هائوسز تي وڃي ڏسي ٿو ته هنن جي رجسٽر ۾ ڪيترين ئي جرمن عورتن جا ڪمرهه مهينن تائين بڪ ٿيل هجن ٿا. آيا ساڳا جي عنوان سان ٺهيل انهي ڊاڪيومينٽري فل ۾ سچو سچو جرمني جي پنهنجي هتي اچڻ جي ڪهاڻي پاڻ ٻڌائي ٿي. جرمن آريا نسل هجڻ تي هٿلر کان اڳ ۽ هٿلر کانپوءِ به آريا هجڻ تي فخر ڪندا رهيا آهن. ڪجهه اينٿروپالاجي جا شاگرد هنن تي تحقيق ڪندي لکن ٿا ته هي سڪندر اعظم جا رهجي ويل سپاهي آهن. جيڪي ٻه هزار سال اڳي هتي رهجي ويا. پر تازي ڏي اين اي ٽيسٽن سان خبر پوي ٿي ته هنن جو ڏي اين اي اڳوڻي يونان ۽ هائوڪي گريڪ جي ماڻهن سان نٿو ملي. پر اهي

ٺي شاگرد لکن ٿا ته توڙي جو هنن جو ڏي اين اي يونانين سان نٿو ملي پر سڪندر جي فوج ۾ رڳو يوناني به شامل ڪونه هئا انهي ڪري انهي ڳالهه کي مڪمل رد به نٿو ڪري سگهجي هتي جي رهندڙ ڪجهه ماڻهن وٽ ڏندڪٿا آهي هو چوڻ ٿا ته اسان جي قبيلي مان ڳالو ميلو ۽ ڍالو چراگاهن جي تلاش ۾ هتي آيا جن جي نالي پٺيان هي ڳوٺ آباد آهن ڪي چوڻ ٿا هي گلگت مان آيا آهن. ڪي وري چوڻ ٿا روم مان آيا آهن. بس هن وادي ۾ رهندڙ هي قبيلو پنهنجو پاڻ کي اصل آريا سمجهي ٿو. ۽ سج جي ڪلينبر تي هلي ٿو. هن قبيلي جي ماڻهن جي پنهنجي درد ٻولي به آهي. انهي ڪري هنن وٽ هر سال آگسٽ ۾ ٻولي جو ميلو به لڳندو آهي. پر هي اردو، ڪشميري ۽ ڊوگري زبان به ڳالهائيندا آهن. انهي کانسواءِ هنن جو درد آرين ميلو به لڳندو آهي

هنن جي ريتين رسمن لڌ چيو وڃي ٿو ته اهي پنج هزار سال پراڻيون آهن هن قبيلي جي هڪڙي ٻي به ريت آهي. هن قبيلي ۾ سڀ کان وڏو پاءُ شادي ڪندو آهي پر اها ڪنوار سڀني ڀائرن جي گڏيل هوندي آهي. انهي ڪري هتي پٽڏا ٿيندڙ ٻار جي ماءُ ته هڪڙي هوندي آهي پر ٻيءَ تي ڪان چار به هوندا آهن. هتي هر عورت جا مڙس ٽي، چار ڪان مٿي هوندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن انهي ڪنوار تي ڀائر ڀاڻ ۾ وڙهندا به آهن. انهي جهيڙي جو نبيرو ايئن ٿيندو آهي جو ڪنوار جنهن به مڙس سان وڃي ته وڃي سگهي ٿي پر انهي جو ڏند انهي ڀائر کي پرڻون پوندو آهي. هنن وٽ مرد توڙي عورت لڌ پنهنجي قبيلي کان ٻاهر شادي ڪرڻ منع آهي. جيڪڏهن هنن مان ڪو پنهنجي قبيلي کان ٻاهر شادي ڪندو آهي ته انهي جي ڪنهن به درد قبيلي جي ڳوٺ ۾ اچڻ تي سخت بنش هوندي آهي. انهي کي قبيلي ۽ وادي مان ڪڍيو ويندو آهي. هنن جي قبيلي جي ريت آهي ته هڪڙو مرد يا عورت ڪيترا ئي ڀيرا طلاق ڏئي سگهي ٿو ۽ وري وري شادي ڪري سگهي ٿو. انهي ڪري هنن ۾ طلاقون به اڪثر ٿينديون رهن ٿيون. هي پنهنجا ننڍا ننڍا جهڳڙا گهرن ۾ ئي حل ڪري وٺندا آهن. وڏن جهڳڙن ۾ ڏند لڳندا آهن.

هن قبيلي جا ماڻهو هاڻ تڳهڻا مسلمان ۽ ٻڌ ٿي ويا آهن پر انهي کان اڳ به هنن جو مذهب ٻيون هو هنن جي قبيلي ۾ پاڻي، گل ۽ وڻن کي پاڪ سمجهيو ويندو آهي انهي ڪري هي گل پنهنجي گهرن جي اڳنڌ ۾ به پوکيندا آهن هي چوڻا گل محبت ۽ خوشحالي جي علامت آهن هنن جا گهر به صاف سترا هوندا آهن گلن جي مهڪ سان پيا مهڪندا آهن خاص ڪري گهر جي چاهه کي پاڪ سمجهيو ويندو آهي اها عورت جيڪا بيمار آهي يا جنهن کي ويجهڙ ۾ ٻار ٿيو آهي انهي کي گهر جي بورچي خاني ۾ وڃڻ ۽ کاڌي ٺاهڻ جي اجازت ناهي هوندي جنهن گهر ۾ ٻار پندا ٿيندو آهي. انهي ڏانهن ڪير به ناهي ويندو انهي گهر جي ٻني ٻاري جو ڪم به پيا درد قبيلي جا ماڻهو ڪندا آهن هو گهر جي ٿنڀن کي به خدا جو گهر سمجهندا آهن انهي ڪري هو ذات جا ٿانءُ انهن تي سڃاڻي رکندا آهن ذاتن تي هنن جو وڏو عقيدو آهي هي چون ٿا ذاتو اسان جي سهڻي ڳاڙهي چمڙي کي خراب ٿيڻ کان بچائي ٿو. هنن جو ويساھ آهي ته چاندي ڪنهن به سياري جي اثر کي ختم ڪندي آهي انهي ڪري هن قبيلي جون عورتون چاندي جي ذبون سان ڍڪيل هونديون آهن گلن کانسواءِ به هي قبيلو ست رنگا ڪپڙا پهريندو آهي. هن جي عقيدتي مطابق ڪپڙن جو رنگ به هنن کي سچ گرهڻ ۽ چنڊ گرهڻ کان بچائي سگهي ٿو هنن جي مذهب جو سڀ کان وڏو بونانا ميلو سيپٽمبر ۾ لڳندو آهي. جنهن ۾ هي هڪڙي مخصوص ڊانس ڪندا آهن جنهن کي ”ڊيوتا“ ڊانس چيو ويندو آهي هي خاص ڪري انهن ميلن تي هڪڙي جو گوشت کائيندا آهن نه ته هر قسم جو گوشت هي ناهن کائيندا، نه هي ڪو بيضو کائيندا آهن نه وري ڪير استعمال ڪندا آهن هنن جي عقيدو آهي جيڪو ڪجهه زمين مان اڀري ٿو اهو ئي کائجي هي جڏهن سرسبز سائڻ چراگاهن ڏانهن ويندا آهن چوندا آهن ته، انهن چراگاهن ۾ اسان جو روح پاڪ ٿئي ٿو هو روحن، فطرت ۽ ابن ڏاڏن جي به عبادت ڪندا آهن. هو پهاڙن جي روحن جي به عبادت ڪن ٿا اهي پهاڙ هنن جي عقيدتي مطابق هنن جا محافظ آهن.

اهي بهالا ٿي اهي جيڪي هنن جي وادي جي حفاظت ڪندا آهن. هي مال ۽ پکيون کي ناپاڪ سمجهن ٿا.

هنن وٽ هنن جو تاريخي ورثو صرف وڃي هنن جا گدڙ بچيا آهن جيڪي هنن جي اصولن جي پنهنجي ٻولي ۾ آهن. ڪي ماڻهو چون ٿا هي ڪاست لڳ ڀڳ ٿيل آهن پر وري به هنن ۾ ٿي نڪو. ان ڪري زراعت وارا ٻيا آرٽسٽ ۽ ٽيان درد پوڄاري آهن. هنن ۾ نسلي جا مرد ۽ عورتون سڀ موسيقار آهن. هتي ساز هر ڪنهن کي ڏيڻ اچن ٿا. هنن وٽ ڍول وري پتل جو هوندو آهي.

هاڻ هنن ماڻهن کي خطرو آهي ته، هي پنهنجي اصل نسل کي هن گلوبل دور ۾ ڪيئن بچائن هن وقت هنن جا ماڻهو لڏي مختلف شهرن ڏانهن هليا وڃن ٿا. روزگار هنن لاءِ وڏو مسئلو آهي. هن وقت هي اهڙي جڳهه تي اچي ويا آهن جتي جنگ جو خطرو ڏسي ٿو ڪارگل واري جنگ ۾ هي گهڻو درٻار ٿيا هنن جا ڳوٺن جا ماڻهو تباهه ٿي ويا. انهي ڪري هن قبيلي جو اصل بچڻ وڏو مسئلو آهي. اها گهڻي هنن کي هن دور ۾ ڪاٽي رهي آهي.

رداليون ميرن جون

انهي ڏينهن اسان ڪوئجي جي شهر مان هنن جي پڇا ڪندا ڪندا ڪوٽ ڏجي جي قلعي کان اڀرندي پاسي اچي انهي ديوي جي چڊي وٽ پهتاسين جتي هو انهي وٽ جي چڊي ڇانءُ ۾ هڪڙي ميرڙي رلي وڃائي ويٺا هئا اها ئي رلي ۽ ديوي هنن جي اوطاق هئي اسين به انهي ديوي هيٺان هنن سان گڏ انهي اوطاق ۾ ويهي رهياسين ڪوٽ ڏجي جي قلعي جي گهاتي ڇانءُ انهي ديوي جي وٽ ۽ هنن جي انهن گهرن تائين پهچڻ کان اڳ ۾ ڪتي ٿي وئي هنن جا اهي گهر، گهر ڇا جهوپڙيون هيون پر هنن ويٺلن مان هر هڪ وقفي وقفي سٿان انهي قلعي جي اوچين ديوارن ڏانهن نھاري رهيو هو جن ديوارن جي ڇانءُ هنن جي گهرن تائين نٿي پهتي اسين اتي ئي ويٺا هئاسين ته اسان کي ويٺل ڏسي هنن جي گهرن جون عورتون به گهرن مان نڪري اچي اسان سان گڏ انهي ديوي جي هيٺان پيل ديوي جي پيلن پنن تي ويهي رهيون انهن سان گڏ ڪجهه هنن جا ٻارڙا به هئا اسان اڃان ڳاله شروع ڪريون انهي کان اڳ ۾ هڪڙي ٻيڙي جيڪا جسر ۾ صفا هلڪڙي ۽ قد ۾ صفا چوٽڙي هئي. انهي کي هڪڙو چوڪڙو موٽر سائيڪل تي کڻي اسان جي ڀر مان گذريو. اوستائين اسان سان گڏ ويٺل عورتن انهي ٻيڙي کي سڏ ڪري روڪي ورتو هنن ٻيڙي کي موٽرسائيڪل تان لاهي هٿ سان جهلي وٺي اچي منهنجي ڀر ۾ ويهاري ڇڏيو. هڪڙي عورت چيو اسان سڀني ۾ ڪراڙي هاڻ اها وڃي بچي آهي انهي ٻيڙي جي هٿ ۾ تسبي هئي جنهن جو هڪ هڪ مڻيون ڪري هو سوري رهي هئي انهي تسبي جي مڻين سان هن شايد ۽ کي ياد پئي ڪيو پر هن جي دل ۽ دماغ ۾ ميرن جي اوج وارن ڏينهن جا منظر ٻوڙي رهيا

هئا انهي ڪري هي هر هر پنهنجا ٻئي هٿ قلعي ڏانهن ڪري چئي رهي هئي ”جيئي منهنجو هز هائينس“ ميرن جي دور کي سنڌ ۾ پوري ئي کي به هاڻ لڳ ڀڳ پوڻيون ٻه صديون ٿيون آهن پر هن قبيلي جي عورتن ۽ مردن جي دلين ۽ دماغن تي اڃان به ميرن جي حڪمراني آهي اها ٻڌڙي هر هر هز هائينس کي دعائون ڏئي رهي هئي. انهن دعائن ۾ هڪڙي عجيب عقيدت هئي. جڏهن مون انهي ٻڌڙي جي اکين ۾ ڏٺو ته انهي ٻڌڙي جون اکيون آسمان ۾ هلندڙ انهن ڪڪرن جهڙيون صاف صاف اڇيون هيون جنهن ۾ پاڻي جي چنڊ به ناهي هوندي. هي اکين جي نور کان محروم هئي. هن جي اکين جا ڪڪر الاهي ڪڏهوڪا وسي وسي خالي ٿي ويا هئا هي اهي ئي اکيون هيون جن اکين ڪڏهن پنهنجي پيارن جي وچوڙي ۽ جنازي جي ڪٽ تي ايترا لڙڪ ڪون وهيا هئا. جيترا لڙڪ هنن اکين ميرن جي محلن ۽ حويلن جي ڏيدين تي ڏک جي اڇن ڪپڙن ۾ وهيا هئا هي اهي ئي اکيون هيون جيڪي پنهنجا ڪيترائي لڙڪ فيض محل جي ڏيڍي ۽ ڪنڊ ۾ ڇڏي آيون هيون جڏهن آئون هن ردالي جي اکين تي سوچي رهيو هئس ته مونکي گلزار جي فلر رودالي مان گوبند مينگهواڙ جو ڪوٽ ڪيل اهو ڊائلاگ به ياد آيو جنهن ۾ گلزار جي فلر ۾ سنجري نالي ڪردار کي گهر جا ڪيترائي ماڻهو مري وڃڻ تي اکين ۾ لڙڪ ناهي ايندو انهي عورت کي نياڳي سمجهيو ويندو آهي. ”هن جون اکيون بانجه ٿي ويون هيون“ اهو ڪردار اڳتي هلي ٻڌائي ٿو ته ”زندگي ۾ ايترا ڏک مليا جو روئڻ جي واسطي واسطي ڪڏهن ٽائيم ئي نه مليو“ فلر جو اهو ڪردار به آخر ۾ وڃي لڪرن جي حويلي ۾ رڙيون ڪري روئي ٿو.

هن ننڍڙي جسر واري ٻلهائي رودالي جي جسر ۾ اها دل به هئي جنهن هڪڙي هڪڙي مهر جي وچوڙي جي ڏک کي برداشت ڪيو هو هي توڙي جو نابين هئي پر هن جڏهن به ڪنهن مير جو ذڪر ٿي ڪيو ته هن جا ٻئي هٿ عقيدت مان ڪوٽ ڏجي جي قلعي ڏانهن ڪڇي ٿي ويا. عجيب محبت ۽ عقيدت هئي جو انڌيون اکيون به ڪوٽ ڏجي

هر قلعو ڏسي پئي سگهيون اها بيڙي ته هر هر اهو به چئي رهي هئي ته هي قلعو بلهائين جو آهي اسان ۽ مير پائر آهيون هڪ ئي ٻڙي جا ڪانا پر اسان ڪٿيو ڪشتو هنن کي بادشاهي ملي اسان جو اصل ملڪ بنهي جو جلب هو هو تاري هيٺان جايا ته ٿيا ٽالپر اسان لائي هيٺان حياسين ٿياسين بلهائي اهي ڏند ڪٽائي ڳالهيون به هو وڏي فخر سان ڪري پنهنجو رشتو ميرن سان جوڙي رهي هئي

اها بيڙي انهي قلعي ڏانهن هٿ ڪري چئي رهي هئي اڳي ميرن ۾ ڪو به ڄمنڌو هو ته انهي کي پهرئين ئي ڏينهن ٿڃ به بلهائي عورت پياريندي هئي انهي ٻار جي ماءُ نه پياريندي هئي ائين مير جهڙو هڪ بلهائين جا ٿڃ پياڪ اولاد به آهن پر اها ٿڃ مير جي ٻار کي پيارڻ لڏ هر بلهائي عورت کي پهرين پنهنجي مڙس کان اجازت وٺي پوندي هئي ڪي ڪي بلهائي عورتون ته صرف ٽي ڏينهن نه پر جيستائين ٻار ٿڃ پئندو هو اوستائين پيارينديون رهنديون هيون انهي ئي مير عورت کي جڏهن ست مهينن جي اميد هوندي آهي تڏهن گهڻي جي رسر ٿيندي هئي انهي عورت کي پهريون ڀيرو تڏهن گهڻو پارايو ويندو هو انهي رسر ۾ انهي گهڻي جي جهولي ۾ ڦهت به رکيو ويندو آهي انهي کان پوءِ اهو گهڻو لاهي وري مير عورت ڏيندي بلهائي عورت کي

وري منهنجي ڀر ۾ ويٺل بي بلهائي عورت ڳالهائڻ شروع ڪيو جڏهن انهن ميرن ۾ ڪو ڄمنڌو آهي ته اسان هڪڙو لوڪ گيت به کائينديون آهيون جنهن کي ”هالو“ چوندا آهن انهي کان پوءِ اسان ۽ ميرن جي عورت گدجي ميرن جي ماري حليل ٻار جي لوءَ کي لوءَ ڏينديون آهيون انهي کان پوءِ ڪر پٽ جي رسر ٿيندي آهي انهي وقت ڪير ۾ رڌ پٽ مان هٿ سوڍي مهس ۽ سرڙ تي رکيا ويندا آهن انهي مهل مار کي ڪارو ڏڳو ٻڌو ويندو آهي جنهن کي گڙو چوندا آهن پيو جلب جي رسر ٿيندي آهي جنهن ۾ مار کي سون جو چلو پارايو ويندو آهي جيڪو چلو وري بلهائي ڪير پياريندو عورت کي چاتي جي ڪير

جي بدلي ۾ ملندو آهي.

اهو ئي مير جڏهن مرنندو آهي ته ميرن جي حويلين ۽ محلن جي ڏيڍين تي پهريون ڳوڙهو ٻلهائي عورت جو ڪرندو آهي پهريون اوسارو هوندو آهي جيڪو ٻلهائي عورت جي ڳوڙهن ۾ پتل ڳلن وارن چين تي ايندو آهي ”اهڙا حاڪم نه وڃڻا، اهڙا شير نه وڃڻا“ جيئن ئي ڪنهن مير جي گهر ۾ ڪا عورت يا مرد مرنندو آهي ته سڀ کان پهرئين ٻلهائي عورتن کي اطلاع ڪيو ويندو آهي اهي عورتون مڪمل اڇو ويس ڪري جنهن ۾ قميص، شلوار ۽ پوتي به اچي هوندي آهي انهي مير جي محل يا گهر ۾ پڇي وينديون آهن انهي اچي ويس کي مير الطاف ٻڌايو ته ”سوڙ ڇيو ويندو آهي مير الطاف جو خيال آهي ته اها رسم هندن وٽان ميرن ۾ آئي آهي جيئن هندن جي گهر ۾ ڪير مري ويندو آهي ته اڇو ويس ڪندا آهن ائين مير به ڪندا آهن

اڇو ڪپڙو پاتل اهي عورتون اوسارو چونديون مٿي تي ڌڪ هڻنديون وينديون آهن ۽ سدرو چيل سان بدل هوندو آهي اهو ماهر تي ڏينهن انهي گهر ۾ ٻلهائي عورتون ڪنديون آهن نتيجي تي انهي گهر جون عورتون وهنجي ڪپڙا تبديل ڪنديون آهن اهي لائل ڪپڙا ٻلهائي عورتن کي ملندا آهن انهي مهل جيڪڏهن انهي مير عورت کي جنهن جو مڙس مري ويو هجي ڇڪو سونو ڳهر پاتل هوندو آهي ته اهو گهر به ٻلهائي عورت کي ملندو آهي اڳي والو ڏيڏا هئا يا منڍي ڏيڏا ئي ڏيڏ هئا

نتيجي جي ڏينهن پٽڪي جي رسم به ٿيندي آهي انهي ڏينهن تي جيڪو مير مري وڃي انهي جي پٽ کي پٽڪو بهابو رسمو آهي پٽڪو ٻڌائڻ مهل انهي مير کي ان جي پوئل پوري بهابو رسمو ويندو آهي پٽڪي جي رسم کانپوءِ اها ان جي پوئل بهابو رسمو بهابو عورت کي ملندي آهي پٽڪو ٻڌڻ مهل به ٻلهائي ڇڪو سونو ڳهر جهليندا آهن انهي ۾ گهور پوندي آهي اها ٻلهائين کي ملندي آهي هاڻي ته مير پوري مٿي ويهاري ڀڳ نٿا پٿرائن بس پوري ئي هٿ

رڪرائيندا آهن

انهن رودالين مان گهڻن کي خيرپور رياست مان پگهارون به ملنديون هيون جيڪا تيهه روپئي کان وٺي پنجاه روپيا هئي انهن مان ڪجهه مردن کي به اها پگهار ملندي هئي. اها اڃين اڪين واري رودالي اڃان هن دور ۾ به پنجاه روپيا پگهار ميرن کان کڻي ٿي جيڏي مهل نڪاح ٿي ويندو آهي ته شادي جي چني ۾ گهوت جي مٿان وٽو جهليو ويندو آهي جيڪو پلهائي جهليندو آهي انهي ۾ گهور وڌي ويندي آهي اهو وٽو جهلبو. اڳي لنگي به جهليندا هئا انهي کانسواءِ ميرن ۾ سرور سخي جي رسم به ٿيندي آهي.

انهن پلهائي رودالين جون اڃان ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن ٿر ۾ نڪرن ۾ اهي رداليون وري ڏاڍي مڱڻهارن مان هونديون هيون پيل رودالين جا ڏس به مليا آهن ٿر ۾ اڄ به ڪير مري ويندو آهي ته روجه چيو ويندو آهي جيڪو اوساري جو ٿي هڪڙو قسر آهي انهي پوڙهي ردالي جون اڃيون اڪيون نٿيون وِسن.

راج پاڻي پڙهو

اسين جڏهن هن جي پاڙي ڏانهن وڃي رهيا هئاسين ته، رستي تي بيٺل هڪڙي نوجوان اسان کي ٻڌايو ته هن جي جهڳين ڏانهن ويندڙ رستو هاڻ گند جي ڍير ۾ تبديل ٿي چڪو آهي! اسان سامهون نهاريو ته گند جو وڏو ڍير هو سال ڏيڍ اڳ، جڏهن هن ڏانهن ويندي اسان جو گهر ان واٽ تان ٿيو هو ته، رستو صاف هو، پر اڃا اها واٽ ڪند جو ڍير ٿي وئي هئي انهيءَ گند جي ڍير جي بلڪل پريئين پاسي هن جي پاڙي جون، ڪاٺين مان ٺهيل ڊگهيون جهڳيون نظر اچي رهيون هيون اسي هن جي گهر ڏانهن ويندڙ اهو گس ڇڏي، ٿورو اڳيان ٿي مڙياسين. جتان هڪڙي ننڍي پٽ ٽپي، اڳتي انهن جهڳين ڏانهن وڃڻو هو پٽ جي پريان، هن جي ٿي تبيلي جون ٻه حسين ۽ خوبصورت عورتون هن جو سڄو جسر چمڪي رهيو هو، پاڻيءَ جا ڀريل ڪين ڪٿي جهڳين ڏانهن وڃي رهيون هيون ۽ هر هر اک ٽپڻ سان، اسان ڏي ڏسي به رهيو هيون جڏهن هنن اسان کي پٽ ٽپندي ڏٺو ته پنهنجي ٿي سوسي ۾ ڪنهن مرد کي سڏيائون، جيڪو سڏ تي جهڳين مان نڪري اسان وٽ آيو اسان هن کان راج پاڻي پڙهيءَ جو پڇيو هن ورندي ڏيندي چيو ته، هو اڃان شهر ۾ آهي هو، اوهان کي هتي سڃ لٿي کان پوءِ ٿي ملندي اوهان کي هن سان ملڻو آهي ته، هن کي شهر ۾ ڳوليو يا سڃ لٿي کان پوءِ اچو اسان هن کي ڳولڻ لاءِ پوري شهر جاتي چڪر ڏنا شهر واري مين بازار ۾ اسان دڪان تي بيٺل هر ماڻهو ۾ هن کي ڳوليو ائين ٽنڊي باڳي شهر مان گذرندڙ باڳي واه جي پل تي هن جو ڏس مليو، پر هو اتي به ڪانه هئي اسين هن کي ڳوليندا پنڀري واري روڊ ۽ بدين روڊ تي به وياسين، پر هو ڪانه ملي. اسين کيس ڳوليندا ان مين چوڪ

تي به وياسين، جتي هو، گهڻي پاڻي شام مهل هوندي هئي، پر هو، اتي به ڪانه ملي هو، ان ڏينهن اسان کان گم ٿي وئي هئي جنهن کان به هن جو پڇيوسين ته جواب پئي مليو: اڳي ته هتي ئي هوندي هئي، پر اڄ الائي ڇو نه پئي ڏسجي! هن کي پورو شهر سڃاڻي هو، هن شهر جي مشهور پينو فقيريائي هئي هن شهر کيس رڳو هڪ فقيريائي، طور پئي سڃاتو. نيٺ اسان مقبول هاليپوتي واري پاڇين جي پڙي تي ويهي، گرم چانهه جون سرڪيون پريندي، سڄ لهڻ جو انتظار ڪرڻ لڳاسين. جيسيتائين سڄ لهي، تيسيتائين هو، اسان جي ذهن ۾ گهمي رهي هئي ايئن لڳي رهيو هو، ڇڻ هو، شهر جي هر دڪان تي وڃي پئي رهي هجي اتي به هن جو ئي ذڪر هو اتي مقبول ٻڌايو پئي ته، هو، هر دڪان تان ناهي پئندي. هن جا دڪان مخصوص آهن. هو بيمار ٿيندي آهي ته هن شهر ۾ هن جو علاج ڪرائڻ وارا به مخصوص آهن هو، عام پينو ناهي. راڄ پاڻي ۽ ڪاري پڙهو هن شهر جي سڃاڻپ به آهن مقبول ٻڌايو پئي ته، اهي جڏهن اسان کي مائلي، ۾ ملنديون آهن ته، هن شهر جي ماڻهن کان ناهن پئنديون اسان کي مهمان سمجهي چانهه ۽ ٺڌي جي صلاح به هڻنديون آهن.

هن جي ڳالهين هندي ئي سڄ لال جي پوئل تي لٿو. اسين وري جهڳين ڏانهن روانا ٿياسين. هندي ڊگهين جهڳين واري گهرن جي پاڙي ۾ داخل ٿياسين. هن جي پوري پاڙي جون جهڳيون ڪاٺ مان ٺهيل هيون. پاڙي جي الهندي چيڙي ۾ پڪين سرن سان ٺهيل مندر هو، جنهن کي پلستر ۽ رنگ به ٿيل هو. ان جي گيٽ تي هڪڙي گهٽي ٽنگيل هئي، جيڪا ڪنهن به پيرا وڃائي ۽ هٿ ٻڌي بيٺو هو اتي اسان کي اگر بئين جي خوشبو به آئي جڏهن هن پنهنجي پوڄا پوري ڪئي ته اسان وڃي ان مندر ۾ ويهي رهياسين. اهو مندر ايترو ته ننڍڙو ۽ سوڙو هو جو ان ۾ وڌ ۾ وڌ چار يا پنج ماڻهو ويهي پئي سگهيا. اتي شو جي وڏي مورتي موجود هئي. ڪجهه پڪريون جهڳين ۾ ٻڌل هيون. هنن جو هر گه. هڪڙي جهڳي، تي ٻڌل هو. هاڻ اهي جهڳيون پوري شهر جي

وچ ۾ اچي ويون هيون انهن جهڳين ۾ ڪن ٻڪرين جا چيلوا به ٻڌل هئا اسان مندر ۾ ويهندي جڏهن راج ٻائي جو پڇيو ته، هو اڃا واپس نه پهتي هئي ان وقت بجلي به نه هئي مندر ۾ اوندهه ۽ گرمي هئي اسان موبائيل جي بتي ٻاري ٿوري روشني ڪئي، تيسيتائين چار پنج نوجوان اچي مندر جي گيٽ تي بيهي رهيا. جن اڃان به اوندهه ۽ گرمي وڌائي ڇڏي هئي. جيسيتائين راج ٻائي اچي، تيسيتائين اسان هن جي پاڻ سان ڪچهري ڪرڻ لڳاسين هو مندر ۾ اسان سان گڏ ويٺو هو کيس پنهنجي انهيءَ قبيلي جي چڱي ڄاڻ هئي هن ڳالهه شروع ڪئي هن چيو ته، جڏهن سج گرھڻ يا چنڊ گرھڻ ٿيندي آهي، تڏهن اسان جي قبيلي جو ڪوبه ماڻهو ماني ناهي کائيندو، پوءِ پلي اهو ٻار ڇو نه هجي جڏهن گرھڻ لهندي آهي، تڏهن اسان جي قبيلي جو هر فرد پهريائين وهنجندو آهي، پوءِ مٺائي وٺي ورهائي ويندي آهي مٺائي ورهائڻ کان پوءِ هر ڪنهن کي اجازت هوندي آهي ته پلي ماني کائي اسين ان قبيلي جا ماڻهو آهيون، جيڪو سج جي پوڄا ڪندو آهي اسين روز صبح جو اٿي، پاڻيءَ جو لوٽو ڀري، ڪٺي ڪڍندڙ سج اڳيان هاريندا آهيون هر ڪنهن جو خيرُ سج کان گهرندا آهيون اسان وٽ سج جي پوڄا جو منتر به آهي هن اتي پاسي ۾ پيل نامي جو لوٽو کڻي اسان کي ڏيکاريو هن ٻڌايو: هيءُ لوٽو صبح سويل هر ڪنهن جي هٿ ۾ هوندو آهي اسين سج کان سواءِ درياھ جي به پوڄا ڪندا آهيون اسان ۾ جڏهن به ڪنهن جي شادي ٿيندي آهي، تڏهن سڀ کان پهريائين اهو جوڙو درياھ تي ويندو آهي اتي پاڻيءَ سان درياھ جي ڪپ کي ٿورڙو لساڻي انهيءَ تي ست گرھ مٺائي، جا رکبا آهن. اهڙا ست گرھ وري ڪنوار جي جهوليءَ ۾ به رکبا ويندا آهن پوءِ درياھ کان دعا گهري آهي ته ان جوڙي کي ست پٽ ٿين. انهيءَ کان سواءِ، اڳي ته سڄي رات اهو جوڙو درياھ تي ڀير جي پن تي گلاب تاريندو رهندو هو ايئن درياھ ڀير جي پن تي ترندڙ گلابن سان ڀرجي ويندو هو. درياھ ڳاڙهن گلابن سان ڍڪجي ويندو هو ان مهل ايئن محسوس ٿيو ته سنڌو درياھ پور مستي ۾ وهي رهيو

آهي انهيءَ درياھ ۾ پڙهن لکين ڪروڙين گلاب جا گل تاري ڇڏيا آهن. درياھ جو سمورو سڀڻو گلاب ئي گلاب ٿي ويو آهي هن ٻڌايو ته درياھ ۾ منائي اچي ان کي منو به ڪيو آهي هو اڃا اها ڳالهه ڪري ئي رهيو هو ته اوندھ ۾ لٽ تي ايندڙ پوڙهي ڏوڪري راڄ پاڻي پڙهو جو چهرو موبائيل جي هلڪي روشني ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو، پر چهرې ظاهر ٿيڻ کان اڳ زمين تي هن هر وڪ کان پوءِ جيڪا لٽ رکي ٿي، انهيءَ جي ٽڙڪي جي ٺڪ ٺڪ جو آواز به اچي رهيو هو. پر هوءُ اسان ڏانهن ڏسي وري ڊگهين لاندِين ڏانهن هلي وئي. هن جي پاڻ پنهنجي ڳالهه جاري رکي اسان ۾ چوري چڪاري يا ڪابه برائي ناهي اوهين مڃيندا ڪونه، پر اسان مان ڪنهن کي هٽڪڙي به ناهي لڳندي. جيڪڏهن ڪنهن کي به غلطيءَ سان لڳي وئي ته، ان کي اسان گهر ۾ اچڻ ناهيون ڏيندا ان جي گهر ۾ گهڙڻ کان پهريائين اسين سائو گاه وٺي ايندا آهيون اهو سائو گاه ڳئون کي ڏيندا آهيون. پوءِ اسان مينهن جو پاڻي، شراب ۽ ڊگي جي پيشاب جو چنبو هن جي هٿ جي ڪراڻ کي هڻندا آهيون، تنهن کان پوءِ مٺي پٽ جي ڪني لاهي، سڄي پاڙي ۾ ورهائيندا آهيون هو اها ڳالهه ڪري رهيو هو، اوستائين راڄ پاڻي به اچي مندر جي دروازي تي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهي هو، هاڻ جابر ڳري ٿي وئي هئي پر هن جو اهو ڳرو جسر هڪڙي لٽ پئي کنيو اها لٽ هن پنهنجي پرسان رکي ڇڏي هئي هن جو ساه اڪڙيل هو. سندس هانيارو اسان صاف ٻڌي رهيا هئاسين. هن کي هيٺ پڙو پاتل هو. مٿي وري ڪپڙي جو ٿي چولو هو هن ايندي پنهنجي هٿ ۽ پانهن تي اهي نشان ڏيکارڻ شروع ڪيا، جيڪي بيماريءَ مهل سڀڻ هٿائڻ جي ڪري ٿيا هئا. هن ڳالهائڻ شروع ڪيو ”بس ڙي ابا! هاڻ پورا ٿيا پيا آهيون هل، اهي به چا ته ڏينهن هئا، جڏهن هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ گذرن تي لڏا کڻي پيا رلندا هئاسين. اسان هڪ ڳوٺ ۾ هڪ هفتو به مس گذاريو هوندو. اسان جا گهر گذرن تي هوندا هئا بس عورتن جو ڪم هوندو هو ٻارن جا رانديڪڙا ٺاهڻ مرد انهن رانديڪڙن سان پريل توڪريون مٿي تي کڻي وڃي گهر گهر ڪپائيندا

هئا“ ھان ھن جي ڀاءُ جي ڳالهه اڌ ۾ رهي ۽ راج ٻائي ڳالهائڻ شروع ڪيو
 ”مون پاڻ ڪيترا ئي رانديڪڙا ٺاهيا. انهيءَ ۾ ننڍڙو ڪرو، گهوڙيو،
 اٺيو، لاري، جڙ، مطلب هر قسم جو رانديڪڙو ٺاهيندا هئاسين اسان
 کي مٽيءَ جي سڃاڻپ هئي پُٺيل هجي يا سڪل، مٽي هٿ ۾ ايندي
 هئي ته ان جي خبر پئجي ويندي هئي.“ جڏهن هو، اها ڳالهه ڪري رهي
 هئي ته اوڏي مهل ھن جي چاهي جو رنگ ئي بدلاجي ويو هو، پنهنجو
 آڱوڻو ٻن آڱرين تي مهتي پڌائي رهي هئي ته، مٽيءَ کي ڪيئن سڃاڻبو
 آهي. اوڏي مهل ايئن محسوس ٿي رهيو هو، جڻ هو، مٽيءَ جي خوشبوءِ
 کي، نه رڳو، محسوس ڪري رهي هئي، پر اها خوشبوءِ هو، اسان کي به
 محسوس ڪرائي رهي هئي هن ٻڌايو ”انهن رانديڪڙن ۾ گڏهن جي لڏ
 وجهندا هئاسين رانديڪڙا ٺاهڻ کان پوءِ اسان ننڍڙي آوي ٺاهيندا
 هئاسين. اسان جي اها آوي مستقل نه هوندي هئي ان ۾ هيٺ چيٽان ۽
 ٻه رڪندا هئاسين ۽ مٿان به چيٽان ڏيندا هئاسين ٻن ڏينهن ۾ اها ننڍڙي
 آوي پڇي راس ٿي ويندي هئي اهي رانديڪا اسين گڏهن تي پاڻ سان
 گڏ نه کڻي هلندا هئاسين، پر ان ئي ڳوٺ ۽ اوسي پاسي ۾ وڪڻي اڳتي
 نڪرندا هئاسين. ايئن اسان جي هر ڳوٺ ۾ نئين آوي هوندي هئي اسان
 کي انهن رانديڪڙن جي بدلي ۾ ڪا گهڻي روڪ رڪاوٽ نه ملندي هئي
 بس ڪٿان ڪڇڪ جا داڻا، ڪٿان اتو، ڪٿان چا، ڪٿان چا ملندو هو. ايئن
 رولاڪ هئاسين در در جا. اهي رولاڪيون چڻي به هاڻي تيارو سال ٿي
 ويا آهن. هاڻ ڪوبه پڙهو نه رانديڪا ٺاهيندو آهي، نه وري رولاڪيون
 ڪندو آهي.“ هن کلندي کلندي چيو: ”گڏهن مان اسان جي الله جان
 چڏائي.“ هن وڌيڪ ٻڌايو: ”عورتون رانديڪڙا ٺاهيندي گوڏي تي ماني
 رکي پائي، جي اولڻ سان کائي وٺنديون هيون. اتي ئي مٽيءَ وارن هٿن
 سان ٻارن کي تڇ پيارينديون هيون.“ جيڏي مهل هو، اها ڳالهه ڪري
 رهي هئي، اوڏي مهل هيءُ قبيلو اسان جي ذهن ۾ گڏهن پٺيان
 رولاڪيون ڪري رهيو هو. مردن جي مٽي تي مٽيءَ مان ٺهيل
 رانديڪڙن سان پريل ڪارا هئا. عورتون رانديڪڙا ٺاهڻ ۾ مصروف

هيون، هنن جا هٿ مٽي، هالا هٿا جڏهن هن جي کير پياڪ ٻارن رڙيون
ٿي ڪيون ته، هنن عورتن، مٽي، هالن هٿن سان ٿي پنهنجو بيو جهلي
کين ٿڃ پئي پياري راڄ پاڻي جي ڳالهه جي پيشڪاري ٿي اهڙي هئي،
جو اسين ٽيهه سال پوئتي هليا ٿي وياسين

هن ڳالهه اڳتي وڌائيندي چيو ”جيئن اوهان مسلمانن ۾ جيڪو
سنت نه ڪرائي تنهن کي اوهين مسلمان ناهيو مڃيندا، ايئن وري اسان
۾ جيڪڏهن ڪو جڙيو نه پائي ته اسان ان کي ناهيون مڃيندا جنهن کي
جڙيو پاتل هوندو، تنهن کي ساڙيندا آهيون. جنهن کي جڙيو نه پاتل
هوندو، تنهن کي پوريندا آهيون. جيڪڏهن ڪنهن عورث سامانجن ٽائين
جڙيو نه پاتو ته، تنهن کي اسان پنهنجي، برادري، مان ڪڍي ڇڏيندا
آهيون برادريءَ مان ڪڍڻ کان پهريائين ان کي هار سينگار ڪري ڳهه
ڳٽا پارائيندا آهيون پوءِ اها عورث جنهن سان چاهي تنهن سان هلي
وڃي ٻلي ڪنهن هندو، سان وڃي يا ڪنهن مسلمان سان“ هن ڏڪار مان
اهو به چيو ”ٻلي ڪنهن پنگيءَ سان چونڊ هلي وڃي اها پوءِ مرڻي پرڻي
به اسان وٽ نه ايندي. اها عورث اسان جي حساب سان پليت آهي. هن جي
مائٽن جو به وتو الڳ ڪري ڇڏيندا آهيون انڪري هر ٻڙهو جڙيو ضرور
پائيندو آهي، ٻلي غريب هجي يا امير هجي. انهيءَ جڙي تي به وڏو خرچ
ٿيندو آهي. اسين سڀ جڙيو ماتليءَ مان پائيندا آهيون. جڙيو پائڻ معنيٰ
ڪن ٽوپائڻ. جڙيو پارائڻ مهل ٻار کي منو لولو هٿ ۾ ڏيندا آهيون ۽
کيس چوندا آهيون ته مٽي سونيون جهرڪيون پيون اڏن. ٻار مٽي
ڏسندو آهي، اوستائين جيڪو انهيءَ گهر جو ناني هوندو آهي، تنهن جي
هٿ ۾ سٺي هوندي آهي، اها ٻار جي ڪن جي پاڙيءَ مان ڏاڳي سوڌي
ٻار وڃي ٿيندي آهي. ٻار جي رڙو رڙو هوندي آهي. جڙيو آکاڙ جي مهيني
۾ پارايو ويندو آهي ماتلي ۾ ڏيول جو ٿان آهي اتي وڏا ڪنا، ڏڏا سان
پريل ڪنن ٽائين، زمين ۾ پوريل هوندا آهن انهن ۾ لوڻ مرچ ۽ ترن
جو تيل به وجهندا آهيون. جڙي پارائڻ کان پوءِ اهو ڏڏو ورهايو ويندو
آهي. پيڻ پاءُ کي ۽ پاءُ پيڻ کي منا لولا ڪارائيندو آهي. ان ئي ڪني

واري ڏڌ مان ڏيوي جي ماني به ٿيندي آهي“

بدين شهر ۾ هڪڙي پٽي پڙهي سان منهنجي ملاقات ٿي اهو به شادي لارج واري استاپ جو مشهور پينو فقير هو پڙهن جو هاڻ ڪم رڳو پنڻ آهي مائليءَ ۾ هنن جو قبرستان گل غيبي آهي. راج ٻائي پڙهو پنڻ جي حوالي سان ٻڌايو: ”بس هاڻ گهڻو ڪجهه نٿو ملي آئون شهر کان سواءِ گهرن ۾ به ويندي آهيان گهڻن گهرن جون نوجوان سهڻيون چوڪريون چونديون آهن ته امان دعا ڪر، سٺو ور ملي“ انهي ڳالهه تي هن کي ڪل به آئي اهي اسان سان ڊگهي ڪچهري ڪري اهو چئي رواني ٿي وئي ته ”ابا هاڻ ٿڪي پئي آهيان، سمهان ٿي“ هو، اتي رواني ٿي وئي هن جي ويڻ کان پوءِ هن جي لڪ جي ٿڪ جو آواز ڪنن ۾ رهندي ويو اسين هن جي لڪ جو آواز پاڻ سان گڏ کڻي، سندن جهوپڙين ۾ ساڙي مان نڪري آياسين اهو ٿڪ ٿڪ جو آواز اڃان ڪڏهن ڪڏهن سندن ۾ محسوس ٿئي ٿو

ڪاٿر ۽ ڪولهي

ويرمو ڪولهي توڻي جو هاڻ ناهي رهيو، پر هن جو ڪاٿر سان گڏ نڪتل فوتو اڄ به سندس گهر وارن وٽ آهي. هن جي هڪڙي ڪاٿر اڃا به هن جي نشاني طور، هن جي گهر ۾، رلين جي هيٺان سنڀالي رکيل آهي. اهو ڏوڪرو ويرمو ڪولهي جيڪڏهن پنهنجيءَ برادريءَ جي ڪنهن ماڻهوءَ کي سوکڙي ڏيندو هو ته اها به ڪاٿر جي هوندي هئي. هن جي پاڙي جا ڪولهي چون ٿا ته، ڪاٿر ٺاهڻ ڪو ويرمي کان سگهي! هو وڻ ۾ بيٺل انهيءَ ڪاٿي کي به سڃاڻي وٺندو هو، جنهن مان سٺي ڪاٿر ٺاهي سگهجي هئي. هاڻ هنن جي هاڻوڪي نسل ۾ ڪاٿر جي ڌڪ جو نڪو ڪاريگر آهي، نه وري پهلاج ڪولهيءَ کان سواءِ ڪو ٻلي ڪاٿر ٺاهي سگهي. تو پهلاج ڪاٿر ٺاهڻ جو فن پنهنجي پيءُ ويرمي کان سکيو. ويرمو ڪولهي مون به ڄاڻ ڏنو هو هن جي پيرن ۾ ڪارو ڪڙو پيل هوندو هو. هڪڙي تنگ سان منڊڪاڻي هلندو هو.

انهيءَ ڏينهن پهلاج ٻڌايو پئي، سڀني کان ٻلي ڪاٿر ڳوڻيت جي ڪاٿيءَ مان ٺهندي آهي. تنهن کان پوءِ لشي جي وڻ ۽ روهيڙي جي ڪاٿر به شڪار ۾ هلي سگهي ٿي، پر شرط اهو آهي ته، انهن وڻن کان سواءِ ڪاٿر ٺاهيندڙ کي ڪاٿيءَ جي سڃاڻپ به هجي هڪ ته انهيءَ ڪاٿيءَ ۾ ڪوبه انگ نه هجي. ٻي ڳالهه ته ڪاٿيءَ ۾ ور پورو پورو هجي نه گهڻو ور هجي نه وري ٿورو ور هجي. جيڪڏهن ور ۾ اوڻيهه ويهه هوندي، تڏهن به ٻلي ڪاٿر ڪانه ٺاهي سگهجي. ٺهڻ لڳ ته هڪڙي ڏينهن ۾ ڪاٿر ٺاهي سگهجي ٿي، پر هڪڙي ڏينهن ۾ ٺاهيل ڪاٿر ڦٽي ويندي. انڪري ڪاٿر ٺاهڻ ۾ ڪجهه ڏينهن لڳندا آهن. جيئن ڪاٿي سگهي وڃي ڪهاڙيءَ ۽ واهولي کان پوءِ ڪاٿر ٺاهڻ لڳ شيشي جو

استعمال ڪبو آهي. انهيءَ سان ڪاٿر جا پٽي پاسا تڪا ڪيا ويندا آهن شيشي سان ڪاٿر کي اهڙو لسو ڪبو آهي، جو مٿان ڪو پلي هٿ جي ٿري پيو گهمائي، چيٽ به ڪانه لڳندي. تڪي ان لٺ به ڪبي آهي ته جيئن ڪاٿر جانور کي جتي لڳي اتي هڏي کي پڇي وجهي ڪاٿر جا ٻه ٻڪ ٿيندا آهن هڪڙو سبتو، ٻيو ايتو. معنيٰ ٻه چيڙا، هڪڙو چيڙو مخصوص هوندو آهي ڪاٿر جو ڌڪ هڻڻ مهل هٿ جهلڻ لاءِ پر ڪنهن ڪنهن ڪاٿر جا پٽي ٻڪ استعمال ڪري سگهجن ٿا. اهو ڪاٿر جي ڌڪ جي ڪاريگر تي آهي ڪاٿر هڻڻ جا ٻه ٻه طريقا آهن هڪڙي ڪاٿر تر ڏئي هٿي آهي اها زمين کان رڳو هڪ فٽ مٿي پئي ويندي جيڪو جانور آيو، ان جون ٽنگون ڇٽ ٿي وينديون پئي طريقي سان ڪاٿر مٿي هٿي اها پکين لٺ هوندي آهي ڪڏهن ڪڏهن سهو به انهيءَ اسپيد سان ويندو آهي، جهڙوڪ گهوڙن مان ڳوڙهو نڪتو هجي، پر ڪاٿر جو شڪاري انهيءَ کان به تيز ڪاٿر اچلي هٿي سگهي ٿو ڪاٿر سڌي به هٿي آهي ته آڏي به هٿي آهي سڌي ڪاٿر وڏي منزل ڪري سگهي ٿي. آڏي ڪاٿر ان کان گهٽ منزل ڪندي وڏا شڪاري هڪڙي وقت ٻه ڪاٿرون به هٿي ويندا آهن هڪڙي پٺيان، جيڪڏهن هڪڙي ڪاٿر ڳڻي ته ٻي پکي نشاني تي لڳندي. هڪڙي ڪاٿر هڪ ايڪڙ تائين مار ڪري سگهي ٿي. ڪاٿر جا شڪاري پنجنڌر جانور کي ڪاٿر هڻندا آهن. ان ۾ اهو خيال رکڻو پوندو آهي ته ايتري وچوتيءَ تي ڪاٿر هٿي جو جانور ۽ ڪاٿر جي اسپيد ساڳي هجي ڪاٿر سان گهڻو ڪري سهي جو شڪار ڪري سگهجي ٿو، پر ننڍي ڪاٿر وري پکيءَ جي شڪار لٺ به استعمال ٿئي ٿي. اها اڏندڙ پکي کي هٿي آهي. جيڪڏهن پکيءَ کي لڳي وئي ته ٺيڪ، نه ته پکي ڪاٿر جي آواز تي ايئن سمجهندو جهڙوڪ باز پيو جي ۽ هو جهٽ ڪري ڪنهن ويجهي وڻ ۾ لهي ويندو. ”مهاڙي“ ڪاٿر هڻڻ جو هڪڙو قسم آهي، جنهن ۾ ڪاٿر آڏي پئي ويندي. ڪاٿر هيٺ ويندي ويندي اوچتو مٿي چڙهندي ويندي آهي. سڀ هڻڻ واري جو فن آهي اڳي ته ايئن به ٿيندو هو جو اهي ڪاٿر وارا ڪولهي جڏهن

جهنگ ۾ گذبا هئا ته ٻڌائڻ کان سواءِ ڪاٿر اچي هڻندا هئا جڏهن ڪاٿر ويجهي ويندي هئي ته پٺيان چوندا هئا اوريان ئي ڪاٿر اچي پوءِ اڳيون شڪاري انهيءَ ڪاٿر کي پنهي ٻانهين مان جهليندو هو ويرو ڪولهي آخر تائين منڊڪائي هلندو هو انڪري جو هن کي به ڪنهن شڪاري ائين ڪاٿر اچي هڻين هئي هڪڙي ٻانهينءَ کي ته جهلي ويو پر هي ٻانهين وڃي ويرمي جي گوڏي ۾ لڳي. ڪاٿر جي ڌڪ سان گهڻو ڪري سهي جو شڪار ڪري سگهجي ٿو، پر گذڙ يا لومڙ کي به ڪاٿر جو ڌڪ هڻي سگهجي ٿو، تن جو شڪار به ڪري سگهجي ٿو ڪاٿر هڻڻ مهل ساريڪي زمين جو هجڻ ضروري آهي ڌڪ هڻڻ مهل زمين سان گڏ وڻ پوئي جو به خيال ضرور ڪيو ائين نه ٿئي جو ڪاٿر وڃي ڪنهن وڻ ۾ لڳي.

انهن ڪولھين جون ٻيون ڳالهيون ته ڪنهن ٻئي پيري ڪٻيون، پر اهي ڪولهي ڏهل تي راسوڙي گيت تي ناچ به ڪندا آهن اهو ناچ، ڦرتي ۽ تاڙي، تي ٻڌل آهي ان راند ۾ جڏهن دهلاري وڃ ۾ بيهي ڏهل وڃائيندو آهي، تڏهن هن جي چوڌاري ڪولهي ۽ ڪولھيون ڦر ڦر تاڙي ناچ ڪنديون آهن انهيءَ ۾ ڪولهي ۽ ڪولھيون زمين تائين جهڪي تاڙي وڃائي وري ڦيري پائينديون آهن پورو گروپ هر آواز تي تاڙي هڻندو آهي ۽ سڀ گڏجي ڦيري پائيندا آهن، جيئن پراڻا شڪاري قبيلا سورس جي سرڪين تي ناچ ڪندا هئا. انهن ڪولھين جي ٻي راند چروڙي آهي ان راند ۾ ڏهل اڳيان ٻه ڪولهي هڪ ٻئي جي سامهون بيهندا آهن جيئن دهل تي ڏانڊئي جو ڌڪ لڳندو آهي، تيئن ڪولهي چلي واري هٿ سان چروڙي تي ڌڪ هڻي ٻئي ڪولهيءَ جي جڳهه وٺندا آهن ائين اهي جڳهه تبديل ڪندا رهندا آهن اهي ڪولهي شيدن واري ناچ جي نالي سان به ناچ ڪندا آهن ويرو ڪولهي دهل پاڻ ٺاهيندو هو اهي سڀ ناچ پاڻ به رهندو هو ڏانڊيا راند ته هون، ئي هنن ڪولھين جي سڃاڻپ آهي. هڪڙو راسوڙو ته نگر جي ڪولھين کان وٺي نھتي جي ڪولھين تائين مشهور آهي :

رسوڙي رموا ميله مارا شامي

ميسن راسوڙي رموا زائون

نهني وارا ڪولهي پنهنجي ان مائٽ ڪيسري ڪولهي کي اڄ
 به ناهن وساري سگهيا، جيڪو گليل واري ڳوڙهي جي ڌڪ جو وڏو
 ڇيٽو هو هو جيترا ڳوڙها ڪٿي ويندو هو، اوترا ئي پکي ساري ڪٿي
 ايندو هو! هو شرط تي به گليل جو ڳوڙهو هڻندو هو ايستائين جو هو
 چونڊو هو پکيءَ کي ڪهڙي، جڳهه تي ڳوڙهو هڻان جي ڳچيءَ ۾
 ڳوڙهو هڻندو هو ته ڳچيءَ ۾ ئي ڳوڙهو لڳندو هو جيڪڏهن چوندا ها
 ته پکيءَ جي جهنب جي هيٺئين حصي ۾ هڻ ته رڳو هيٺئين حصي ۾ ئي
 لڳندو هو اهو ڌڪ جو اهڙو ڇيٽو هو. ڪولهي ته اهو به چون ٿا ته
 ڪيسري ڪولهي کي ڪنهن زمين به شرط ۾ ڏني هئي

انهن ڪولھين جي شڪار جون اڃا ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن
 پر اهي چون ٿا ته هاڻ مهراڻي واري تر ۾ نه اهي توھرن جا جهنگ رهيا
 آهن، نه وري ويرمر ڪولهي رهيو آهي. انهيءَ ڪري اسانجي هن نسل
 کي ته ڪاتر جي ڌڪ جي ڪابه خبر ناهي هنن جي آخري ڳالهه اها هئي
 ته ”ڪاتر جي ڌڪ اڳيان بندوق جو ڌڪ به ڪجهه ناهي“ پلي ڪٿي ڪو
 بندوق جو شڪاري اچي بيهي، پر ڪاتر جي شڪاريءَ کي ڪونه ماري
 سگهندو. ويرمي کان سواءِ اڳوڻو اير اين اي پارومل ڪولهي به ڪاتر
 جي ڌڪ جو وڏو ڪاريگر هو ۽ ڏانڊئي جو راند جو به ڪاريگر هو هو
 اير اين اي هوندي به، نبي سر جي شهر ۾ ڏانڊئي راند ڪندو هو بس
 هڪڙي ڪولهي جي سڃاڻپ ڪاتر آهي

ڪبوتر باز

هن جو خيمو باقي سڀني خيمن کان ٿورو پرتي هو انهي ۾ بس هن جي ڪل ملڪيت چار رليون هيون سگريت وسائڻ لاءِ هڪڙو مٽيءَ مان ٺهيل ايش تري هئي. خيمي جي بلڪل ڀرسان ڪونڊال يا ڪبوتر لهڻ واري چٽي لڳل هئي. ان تي ٻه ڪبوتر به ويٺل هئا. خيمي جي بلڪل گيت تي هڪڙو ٻيو ننڍو خيمو به هو. جنهن ۾ ڪبوترن جو پورو وڻ هو. هڪڙا ڪبوتر انهيءَ ننڍڙي خيمي ۾ لٽا پئي، ته ٻيا اڏاميا پئي هن ٻڌايو ته هڪڙي ڪبوتر تي ٻه بيضا به ڏنا آهن هن جي خيمي جي گيت تي ٻيهي مون سامهون نهاريو ته ڪي ٻيا به خيما هئا انهن سڀني خيمن ۾ هڪڙي هڪجهڙائي هئي، هر خيمي جي ڀرسان ڪبوترن لهڻ واري چٽي لڳل هئي ڪي چٽيون خالي هيون، ته ڪن تي هڪ اڌ ڪبوتر ويٺو هو ڪن خيمن تي ٻه ڪبوتر ويٺل هئا ڪي ڪبوتر وري خيمن مٿان اڏري رهيا هئا انهيءَ وقت ايشن محسوس ٿي رهيو هو ته هيءَ خان بدوشن کان وڌيڪ ڪبوترن جو ڏيرو آهي آسمان ۾ ڪبوتر ٿي ڪبوتر هئا مون ۽ رانجهي کي اتي ڳالهه ٻولهه ڪندي ڏسي، خيمن مان مرد، عورتون ۽ ٻار نڪري آيا اسان جي هڪجهري شروع ٿيڻ کان اڳ هڪ هجور گڏ ٿي ويو انهيءَ هجور ۾ اهو امام بخش به هو، جنهن جي اکين جا ڏينا ڳاڙها لال هئا امام بخش يا ته دم هڻي آيو هو، يا هن جي اکين ۾ اوجاڳا هئا ٿوري ئي دير ۾ هر ڪو پنهنجا ڪبوتر کڻي ايندو ويو ۽ اسان کي ڏيکاريندو ويو.

شيخ خان بدوشن جو هيءَ ڏيرو، ننڍي آدمي شهر کان ٿورو ٻاهر پٽ شاه روڊ ڀرسان ڪلر ۾ هو حال احوال مان خبر پئي ته، اهي ماڻهو اصل ۾ سرائڪي وسيب جا هئا، جتي روهيءَ جا روهيلا فرید جي

[illegible]

نسل ٿو“ انهن گريوازن کان سواءِ ٻيو نمبر مشهور نسل آهي، پتي باز انهن ڪبوترن جي سڃاڻپ صفا سولي آهي انهيءَ پتي باز جي چهنج اچي ٿيندي آهي. هن جا پير به اڃا ٿيندا آهن. هن جي اک ڪاري ٿيندي آهي اهو نسل سٺو آسمان ڏانهن ناهي اڏامندو، پر اهو سٺو اڏامندو آهي ان جي اڏامڻ واري ساهي گريوازن جهڙي ناهي ٿيندي، پر هيءُ ڪبوتر به ڏينهن ڪڍي ويندو آهي. تنهن کان سواءِ لڪا نسل جو ڪبوتر به امام بخش ڄاڻايو جيڪو مور وانگر اڏامندو ناهي رڳو شولءَ هوندو آهي ڪبوترن جو هڪڙو نسل گولا به آهي، جيڪو سڀنيءَ تي اڏامندو آهي اهي ٽولن جي صورت ۾ اڏامندا آهن جڏهن خفتي گولن تي شرط رکندا آهن ته انهن کي ٽولن جي صورت ۾ اڏاريندا آهن اهي ڪبوتر اڏامي، جنهن جي چٽيءَ تي لٿا، اهي انهيءَ جا ٿيا اهي ڪبوتر گهڻي قدر هڪڙي خفتي جا هوندا آهن ٻئي جي چٽيءَ تي به لهي ويندا آهن ڪبوترن تي شرطون هزارن کان لکن ڀين تائين لڳنديون آهن. ڪڏهن ڪڏهن جيسترا خفتي اوترا ڪبوتر آسمان ۾ ڇڏبا آهن پوءِ جنهن جو ڪبوتر دير سان لٿو، تنهن شرط کڻي اڏام تي ويل ڪبوتر ڪڏهن ڪڏهن پاڻ سان گڏ ٻئي ڪبوتر کي به وٺيو ايندو آهي سٺي ڪبوتر جي سڃاڻپ هونءَ ته نسل مان پوندي آهي، پر وري به جوڙ ڏسندا آهن ڪبوتر کي پچ کان ٿورو اڳتي پيٽ وٽ به هڏيون هونديون آهن جيڪڏهن اهي هڏيون پاڻ ۾ مليل آهن ته سمجهبو آهي ته اهو ڪبوتر پلو اڏامندو جيڪڏهن انهن هڏين وچ ۾ وڇوٽي آهي ته اهو ڪبوتر اڏام ۾ مار کائيندو رانجهو ٻڌايو ته، اها هڏي ئي نر ۽ مادي ڪبوتر جي سڃاڻپ به هوندي آهي. مرد جو جوڙ مليل هوندو ۽ مادي جي جوڙ ۾ ويجهي هوندي آهي ڪبوتر تي وڌ ۾ وڌ ٻه بيضا ڏيندي آهي امام بخش اهو عمل به ڪري ڏيکاريو ته ڪبوتر کي چٽيءَ تي لهڻ ڪيئن سڀڪاربو آهي. هن ڪبوتر جا پير ان چٽيءَ ۾ ڏاڳي سان ٻڌي ڇڏيا هئا اهو اتان اڏڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. اتي ئي ڪي ڪبوتر اهڙا به هئا، جن جا پير هنن ٻڌي ڇڏيا هئا. هنن اهي، ٻڌل ڀرن وارا ڪبوتر به اسان کولي

ڏيکاريائين جيستائين ڪيوترباز کي اها پڪ نٿي ٿئي ته ڪجهه به هن جي چئيءَ تي لهندو، تيستائين هو ان جا پر ٻڏي نه ٿو. نه هن جا پر ڪٽي به ٿو رائجي پنهنجن ڪيوترن جا نالا به رکيا هئا گجر، هٿوڙ، طه نان وغيره.

انهن سرائيڪي شيخن جو چوڻ هو ته ڪيوترن جي شوقين جو مرڪز لاهور آهي، جتي ڪيوتراڏائڻ جا وڏا مقابلا ٿيندا آهن شرطون لکن ۾ هونديون آهن! سنڌ ۾ نواب شاهه ۽ ڪراچي ۾ ڪيوترا ڪهڙو وڪرو ٿئي ٿو هنن کي اڃا اها خبر نه هئي ته، اچو ڪيوترا امن جي نشاني آهي! بس هنن جو چوڻ هو ته شوق جو ملهه ناهي ٿيندو ڪڏهن ڪڏهن ڪا ڏيءَ ضد ڪندي آهي ته کيس پلي نسل جي ڪيوترن جي جوڙي تحفي ۾ به ڏئي ڇڏيندا آهن بس ڪيوترا هنن شيخن جا گهر پاتي آهن ڪيوترا جي اڏامڻ کان پوءِ هنن خانہ بدوش شيخن جون اڳيون به آسمان ۾ هونديون آهن ڪڏهن ٿو ”گريبار“ واپس وري جيڪڏهن انهيءَ ڏينهن ناهي ورندي ته هنن جي رات جي نند حرام هوندي آهي جو گهرن جا گهر پاتي ڪيوترا هجن، تن جون راتيون ائين ئي گهرن سور آهن.

هنن شيخن جون ڪيوترا جي باري ۾ اهڙيون ڳالهيون سڏي مون کي هڪ چوڪري جي ڪيوترا بازن تي پنجاب ۾ ڪيل اهو سٺو به ياد اچي وئي، جيڪا ڇهه مهينا لپ ناپ ۾ پئي هئي کيس استوريءَ جي پڇاڙي سمجهه ۾ نه پئي ائي اها استوري تڏهن پوري ٿي جڏهن هن کي هڪڙي ڪيوترا باز ٻڌايو ته هن جو گريبار هڪڙي ديهن ۾ جي چٽيءَ تي لهڻ جي بدران ملڪي سرحدن تي وڃي سامهون واري پنجاب ۾ ڪنهن خفتي جي چٽيءَ تي لٿو پر ڪن مهس کان پوءِ وري اهو اتان اڏامي واپس اچي ويو پڪين کي ڪي به سرحدون ناهن ٿينديون انهيءَ استوري تي سوچيندي، شيخن جي گهرن ۽ ڪيوترا ڏي نهاريندي. اسين اتان روانا ٿي وياسين اڃا ڪيوترا اسان جي اندر ۾ اڏڻ لڳا اسان جي خيالن جو آسمان ڪيوترا مان پرچي ويو.

مادان

اينٿروپالاجي جي شاگردن عرب ملڪن ۾ جيڪي ڏکا کاڌا آهن،
۽ جيڪي قبيلن تي تحقيقون ڪيون آهن انهن تحقيق ڪندڙن عراق ۽
ايران ۾ هڪڙو اهڙو قبيلو به ڏٺو آهي جيڪو قبيلو ڪٿان به نه عراقي
ٿي لڳو ۽ نه ئي وري هو ايراني ٿي لڳو آهي اينٿروپالاجي جا شاگرد
انهي قبيلي تي تحقيق ڪندي نيٺ انهي نتيجي تي وڃي پهتا ته اهو
قبيلو ڪنهن به عرب نسل مان ناهي ڏکڻ عراق واري علائقن ۾ پاڻي
جي ڇرن جي ڪنارن ۽ ڍنڍن تي وسندڙ اهو قبيلو ڪير آهي ۽ ڪٿان
آيو آهي؟ اهي اينٿروپالاجيسٽ انهي ڪم جي پٺيان تحقيق ڪرڻ کي
لڳي ويا

انهي قبيلي کي اتي جا رهندڙ مقامي ماڻهو ”مادان“ قبيلو چون
ٿا اهي ماڻهو بنيادي طور تي اتي مينهن پاليندا آهن مينهن انهن جي
گهر جون جهڙيون ڪم پاتي آهن اهي مينهن پاليندڙ گهر اڏي ماڻهن
ويهندا گهڻو ڪري خانہ بدوشن واري زندگي گذاريندا آهن اهي قبيلي
جا ڪجهه ماڻهو اتي ٻئي ٻاري جو ڪم به ڪندا آهن گهڻا ماڻهو وري
مڇي مارڻ جو ڪم به ڪندا آهن ايئن سمجهو ته عراق ۾ مڇي مارڻ
وارو ڪم ئي مادان قبيلي جي ماڻهن جي حوالي آهي
اهو قبيلو توڙي جو عراقي آهي، پر انهي قبيلي جا ڪجهه ماڻهو ايران
۾ به ملن ٿا اينٿروپالاجي جي انهن شاگردن انهي قبيلي کي انهي ڪري
غير عربي سمجهيو جو انهي قبيلي جون جسماني بناوت نيٺن نڪين ۽
انٿسارون، يا ايئن کڻي چئون منهن مهانڊو عربن سان ٿي مليو انهي
قبيلي کي اتي جا وسندڙ اصل عرب ۽ عراقي گهٽ ڪري سمجهن ٿا
ايسٽائين جو انهن کي نفرت جي نگاه سان به ڏسندا آهن عرب انهن

کي غير عرب سمجهن ٿا. انهي کي مادان سان گڏ ”مارش“ قبيلو ڪري به سڏيندا آهن. انهي مارش يا مادان قبيلي جو اوڀر ۾ پهرڻ به بلڪل اتي وسندڙ عام عراقي ۽ عربن جهڙو آهي. پر انهن ۾ گهڻيون ڳالهيون انهن عراقين ۽ عربن جهڙيون ناهن. انهن ۾ صرف انهن جو منهن مهانڊو ۽ چمڙي جو رنگ نه پر پيون به اهڙيون ڳالهيون آهن جيڪي عام طور تي عرب يا عراقي ڪلچر جو حصو ناهن جيئن عام طور تي مادان قبيلي جي هر گهر جي ٻاهران اوطاق هوندي ئي هوندي آهي جتي اوطاق تي اهي مادان هر روز رات جو گڏجي ڪچهريون ڪندا آهن اهي پنهنجي انهي مادان قبيلي جا گهڻا تڻا فيصلا به انهي اوطاقن تي ڪندا آهن اهي فيصلا به راجوئي طريقن سان ڪيا ويندا آهن جنهن ۾ انهي قبيلي جا اڪثر ماڻهو گڏجي ويهندا آهن انهي اوطاق تي هنن جي ئي قبيلي جي مهمانن جو اچڻ وڃڻ به ٿيندو رهندو آهي جنهن جي ڪري اهو قبيلو به مهمانوار آهي انهن جو هڪڙو اکوڻ به هوندو آهي جنهن کي پاڻ سردار به چئي سگهون ٿا اهي تحقيق ڪندڙ چوڻا ته انهي قبيلي جو رويو شين ڏانهن صحرا ۾ رهندڙ ماڻهن جي رويي جهڙو آهي انهن جا گهر گهڻو ڪري ڊگهيون لانڍيون آهن جيڪي سر جي ڪاٺن مان ٺاهيل آهن انهي قبيلي تي تحقيق ڪندڙن يورپي محققن جو خيال هو ته هي ماڻهو پنهنجي منهن مهانڊن، رهي ڪهڻي ۽ گهرن جي بناوت مان ائين ٿو لڳي ته اهي گڏيل هندستان جي ڪنهن علائقي جا ماڻهو آهن.

صدام حسين جو دور هن قبيلي جي لاءِ سڀ کان گهڻو ڏکيو دور هو. صدام حسين هن قبيلي جي خلاف رڻ ٻاري ڏنو هو انهي دور ۾ هن قبيلي جي ماڻهن کي اتي مهاجر قرار ڏنو ويو. هي اهي ماڻهو هئا، جيڪي پنهنجي ئي وطن ۾ مهاجر ڪڍيمپن ۾ ايران ۽ عراق ٻنهي ملڪن ۾ به رهيا آهن انهي جو شايد هڪڙو سبب اهو آهي، اهي مادان قبيلي جا ماڻهو بنيادي طور شيعا فرقي سان تعلق رکن ٿا. انهي ڪري ئي شايد صدام حسين هنن جي علائقي کان درياھ ڪسڻ جي ڪوشش به

ڪئي جيئن انهن جي زراعت تباهه ٿي وڃي انهن ئي ڏينهن ۾ انهي مادان قبيلي وارن ماڻهن جي ڳوٺن تي بم به ڪيرايو ويا هنن جي گهڻن ڳوٺن کي باهيون به ڏنيون ويون سو اهو دور انهي قبيلي جي لاءِ عراق ۾ ڏکيو دور هو. هونءَ به انهي قبيلي جي اتي عراق ۽ ايران ۾ ڪا سماجي حيثيت گهڻي خاص ناهي.

عراق ۽ ايران ۾ سماجي ان برابري کي برادشت ڪندڙ هن قبيلي جي هن دور ۾ اوهان ڳولا ڪندا ۽ هنن جو ڪو قوتو اوهان جي اکين اڳيان اچي ويو ته اوهان کي ايشن محسوس ٿيندو، هي ته عرب ناهن اسان جي ئي ڪنهن ڳوٺ جا ماڻهو آهن. اڃان جي هنن جي ڪنهن لائڊي واري گهر جو قوتو اوهان جي اکين اڳيان اچي ويو ته اوهان کي پڪو يقين ٿي ويندو ته هي ڪو لاڙ جو قبيلو آهي جيڪو وڃي عراق ۽ ايران مان نڪتو آهي مون جڏهن تازو سنڌي ۾ ترجمون ٿيل ڪتاب ”لاڙ جي چوڙ واري علائقي جا جت“ پڙهيو پئي ته انهي ڪتاب جي پهرئين صفحن تي انهي مادان ۽ مارش قبيلي جو ذڪر ڏنو ته ڳچ ڏينهن انهن جي ڪوٽ ڪوٽان ۾ لڳي ويس. انهن تحقيق ڪندڙن جو خيال آهي ته اهي مادان اصل ۾ سنڌ جا جت آهن. جڏهن حجاج بن يوسف جي دور ۾ سنڌ فتح ٿي ته اهي عرب هتان کان هن قبيلي کي غلام ڪري پنهنجي مينهن سميت وٺي ويا هئا هنن انهن کي وڃي عراق ۽ ايران ۾ وڪرو ڪيو هو. انهن ڏينهن کان اهو قبيلو اتي ئي عراق ۽ ايران ۾ مادان ٿي ڪري رهجي ويو. جڏهن هنن اتي اهو محسوس ڪيو ته اهو قبيلو اصل ۾ سنڌ جو آهي ته اهي پئي تحقيق ڪندڙ زال مڙس ڊاڪٽر ڊئسگرو ويسٽفل هيليش ۽ ڊاڪٽر هينري وېسٽفل هتان اچي نڪتا آهن هنن هتي اچي انهن مادان ۽ هتي لاڙ واري علائقي جي جتن کي پاڻ ۾ پڙتايو آهي هنن انهي ڪتاب ۾ نه صرف انهن کي پڙتايو آهي پر سنڌ ۾ رهندڙ جت قبيلي انهن جي رستن رسمن مينهنون پالڻ ۽ سنڌ ۾ رهندڙ مختلف جت قبيلي جي پاڙن يا نڪن تي تفصيل سان لکيو آهي. هن ڪتاب ۾ جت قبيلي جي تفصيلي تاريخ به آهي. هو لکن ٿا ته عربن جي

ڪاھ وقت جتي برھمڻ سنڌ جي ٻڌن سان ظلم ڪيا اتي هنن جتن لڻ
 به صفا سخت سزائون مقرر ڪيون. هنن جي بندش هئي ته جت ضرورت
 ڪانسواءِ پاڻ سان گڏ تلوار نه کڻندا، اهي سوتِي ڪپڙي بدران اوني لباس
 پهريندا. هنن کي ريشمي ڪپڙا پهرڻ جي سخت منع ٿيل هئي اهي مٿي
 تي پوتيون ڳاڙهيون يا ڪاريون اوني ڪپڙي جون ڍڪيندا گهر کان
 ٻاهر نڪرندا ته ڪتو به هنن سان گڏ هوندو گهوڙي تي هني ڪانسواءِ
 سواري ڪندا هنن کي اگهاڙي مٿي ۽ اگهاڙي پيرين هڻڻ هو حڪمران
 جي چلهه لڻ ڪاٺيون ڏيندا حڪمرانن لڻ جاسوسي ڪرڻ هنن جي
 ذميواري ۾ شامل هو رستن جي رهنمائي ڪرڻ هنن جي بنيادي
 ذميواري هئي هو لکن ٿا ته موجوده سنڌ ۾ راج ملڪ جاتي جي ڀرسان
 جتن جي سردار جي رهائش گاهه آهي جڏهن به نئين سردار جي چونڊ
 ٿيندي آهي تڏهن جتن جو هر وڏيرو پاڻ سان گڏ ڀڳ جو پٽڪو کڻي
 ايندو نئين سردار جي ڀڳ کي سڀ کان پهريون ور ڪا وڏي شخصيت
 ڏيندي آهي جنهن کي خاص طور تي گهرايو ويندو آهي پهرئين ور کان
 پوءِ پنهنجي اوڙڪ وارو ۽ ايئن جتن جي سڀني اوڙڪن وارا ور ڏيندا
 آهن ايئن اهي سڀ سردار جي زيردست ٿي ويندا آهن. هر قبيلي وارو
 ڀڳ سان گڏ سردار لڻ سوکڙي به کڻي ايندو آهي. هڪڙو خيال آهي راڌو
 ۽ هر اورنگزيب کان جاگيرون ورتيون جنهن جون سندن اڃان تائين
 راج ملڪ وارن جتن وٽ آهن اهي ملڪ خاندان فرسٽ ڪلاس جاگيردار
 هئا. جن کي دلون به معاف هيون هن ڪتاب ۾ حمر ۽ راڌي جت بابت
 مختلف قصا آهن هي محقق لکن ٿا ته هن قبيلي جون عورتون مردن
 مٿان حاوي هونديون آهن جڏهن چاهينديون آهن ته پنهنجو مڙس ڇڏي
 وڃي ٻيو مڙس ڪنديون آهن. هو اڳتي لکن ٿا ته ملڪ قبيلي جي
 روايتن کان مٿاهون آهي. کيس اجازت هوندي آهي ته قبيلي جي ڪنهن
 به ماڻهو جي اجازت بنا سندس گهر ۾ هليو وڃي. هو ڪنهن به عورت
 سان بنا پردي جي ڳالهائي سگهندو آهي. هو انهن اصولن جي پڻ
 ڀڃڪڙي ڪري سگهندو آهي جيڪي هو پاڻ جوڙيندو آهي اڳي اوتار

جتن جون عورتون بازار ۾ سامان وٺڻ ۽ وڪڻڻ پاڻ وينديون هيون پوءِ
 ملڪ اهو فيصلو ڪيو ته ڪا به جت عورت بازار ۾ نه ويندي انهي سان
 جتن جي عزت ۽ آبرو کي نقصان آهي هڪڙي اها به آهي ته عربن جي
 سنڌ تي ڪاھ وقت جتن عربن جي مدد ڪئي هئي. فقيرائي جتن جو
 ڏاڏو سانولو فقير جت آهي. انهن جتن ۾ منہ راج ۽ پکي راج جت به
 آهن پکي راج راتو رات به لڏو کڻي هليا ويندا. هي لکن ٿا جڏهن جت
 عراق ڏانهن ويا ته نه رڳو مينهنون پر پاڻ سان گڏ ساريون به کڻي ويا اڄ
 به ڏکڻ عراق ۾ سارين جو فصل عام جامر ٿئي ٿو. هن ڪتاب ۾ ٻيون به
 جتن، مينهن ۽ اٺن بابت ڪافي ڳالهيون آهن انهي ڪري اهو ڪتاب
 ضرور پڙهو

راوڙي

هو، رڳو پنهنجين اکين جي ڪري مشهور هئي اهي اڪيون پوءِ جڳ مشهور اڪيون بڻجي ويون اهو هن جي اکين جو ڪمال هو يا جڳ مشهور فوٽو گرافر اسٽيو مڪ ڪيوريءَ جي فوٽوگريءَ جو ڪمال هو! جنهن جي ڪري هن جي اکين کي عالمي شهرت ملي 1985ع ۾ جڏهن افغانستان جنگ جي ميدان بڻيل هو، تڏهن پهريون ڀيرو اسٽيو مڪ ڪيوري اهي اڪيون پاڪستان جي هڪڙي پناهگير ڪيمپ ۾ ڏٺيون هيون اسٽيو مڪ ڪيوري هن جو اهو فوٽو جڏهن ڪڍيو هو، تڏهن هن جي عمر ڏهه سال هئي ان فوٽوءَ جي جڳ مشهوريءَ کان پوءِ ٻه سترهن سالن تائين هن کي اها خبر نه هئي ته ڪو هن جو فوٽو ايڏو مشهور ٿيو آهي وري اسٽيو مڪ ڪيوري هن تي 2002ع ۾ هڪ ڊاڪيو مينٽري فلم به ٺاهي هئي هن تڏهن پهريون ڀيرو ميڊيا تي ڳالهه ٻولهه ڪئي هئي هن جي تيرهن سالن جي عمر ۾ شادي ٿي هئي نيشنل جيوگرافيءَ وارن جي ميگزين جي ٽائيتل پئج تي شايع ٿيل اهي اڪيون شربت گل جون هيون انهيءَ شربت گل سان پوءِ افغانستان جو صدر به مليو هو هڪڙي فوٽو گرافر جي فوٽو جي ڪري اها شربت گل افغانستان جي سڃاڻپ بڻجي چڪي هئي. انهن اکين کي سايون اڪيون سڏيو ويو اها شربت گل پاڪستان ۾ جملي شناختي ڪارڊ رکڻ جي ڏوه ۾ گرفتار به ٿي هئي.

خانہ بدوش قبيلن جي پٺيان رولاڪيون ڪندي، هوٻهو اهڙيون اڪيون، مون هڪ سال اڳ، ملي، کان نهٺي تائين ٺهندڙ روڊ تي، هڪڙي راوڙي عورت جون ڏٺيون هيون. نه ته آئون اسٽيو مڪ ڪيوري هوس، نه وري هو، شربت گل هئي، پر جيئن ئي گاڏي ميوهر

واري وڏي پٽ تان لهي، روڊ تي هلندڙ ڪم وارن پٿرن تان آهستي آهستي گذري رهي هئي ته مٿي تي تڦاري، ۽ پٿر ڪنيل عورت، جڏهن پنهنجون اکيون کنيون ته اوڏي مهل مون کي شربت گل جون اکيون ياد آيون ۽ ميگزين جو ٽائيتل پيچ ذهن جي اسڪرين تي اچي بيهي رهيو. اوڏي مهل منهنجي زبان مان اوچتي رڙ نڪتي ”اڙي هي ته شربت گل جي اکين جهڙيون اکيون آهن.“ جيستائين آئون گاڏي روڪي انهيءَ عورت جو فوٽو ڪيان، تيستائين اها عورت پٿرن سان ڀريل تڦاري روڊ تي اچي وڃي چڪي هئي. اوڏي مهل مون وٽ ڪا ڪئميرا به نه هئي، جو ان راوڙيءَ جي سائين اکين جو فوٽو ڪڍي سگهان ها. ڪوشش هئي ته ان عورت جو موبائيل تي ئي فوٽو ڪڍي وٺان، پر نه ڪڍي سگهيس. منهنجي اها ڳالهه رڳو اهي ماڻهو سمجهي سگهن ٿا، جيڪي فيلڊ رپورٽر جا ماڻهو آهن ته اهو سڀ ڪرڻ ڪيترو ڏکيو هوندو آهي. ڪنهن عورت جو فوٽو اوهان نه ٿا ڪڍي سگهو، پوءِ ڀلي اها خانہ بدوش ئي ڇو نه هجي تنهن کان پوءِ ان راوڙي عورت جي ڳولا ۽ لڳي ويس ڪيترن ئي خانہ بدوشن جا ڏيرا پيڙا ۽ پڪا ڳوليا، پر اها عورت اڃا تائين ناھيان ڳولي سگهيو. مون هن جي اکين جو حوالو ڏئي ڪيترن ئي راوڙن کان انهيءَ عورت جو پڇيو، پر اها عورت نه ملي سگهي. شربت گل ته پنهنجين اکين جي ڪري جڳ مشهور بڻي، پر اها راوڙي عورت اهڙين اکين هوندي به، پنهنجي قبيلي ۽ ٻه ايتري مشهور ناهي. مون کي ويساهه آهي ته سنڌ جو ڪونه ڪو خانہ بدوش فوٽوگرافر ان راوڙي عورت کي ضرور ڳوليندو ۽ هن جون اهي اکيون ڪنهن نه ڪنهن ميگزين جي ٽائيتل پيچ تي هونديون آهي. جن جي ڳولا ۾ پاڻ به اڌ سنڌ رليا آهيون.

اها سائين اکين واري عورت ان راوڙا قبيلي مان هئي، جنهن جا ابتدا پيرا وري به سرحد پار راڌڻ پور ۽ کتن ٿا تنهن ڏينهن تلهار جي هڪ ڏيري ۾، هڪڙي راوڙي ٻڌايو ته، اسان جي هٿ جي لکيرن ۾ شايد وطن، ملڪيت ۽ گهر لکيل ئي ناهن. بس هڪ شهر کان ٻئي شهر

ڦرندا رهون ٿا اسان جو هاڻ ڪم رڳو وڃي روڊن تي پٿر ڪٽڻ رهيو آهي. جتي به روڊ جو ڪم هلندڙ هوندو آهي، اسان جو گهر اتي ئي هوندو آهي اسان جي قبيلي جون ڪي عورتون ۽ ٻار شهر ۾ پٺن به ٿا. اسان اصل ۾ راوڙا ذات جا ناهيون. بس سنڌ ۾ اسان کي ماڻهو راوڙا چون ٿا، پر اسان جي اصل ذات واگهڙي آهي اسان واگهڙين جون به وري ست نڪون آهن واگهڙي، ڪچي، سيوهڻ، ڀرمار، وٿاچي، هانڪلا ۽ گونڊيا. ٻين هندن ۾ شادي هڪڙي ٿيندي آهي، پر اسان واگهڙي ڪيتريون به شاديون ڪري سگهون ٿا. تنهنڪري اسان جا ٻار به جام ٿيندا آهن. هڪڙي هڪڙي جا اوڻيهه ويهه ٻار به آهن، بس جيڪو مرد جيتريون عورتون سنڀالي سگهي، اوتريون شاديون ڪري سگهي ٿو. اسان وٽ عورتون به ڪيتريون ئي شاديون ڪري سگهن ٿيون. شاديءَ جي رسم اسان جي به ساڳي آهي. چوڪري جو پيءُ اچي چوڪريءَ جي مائٽن کان سڱ گهرندو آهي. ان ڏينهن انهيءَ پاڙي جا سڀ واگهڙي رشتيدار به گڏ ٿيندا آهن. چوڪريءَ جو پيءُ چوڪري جي پيءُ جي هٿ تي پنج سئو رپيا رکندو آهي ۽ پنهنجيءَ ڌيءَ جي ڀارت ڪندو آهي ته منهنجي ڌيءَ کي سڪ ڏجو، ڌڪ نه ڏجو هيءُ اٺ گهوڙي جو واپار ناهي، هيري جو واپار آهي. اهي پنج سئو رپيا پوري پئنجائت ۾ پيا هلندا، هڪ هٿ کان ٻي هٿ تائين. جنهن جي هٿ ۾ اهو پنجن سئو جو نوٽ ايندو، اهو وري چوڪري جي پيءُ کي چوڪريءَ جي ڀارت ڪندو هن ٻڌايو ته اسان وٽ گهڻي ڀاڱي شاديون ٿئي وينديون آهن جڏهن شادي ٿيندي آهي ته اسان وٽ رواج آهي ته چوڪريءَ جو پيءُ چوڪري کي اهي پنج هزار موٽائي ڏيندو آهي، جيڪي هن شادي مهل ورتا هئا. اها عورت وري ٻي شادي ڪري سگهي ٿي وري جنهن سان اها عورت شادي ڪندي، تنهن کان هن جا پيءُ ماءُ وري ساڳيا پنج هزار رپيا وٺندا آهن. اها اسان وٽ رسم آهي. ان کي عورت جو وڪرو نٿا سمجهون. ٻار مرد کي واپس ڪندا آهيون. جيڪڏهن ٻار صفا ننڍا هوندا ته ان جو خرچ مرد، تيستائين عورت کي ڏيندو رهندو، جيستائين اهي وڏا ٿي وڃن

جڏهن وڏا ٿيندا ته ٻارن کي پيءُ وٺي ويندو آهي. اسان وٽ هڪڙي عورت ان طريقي سان ڏهه شاديون به ڪري سگهي ٿي پر ٻي شادي مهل والدين گهٽ کان لڪرائي وٺندا آهن ته اهو هاڻ عورت کي نه ڇڏيندو. جڏهن آئون انهن راوڙن سان ڪچهري ڪري رهيو هوس ته هڪڙي پوڙهي راوڙي وچ وچ ۾ چئي رهي هئي ته، بس ابا! اسان کي لڄي، جو چنڊو ناهي راوڙي عورت منگل سوتر ايئن هميشه لاءِ ناهي پائيندي، جيئن ٻيون هندو عورتون پائينديون آهن. منگل سوتر هنن جي سهاڳڻ هجڻ جي نشاني آهي، پر راوڙي عورت بس رڳو شاديءَ واري رات منگل سوتر پائيندي آهي جڳ پري ۽ جوڳڻي، کي مڃيندو آهي راوڙا، کوڙيال ۽ ميلڙي سان گڏ هڙومان ۾ به عقيدو رکندا آهن راوڙا مردن کي ساڙيندا نه، پر پوريندا آهن.

اهو راوڙا قبيلو جهڙن جي سڌ ۾ سڃاڻپ هاڻ راڄو راوڙي به آهي، جيڪا پنهنجي برادريءَ جا فيصلا به ڪندي آهي، پر پاڻ گڏهه گاڏي تي اڃ به ڳوٺن ۾ سامان ڪٻائي پنهنجو پيٽ پاليندي آهي هن جي عمر سئو سالن کان مٿي آهي هن ورهاڱو پنهنجين اکين سان ڏٺو ۽ انهيءَ کي پوڳيو به هن جو اڌ خاندان مڙس سميت سرحد جي هن پار رهجي ويو، جنهن جي ملڪ کان سواءِ ئي شايد راڄو هيءُ جهان ڇڏي ٽنڊي باگي واري راڄو راوڙي شايد هلي به وڃي، پر اها عورت جنهن جون اکيون سايون آهن، سا هن قبيلي جي سڃاڻپ ٿيندي انهي عورت جهڙين اکين جو ڏس مونکي وري مٽلي جي راوڙن ۾ مليو اتي انهي جهڙيون سايون اکيون ته ڏٺيون پر هي اهي اکيون نه هيون. اتي ويٺل هڪڙي راوڙي مونکي ٻڌايو ته اڳي اسان ۾ اهين شاديون نه ٿينديون هيون. اسان صرف گيتا جي اڳيان گهٽ ۽ ڪنوار کي ويهاريندا هئاسين انهي تي قسم کڻندا هئا بس نڪو چوئري نڪو ٻي هوندي هئي. هاڻ هي سڀ رواج ٿيا آهن. بس انهن اکين جي ڳولا جاري آهي.

ميران جوڳڻ

ميران سُڪل گاهه ۽ ڪائين سان ٺاهيل جهوپڙي، مان هڪ ننڍڙي ڪارو کڻي آئي ۽ ان تي پيل نيري رنگ جو ڍڪ هڻائي ڇڏيائين ڪاري اندر رومال ۾ هڪ وڏو ڪاريهر نانگ وڪوڙيو سڪوڙيو ننڍ پيل هو. هُن پنهنجين آڱرين سان ڪاريهر نانگ کي هلڪي ٽٽڪي هڻي ته، چئن فوٽن جو ڊگهو نانگ جاڳي پيو ۽ ننڍ ڦٽڻ تي ڪارو جو اظهار ڪرڻ لڳو! هُو پنهنجي ڦٽ ڦهلائي جهومڻ لڳو. هن جون اکيون ميران جي نظرن کي ڇاڇي رهيون هيون

آئون ان وقت مٺيءَ کان، 50 ڪلوميٽر پري، هڪ ننڍڙي ڳوٺ سوپاروشاهه ۾ ترسيل هئس مٺي، ٿرپارڪر ضلعي جي وچ تي قائم آهي. سوپارو شاهه هن علائقي ۾، هنڌ هنڌ تي آباد ننڍڙن ننڍڙن ڳوٺن مان هڪ ڳوٺ آهي اتي ميران ۽ لاڏاڻو قبيلو آباد آهن. لاڀاري وارن ڏينهن ۾ اُهي جوڳي، فصلن جو لاڀارو ڪندا آهن، تنهن جو کين گهڻو گهٽ معاوضو ملندو آهي اُهي سڄو سال ٿرپارڪر ۾ هيڏانهن هوڏانهن رولاڪيون ڪندا ۽ نانگن جو تماشو ڏيکاريندا وٽندا آهن هٿ سان ٺاهيل شيون وڪڻندا آهن سندن سڃاڻپ ڪلهن تي لڙڪندڙ رلبن ۽ پٽي سامان - ڪاريهر نانگ ۽ مُرلي وغيره مان، سولائيءَ سان، ٿي ويندي آهي.

ٿرپارڪر سان تعلق رکڻ ۽ جوڳين سان ڪم ڪرڻ سبب، آئون ناگ پڪڙيندڙ هڪ عورت کي سڃاڻان، جيڪا هن علائقي ۾ پهرين جوڳڻ آهي، جيڪا وڏيءَ بهادريءَ سان ڪاريهر نانگ پڪڙيندي آهي. مون سندس ڳولا لاءِ پنهنجو سفر مٺيءَ کان شروع ڪيو هو. انهي سفر ۾ مون سان عمران درس به گڏ هو. ميران اصل ۾ عمران درس جي ڳوٺ

جي آهي پنهنجي فوتو گرافر سان گڏ، واريءَ جي دڙن تي ڊرائيونگ ڪري رهيو هيس وات ويندڙ مقامي ماڻهن کان ان عورت بابت پڇڻ تي هنن مون کي ٻڌايو ته اها جوڳڻ ٽيوب ويل ويجهو آباد هڪ ڳوٺ ۾ رهندي آهي سياري جا ڏينهن هئا ڏينهن مهل گرمي پد 25 ڊگري سينٽي گريم هو، پر رات مهل ٿڌ ۾ واڌ ٿي ويئي، ڪهاڻيءَ جي شروعات هن طرح آهي ته، اسين نيڪ وڃي ان ڳوٺ کي رسپاسين مٽيءَ ۽ سُڪل گهر جي ٺهيل ننڍڙين جهوپڙين جي وچ ۾ ويٺل 50 ورهين جي ميران پنهنجين ٻن پڪرين ۽ ڳئون جي سار سنڀال ڪري رهي هئي سندس مزاج پنهنجائپ وارو هو ويجهو پهتاسين ته سندس مُک تي مرڪ اُڀري هُن هٿ سان ٺاهيل هڪ چادر زمين تي وڇائي، جيڪا اسان سڀني جي ويهڻ لاءِ تمام پوري نه هئي، تنهنڪري اسين واريءَ تي ئي ويهي رهياسين. ٿڌ جي موسم ۾ واريءَ جا ذرڙا ڏاڍا ٿڌا محسوس ٿي رهيا هئا، پر ميران کي ڪابه پریشاني نه هئي مقامي ماڻهو ويجهي کان گذري رهيا هئا، جن کي گهڻي ڀاڱي ڪاريون چادرون ويڙهيل هيون، جن تي چمڪندڙ ڏاڳن سان ڀرت ڀريل هو ميران اسان جي وچ ۾ اچي بيهي رهي هُن کي اجرڪ جو گهاگهرو پاتل هو ڳچيءَ ۾ موھيندڙ مالا ۽ آڱر ۾ سوني منڊي پاتل هئس هُن سگريٽ جا ڪش هڻندي، پنهنجيءَ ڌيءَ کي چانهه کڻي اچڻ جو چيو، ۽ مرڪندي پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائڻ لڳي

”هيءُ نانگ جو مٿڪو آهي ۽ اوڀر جي تهذيب ۾ ان سان وڏيون روايتون جڙيل آهن منهنجو مڙس به جوڳي هو، پر هو ڪاريهر نانگ کي ڇُهڻ سان ئي ڊڄي ويندو هو هو جڏهن به نانگ پڪڙڻ لاءِ برپٽ ۾ ويندو هو ته آئون ساڻس گڏ هوندي هئس ”پئي زال مڙس گڏ هوندا هئا نانگن جي ڌر ڏسڻ تي ميران جو مڙس اُن ۾ لڪل ڪاريهر نانگ جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳندو هو ان موقعي تي آهي ئي طريقا استعمال ڪيا ويندا هئا جيڪي عام طور جوڳي ڪيترن ئي ڏهاڪن کان استعمال ڪندا آيا هئا نانگ جي ڌر مان ٻاهر اچڻ تي ميران جو مڙس سندس مٽيءَ ۾ ڌڪ هڻندو هو ۽ پوءِ ميران پنهنجن هٿن سان

ڪاريهر نانگ پڪڙي ڪاري ۾ بند ڪندي هئي. ٻن ڏينهن جي اندر
پوءِ سڀ سندس مڙس جي موت کان پوءِ به ميران نانگ پڪڙڻ جي
ڪم کي جاري رکڻ جو ارادو ڪيو. پر کيس پهريون موقعو به سان ڪي
تڏهن مليو. جڏهن هو پنهنجي ڌيءَ سان گڏ ڪجهه چوندڻ جو حڪم ڪري
رهي هئي ته نانگ سندس ڌيءَ جي پيرن ويجهو چرپر ڪئي. نانگ کي
ڏسندي ئي سڀ ماڻهو پڇي ويا ڌيءَ پريشانيءَ ۾ ماءُ کي به پري پڇي
وجھ ڏاڍو چيو. پر ميران اهو ارادو ڪري ڇڏيو هو ته هو هر صورت ۾
ڪاريهر نانگ کي پڪڙيندي. ميران ويجهي وڻ مان هڪ ٺاري پگيءَ
نانگ جي پسيان لڳي پئي. نانگ وڌيءَ آسانيءَ سان واريءَ ۾ لڪي
ويندا آهن، جنهن ڪري هو تيزيءَ سان چرپر ڪرڻ جي قابل ٿي ويندو.
آهنءَ پوءِ زمين هيٺ گر ٿي ويندا آهن. پر اتي واري نه هئي پٿريلِي
زمين هئي ۽ ويجهو ٿي پاتيءَ جو واه وهي رهيو هو. ميران تيزيءَ سان
ڪاريهر نانگ جو اڳ جهلي ورتو ۽ سندس مٿي ۾ لٽ سان ڌڪ هڻي
ان کي هٿن سان پڪڙي ورتو. سندس ڌيءَ رڙيون ڪرڻ لڳي ته نانگ
مان هٿ ڪڍي. پر ميران نانگ هٿان نه ڇڏيو. ٻيا ماڻهو به حيرت وارا
ميران کي ڏسي رهيا هئا. ميران ڪاريهر نانگ کي پنهنجي شپي ۾
وڌو ۽ ٿيلهو وڻ سان بڌي، اطمينان سان سهر ڪم ڪرڻ لڳي. ڪو
پوءِ هو نانگ گهر کڻي آئي. ان کي ان ڪاري ۾ بند ڪندڙ جيڪو
جڏهن سندس مڙس جي استعمال هيٺ هوندي هئي

ميران جي اها دليري ان ڏينهن به چٽي هئي. جنهن ڏينهن اهو
جي سائنس ملاقات ٿي ڪاري ۾ ڪاريهر نانگ بند هو. حڪومتي
پتجي پئي سگهيو ڪاري ۾ ڪجهه پٿر، ريوڙ ۽ هڪ مشڪو به پيل هو.
جوڳي ان تي ويساهه رکندا آهن ته، مشڪو مريض کي شفا ڏيندو آهي.
مشڪو ان وقت وجود ۾ ايندو آهي، جڏهن نانگ جي پسيءَ تي چنڙيل
واريءَ ۾ سندس زهر ملي ويندو آهي. نانگ جي ڪڪڙن جو علاج گهڻو
تڏو زخمي مشڪو رکي ڪيو ويندو آهي. اهو جيسر مان زهر چوسي
وٺندو آهي. ميران آهستي آهستي ڪاريهر نانگ کي ٽپي، مان ٻاهر

ڪڍيو هُن اسان کي ٻڌايو ته ڪاري ۾ پيل ٿيلهي ۾ هڪ ٻيو ننڍو نانگ به موجود آهي. ”ميرا ٻڌايو. “ڪاري ۾ موجود هر شيءِ وڪرو ڪري سگهجي ٿي، پر ڪاريهر ۽ مٿڪو نه“ هُن جڏهن ڪارو بند پئي ڪئي ته، ڪاريهر نانگ چرپر ڪرڻ لڳو.

مون جوڳين سان گڏ ڪيترائي ورهيه گذاريا آهن. سندن ثقافت ۽ زندگي گذارڻ جي طور طريقن بابت لکيو آهي، پر سندن رسمن ۽ عقيدن بابت، اڃا سوڌو، چٽي ۽ مستند ڄاڻ نه ملي سگهي آهي مثال طور، ميران جي نرڙ تي هڪ روحاني ٿيٽو، جو نشان موجود هو ان بابت هن ٻڌايو ته اهو چنڊ آهي پر مون کي ستارو ڏسڻ ۾ پئي آيو ميران جي پروڻ تي ٿيٽو، جا نشان بهيل هئا تنهن بابت هُن گهڻي ڳالهه نه ڪئي، پر ايترو چيو ”حت جوڳين جي عقيدتي پٽاندر انتهائي مشڪل مظهر آهي“ ميران لاءِ زندگي اسان ناهي سندس ست ڌيئرون ۽ هڪ پٽ آهي ٻن ڌيئرن جي ويجهي برادري، ۾ ئي شادي ٿي هئي، جن کي سندن مڙس هاڻي ڇڏي چڪا آهن اهڙو عمل جوڳين ۾ عام آهي ميران ٻڌايو ”انهن عليحدگين جو ڪو جوڳو ڪارڻ نه هو اسان جي برادريءَ ۾، هونءَ ته گهڻا مسئلا پيدا ٿيندا آهن، پر اسان شايد ئي ڪڏهن پوليس جي مدد حاصل ڪئي هجي اسان پاڻ ئي انهن مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون“ ميران جون ٻئي ڌيئرون واپس وٽس اچي چڪيون آهن. اسان جڏهن ڳالهه ٻولهه ڪري رهيا هئاسين ته ميران جي سڀ کان ننڍي ويهن ورهين جي ڌيءَ اسان سان گڏ اچي ويهي رهي مون کانئس پڇيو ته ڇا هُن ڪڏهن نانگ پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ ته هُن نفی ۾ جواب ڏنو ميران مرڪي چوڻ لڳي ”منهنجو ڀاءُ به نانگ نه ٿو پڪڙي سگهي اهو وڏو خطرناڪ ڪم آهي“

گذريل سال، گرمين جي موسم دوران، ميران جي مقبوليت ۾ غير معمولي نموني وڌي. سندس خاندان ٿرپارڪر ضلعي جي هاڪڙي درياھ ويجهي رهي ٿو. پر هنن ننگرپارڪر ڏانهن لڏپلاڻ ڪئي هئي هوءَ سڪل گاهه ۽ پنن مان پنهنجي گهر ٺاهڻ ۾ رڌل هئي ته، هڪ

ڪاريهر نانگ ظاهر ٿيو ان وقت اتي پيا جوڳي به موجود هئا، پر ڪنهن وٽ به لٽ نه هئي اهو هڪ وڏو نانگ هو، جيڪو پنجن فتنن کان به ڊگهو هو جوڳين فيصلو ڪيو ته نانگ کي پڪڙڻ خطرناڪ ته آهي ئي، پر ايئن ڪرڻ فضول پڻ آهي، پر ميران سائين سهمت نه ٿي ميران هڪ جوڳي، کي چيو ته هو ڪاريهر نانگ جي سامهون مڙلي وڃائي هن مڙلي وڃائي ته نانگ هڪ هنڌ پيهجي ويو ڪنهن به سندس ويجهي وڃڻ جي ڪوشش نه ڪئي ميران هوشيار، سان ان جي پٺيان کان اڳتي وڌي ۽ پنهنجي هٿ سان ڪاريهر جي ڦڻ کي پڪڙي ورتو ميران ٻڌايو ”مون ان ڏينهن وڏو فخر محسوس ڪيو نانگ پڪڙيندڙن ۾ آئون اڪيلي عورت هئس، جنهن اهڙو ڪارنامو سرانجام ڏنو. مون اهو محسوس ڪيو ته مون پنهنجي برادريءَ ۾ پاڻ کي هڪ دلير عورت طور ثابت ڪيو آهي.“ جوڳي قبيلي جون عورتون گهڻو ڪري فصلن جو لاٻارو يا گهريلو ڪم ڪار ڪنديون آهن ۽ پننڊيون به آهن نانگ پڪڙڻ ۽ انهن جي تربيت ڪرڻ مردن جو ڪم آهي ٿرپارڪر ۾ لاٻاري جي موسر ختم ٿيڻ واري آهي، جوڳي هڪ ڀيرو ٻيهر لڏپلاڻ ڪرڻ وارا آهن ميران جو خاندان به لڏپلاڻ ڪندڙ خاندانن ۾ شامل هوندو ميران هڪ وڏو ڪاريهر نانگ پڪڙڻ چاهي ٿي. گفتگوءَ جي پڄاڻيءَ تي هُن مرڪندي سگريٽ جو ڊگهو ڪش هنيو ۽ چيو ”ڪاريهر نانگ اسان جي سڃاڻپ آهن.“

ليڙو ڪولھڻ

ڪارونجھر جبل کان ٻہ چار ڪلو ميٽر اوڀر ۾ ڏونگري جي ٽڪري آھي. ان ٽڪريءَ جي پاسي ۾ ھڪ اڪيلي قبر آھي ان قبر جي ڀر ۾ جارين جا وڏا وڏا آھن، جن جي چانو ان گھنام قبر تي پوندي رھندي آھي اچي چوني سان رڳيل ھن قبر جي وچ توڻي ھيٺين پاسي ساڻو رنگ ڪيل آھي ھن قبر ۾ مدفون آھي پارڪر جي اھا نالي چڙھي عورت، جنھن جو نالو ليڙو ڪولھڻ ھو اوھين اڄ بہ ننگر شھر ۽ پوري پارڪر جي ڪنھن بہ واڍي ۽ گوٺ ۾ سندس نالو وٺندا تہ، ماڻھو اوھن کي ليڙو ڪولھڻ جي پوري ڪھاڻي ٻڌائي سگھندا پنھنجي دور جي خوبصورت ترين ليڙو ڪولھڻ اھا پھرين عورت آھي، جنھن جي نالي سان اڄ بہ پوري پارڪر ۾ اڪيلو وانڍيو (گوٺ) ٻڌل آھي ھو بي حد گھڻي حسين ھئي

ليڙوءَ جي قبيلي جا ابا ڏاڏا، سرحد پار واري علائقي مان ھتي آيا ھئا، پر سندس جنم پارڪر ۾ ٿيو. گوئل ٺڪ جي ھيءُ ڪولھڻ، ھونءَ تہ پنھنجي اوڍڻ پھڻ ۾ ھڪڙي روايتي ڪولھڻ ھئي، جيڪا جھپو ۽ پڙو پائيندي ھئي مٽيءَ جي پونگري ۾ تماڪ وجھي، مٿان اڱوٺي سان ڊپ ڏئي دکائيندي ھئي پر پنھنجي ٻاڻ ۾ ھوءَ ھڪ غير رواجي ڳوٺاڻي عورت ھئي ليڙو ڪولھڻ پنھنجي ئي نالي سان آباد ڳوٺ ليڙو جو وانڍيو ٻڌايو، جتي نر جي وڻ جي پاسي ۾ ٺھيل چونڙي ۽ لانڍيءَ ۾ ھن پنھنجي عمر پوري ڪئي جڏھن صدر فاروق لغاري ننگر شھر ۾ آيو ھو تہ اربابن، وڏيرن ۽ پٽيلن وچ مان، صدر مملڪت کي نج پارڪري بوليءَ ۾ آجياڻي ڏيڻ لاءِ ليڙو ڪولھڻ کي اسٽيج تي گھرايو ويو ھو شايد ان دور ۾ نر جي ھوءَ پھرين عورت ھئي، جنھن ھيڏي

وڏي ميڙ ۾ اسٽيج تي ڳالهائڻو هو. اها تقرير اڄ به پوري پارڪر جي ماڻهن کي ياد آهي. ان تقريب ۾ هن صدر لغاريءَ کي ڪلهن ۾ اجرڪ به سوکڙي طور پارائي هئي. انهن ڏينهن ۾ هڪ اخباري ڪالمر ۾ ارباب نيڪ محمد کيس انگ سانگ سوچي سان پيڻيو هو. هاڻ سندس خاندان وٽ صدر لغاريءَ کي پارايل اجرڪ جا فوتو ئي وڃي بچيا آهن جيڪي هو چوئري مان پراڻي لوه جي پيٽي مان ڪڍي مونکي ڏيکارين ٿا. اها ليڙو ڪولهن اسيءَ واري ڏهاڪي ۾ ٿاڻون ڪاميٽي ننگر جي ميمبر پڻ رهي ڳالهائڻ جي چوٽ هوندي هئي جيڪا ڳالهه جيئن سمجهه ۾ ايندي هئس، اها هوءَ ست راڄي جي سامهون به چئي ڏيندي هئي. هاڻ ته اهي پارڪريا ڪولهي ليڙوءَ کي پلجي به ياد نٿا ڪن، پر ڪڏهن اها سندن هر ڏک سک ۾، سڏ ۾ سڏ ڏيندي هئي. ائين سمجهو ته ليڙو ئي ڪولهن جي سڏ جي وراڻي هئي. ڪنهن به رڪاري آفيس ۾ روڪ ٽوڪ ڪن سواءِ چوٽ هلي ويندي هئي. ايتري ليڙو وڏن وڏن آفيسرن جي تيلن کي وڇائي ڇڏيندي هئي. هن جو تن ڏينهن ۾ بچل ڪوسي سان چوٽن چوٽ جهيڙو ٿيو هو. تڏهن پارڪر تائين ته لهيو، مٺيءَ تائين به پڪو رستو نه هو. ٿرڻ جا ڪيس ميرپور خاص جي ڪورٽن ۾ هلندا هئا. بچل ڪوسي سان ٻئيءَ تي ٿيل جهيڙو، هن اڪيلي ڪولهن وڙهيو. اڪيلي ڪيڪڙي ۾ چڙهي هر مهيني ميرپور خاص ڪورٽ جي سڏيءَ تي ويندي هئي. وڏيري بچل ڪوسي کان اهو ڪس هن کيس هو. اها زرعي زمين اڃا تائين هن جي کاتي جي ملڪيت آهي.

جڏهن ٿر ۾، گهٽيءَ، گهٽيءَ ۾، ائين جي او وارو ڪرورسار شروع نه ٿيو هو، تڏهن ٿر ۾ سماجي ادارن جي شروعات ”پانهن پيلي“ تنظيم ڪئي هئي، جڏهن هاڻ پنهنجن پڇاڙڪن پسان ۾ اهي ننهن رمانن ۾ جاويد جبار مقامي ماڻهن کي بورڊ تي رکيو هو. جنهن ۾ ڪڪو الهواز ڪوسو، فقير مقير ڪنڀاريءَ جان محمد ڪوسو هئا. پر تن سان گڏ ان تيمر جي ميمبر ليڙو ڪولهن به هئي. ان دوران هن ڪراچي، حيدرآباد ۽ بئراجي علائقي جا ٻيا ڪيترائي شهر ڏٺا. گهڻن ماڻهن جو خيال آهي

تہ لیڙو ڪولھڻ کي لیڙو ڪرڻ وارو جاوید جبار هو جيئن هن ڪاڪي نواز کوسي کي، میدیا جي مارڪیٽ ۾، ٿر جي لوڪ ڏاهپ جو ۽ پارڪر جي پهاڙن جو مهندار ڪري لائو چون ٿا تہ لیڙو ڪولھڻ جي هاڻوڪي قبر کي پڪي ڪرائڻ لاءِ پنج هزار بہ جاوید جبار ڏنا هئا پر جڏهن ان ئي لیڙو ڪولھڻ جي وهي پوئتي موت کاڌي، سندس حسن جا جلوا جھڪا ٿيا تہ ننگر جي شهر ۾، ان ئي ٻانهن ٻيلي تنظیر جي آفیس اڳیان ڪندي جي وڻ تان لائل پن وڪرو ڪندي هئي تڏهن شاید هو، ان اداري ۾ جاوید جبار کان سواءِ ڪنهن کي بہ نظر نہ ايندي هئي انهي وڏي بلڊنگ جي چانءِ ۾ هن جي حیثیت اها وڃي بچي هئي اڄ اوهين ان آفیس ۾ ويندا تہ، اوهان کي شاید ئي لیڙو، جي ڪا تصویر یا هن بابت ڪا بنيادي ڄاڻ ملي سگهي آئون انهي آفیس ۾ لیڙو بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ وڃي چڪو آهيان چون ٿا تہ لیڙو، جي پڇاڙي، واري زندگي ڏاڍي ڏکي گذري فاروق لغاري، جي وڻي اسٽیج تي ڳالهائيندو لیڙو ڪولھڻ جي باري ۾ شهر جا ڪجهہ ماڻهو چون ٿا تہ، آخر ۾ ننگر شهر ۾ ڏکار وارن ڏينهن ۾، جڏهن زمین غیر آباد رهندي هئي تہ، هو، پنندي بہ هئي.

جڏهن لیڙو پرلوڪ پڌاریو تہ هن مرڻ وقت وصیت ڪئي هئي تہ، منهنجي مڙھ کي ساڙڻ بدران پورجو ۽ ڏيوڙي ٺاهڻ بدران منهنجي قبر ٺاهجو مون کي ڪنهن مقام ۾ پورڻ بدران اڪيلي ٿي، پنهنجي، زرعي زمین ۾ پورجو ۽ اها زمین گڏوچر يعني مال جي چراگاهہ ڪجو ڪنهن بہ وسڪاري ۾ پوک نہ ڪجو پر ان لیڙو، جي مائٽن، سندس مڙھ کي ان ٻنيءَ ۾ پورڻ نان، چوٽان چوٽ جھيڙو ڪيو پوءِ ننگر جي پولیس اچي لیڙو جو لاش انهيءَ ٻنيءَ ۾ دفن ڪرايو هو، لیڙو پولیس جي پھري هیٺ دفن ٿي اڄ هر وسڪاري ۾ اها ٻني پوکي وڃي ٿي ان ڪڙم قبيلي جا پویان فرد ڏينهن جو ٺري جي نشي ۾ ڌت ملندا هو جڏهن مونسان مليا تڏهن بہ ٺري جي نشي ۾ ڌت هئا هن جو پوڙهو پاءُ هن جون یادگیریون سنڀالي رکيو ويٺو آهي

ليڙو ۽ الهجڙي خان خاصخيليءَ جي عشق جون ڳالهيون به ننگر شهر ۾ سُس پُس بدران وڌي واک هلن ٿيون ڇون ٿا ته ان عشق ليڙو کان پنهنجو گهر به ڇڏرايو ته ور به ڇڏرايو. پر انهي ليڙوءَ سان الهجڙي خان به توڙ نپايو ڄام خان جي وانديئي جو اهو الهجڙيو پوليس ۾ نوڪري ڪندو هو هو سڄي زندگي اتي ئي ليڙو سان گڏ رهيو عشق چوٽان چوٽ هو آخري جڏهن ٽي بي جي بيماري لڳس تڏهن پڇاڙي جا ڪجهه سال پنهنجي گهر آيو. پر پوءِ به ليڙو هن تان پيرو نه پڳو هر هفتي هن وٽ ايندي هئي پنهنجي عاشق جي پيراندي ويهي ويهي هلي ويندي هئي ڪڏهن ڪڏهن رات به ٽڪي پوندي هئي جڏهن الهجڙيو گذري ويو ته ليڙو چاليهي تائين سندس گهر ويٺي رهي ساگر خاصخيلي ٻڌائي ٿو ته اهڙو عشق پارڪر ۾ اسان ڪونه ڏٺو الهجڙي کانپوءِ به ليڙو هن جي گهر سان واسطو ختم ڪونه ڪيو ايستائين جو جيڪو چوپايو مال الهجڙي ليڙو کي ڏنو هو اهو مال ڪاهي هو الهجڙي جي پٽ کي ڏئي وئي انهي مال ۾ هڪڙو گهوڙو به هو جنهن تي الهجڙيو چڙهندو هو ڪجهه هڪريون ۽ رڍون هيون هو الهجڙي جي پٽ لڏ جڏهن به شهر ويندي هئي ته قسمن قسمن عطر ۽ پيو سوکڙيون وسي ايندي هئي انهي عطر جي ڪري ليڙو هن ڪوڏاڻي مان سرهيو نالو به رکيو هو هو انهي کي انهي نالي سان سڏيندي هئي

هن جي ان وانديئي تان اٺڻ مهل هن جو پوڙهو ڀاءُ چوي ٿو ”ابا ليڙو ٻي ڪانه ٿيندي، بس هوءَ هڪڙي ئي هئي، جنهن اسان کي تڙ به ڏنا، ٻنيون به ڏنيون، پاڻ زميندار ٿياسين هن سڀني پائون پيئون کي به پنهنجون پنهنجيون زمينون وٺرايون تن کي پونيز نري ۾ اڏائڻ ٿا ته پيا اڏائڻ نه ته اسان جا غريب ماءُ پيءُ ته ڪارونجهر جبل جا پٿر گهليندا ۽ ڪشندا هئا شهر ۾ جيڪي جايون اڏيون هيون، انهن جي لاءِ اهي پٿر استعمال ٿيندا هئا اڄ پارڪر ۾ ڪولهي به ڄام ويٺا آهن، اڳواڻ به ڄام آهن، پر ليڙوءَ وانگر ڪولهي لاءِ وڙهن وارو ڪو ناهي اها ليڙو خوشبو جي وڏي شوقين هئي پر هاڻ هن جي قبر تي ڪير اگرتي به نٿو ٻاري

جو خوشبو محسوس ڪري دل چاهيو تہ ڪر لیڙو جي قبر تي اگر بتین
جو بندل سار جي اوهین جڏهن بہ لیڙو جي قبر تي وڃو تہ اگر بتیون
ضرور وٺي وڃجو

مصري جوڳي

هُو پنهنجي ڪڙم قبيلي جا ابتدا پيرا وڃي گوڳي چوهاڻ واري ڪڙم ۾ گُٽائي ٿو هو چوي ٿو ته جوڳين ۾ به اسان جي لُڪ چوهاڻ آهي. تنهنڪري اسان جو بڻياد اتان ئي اٿيو آهي هيءُ مصري جوڳي وهري وارو، جيڪو عمرڪوٽ سان لڳو لڳ ويٺو آهي، اهو چيڙ فقير جو ڏوهڻو آهي، اهو چيڙ فقير جنهن نواب ولي محمد سان حيدرآباد واري راڻي باغ ۾ مقابلو ڪيو هو جڏهن ذات جوڳي اچي راڻي باغ ۾ گڏ ٿيو هو اهو مقابلو ته چيڙ فقير هارايو هو، پر جوڳي جي ڏنل سراپ جو ڌڪ نواب به پڄائي ڪونه سگهيو هو سگهوئي نانگ وٽان ڪڪجي پرلوڪ پٽاري ويو. انهيءَ چيڙ فقير جي ڏوهڻي، اسان واري فقير مصري جوڳيءَ جي مرليءَ جي لهرن سان وڃي لنڊن جي گورين جي دل گرمائي هئي. جيان ۽ جرمنيءَ جون جوانزيون مصري جوڳيءَ جي مرلي پنهنجن چپن تي آڻي وڃائڻ واري ڪوشش ڪئي هئي هو جوڳي آهي، تنهنڪري چمندي ئي پش منو فقير جي مرليءَ جا لهر ۽ صدا سندس ڪنن تي پيا ان مرليءَ جي لهرن کيس هيستائين ڏيسور جا ٻارنهن ملڪ گهمايا آهن. هُو به هر جوڳيءَ وانگر مرلي ٺاهي به پاڻ ۽ وڃائي به پاڻ.

ڪاري گدوءَ مان ٺهندڙ مرليءَ جي منهن وٽ اڪ جون ٻه سڌيون ڪاليون لڳل هونديون آهن، سي ڪاري اڪ جون هونديون آهن، جن کي اندران صاف ڪري آمهون سامهون سوراخ ڪڍيا ويندا آهن. ان جي مٿان هڪڙي ڪاٺيءَ ۾ اٺ سوراخ ڪبا آهن ۽ ٻيءَ ۾ ٻه سوراخ ڪبا آهن، جن کي پيرڙا چئبو آهي، تن مان هڪڙي کي نر ۽ ٻئي کي وري مادي چئبو آهي. انهن جي اندر سر جو اصلي گنگور لڳايو ويندو آهي. ان

ڪنگور ۾ سڄي ڪاريگري رکيل آهي، جنهن جي ڄاڻ رڳو جوڳي فقيرن کي هوندي آهي اهي ڪنگور ميڻ سان قابو ڪبا آهن مادي ڪائي، ۾ سُر هوندا آهن ۽ نر ۾ لهرآ جڏهن ڪنهن جوڳي جو ٻچڙو انهيءَ تي ساهه سُڪائڻ لڳندو آهي ۽ ساهه سڪي ويندو آهي ته سڄي ڏيري ۾ واهه واهه ٿي ويندي آهي مرليءَ ۾ ساهه سڪڻ کان پوءِ پهريائين صدا ۽ پوءِ لهرآ آهن مصري چوي ٿو ته گهڻا جوڳي لهرن تي بس ڪندا آهن اڳتي جو پنڌ هنن جي هٿ وس ناهي اصيل نانگ بس صدا تي مستان ٿي جهومندو آهي سو ان تي جوڳين جو گذر سفر ٿيو وڃي اڳتي اهو لهندو، جنهن جي دل ۾ مرليءَ جا لهرآ سينگهڙيون ڪندا اڳتي ته بس ماديءَ کي ڪڍي ڇڏڻو آهي نر هلي ٿو مادي پوئتي ٿي رهجي وڃي يعني پوءِ اڪ جي اڳئين ڪاٺين مان هڪڙي جا ٻئي سوراخ بند ڪري ڇڏبا پوءِ بس اها ئي اٿن سوراخن واري هڪڙي هوندي اهو سفر ڪي ڪي جوڳي ڪندا آهن نر ۽ ماديءَ وارو گڏيل سفر ته هر ڪو جوڳي ڪري ٿو

مصري فقير انهيءَ کان اڳتي جو سفر ڪيو آهي هو چوي ٿو ته ٻيا جوڳي مرليءَ سان مرلي سر ملائي وڃائيندا آهن پاڻ ته پهريائين باجي سان سُر ملائي مرلي وڃائڻ سڪي هن جي پهرين استاد اڪيلائي هئي جڏهن هو ننڍڙو هو ته شرم وڃان، جوڳين جي ڏيري ۾ ويهي، مرلي وڃائڻ بدران اڪيلو پٿن تي نڪري ويندو هو منو فقير جي مرليءَ تي ساهه سڪائيندو ۽ دم ماريڻدو هو. ايشن زندگيءَ جا پهريان ٻاويهه سال، هن پنهنجي لاڏاڻو قبيلي جي گڏهن تي، نگر نگر رولاڪيون ڪيون، پر انهن ٻاويهه سالن ۾ هن جو عشق مرلي سان هو، تنهنڪري هن مرلي منهن مان نه ڪڍي صدا ۽ لهرن کان گهڻو اڳتي نڪري ويو. وڃي سُرڻ ۾ پيو ۽ مادي ڪڍي رڳو نر جي پيرڙن تي آڱريون سوريائين. سُرڻ جي پهرين سکيا پنهنجي پيءُ منو فقير کان ئي ورتائين، پر هن گرناڙيءَ کي ڏاڳو ٻڌي چيلو وري به استاد منظور علي خان ئي ڪيو. پورا چوڏنهن سال استاد منظور علي خان وٽ ئي هيءُ

جوڳي فقير رهيو اتان ئي هن مرليءَ تي ڪلاسيڪل ڏٺو وڃائڻ جو فن سکيو استاد ڏاڳو ٻڌي سيڪاري روانو ڪيو ته بس پوءِ ڏهرو ڪڏهن تي ڪشي بکيا ڇڏائڻ ۽ پنڻ واري ڪمر کي پٺ ڏئي وڃي گوپن سان گڏيو عابده پروين، استاد محمد جمن، استاد يوسف ۽ الاهي ته ڪيترن راڳين جي راڳ کي مرليءَ جي لهرن ۾ سمايائين مصري جوڳي، اڄ به، جڏهن لنڊن جي هن گوريءَ جو ذڪر ڪري ٿو ته سندس دل جي ڌڙڪڻ تي ئي وڃي، جنهن هن ٿرئي جوڳيءَ کي پاڻ سان گڏ رڳو انصاري رهڻ لڌ منئون ڪيون هيون، جو هن جي مرليءَ جي لهرن تي هن کي نانگن ٿيڻو هو اها جرمن جرڪا نانگن جي شهنشاهه هئي جڏهن سنڌ آئي ته مصري کيس ڪارو اصيل واسينگ تحفي ۾ ڏنو هو انهيءَ اڳيان جڏهن هن مرشد لطيف جي وائي ڳائي هئي اهو مرشد جنهن جي گوهمي هن استاد منظور علي خان وٽ رهڻ وقت ڪڏهن به نه پڳي هئي جرمن گوري هن جي مرلي جي لهرن تي نچي هئي ۽ هن کان استادي وٺڻ لڌ آزيون ڪيون هئائين هن جوڳيءَ جي ٻچي وٽ ڪيترن ئي گورن ۽ گورين جا قصا آهن، جيڪي هن جي مرليءَ جي داد عيوض مليا. اهي هن جي دل جي موڙي آهن، تنهن کان سواءِ ته کيس هيستائين ڪيترن ئي ملڪن مان ايوارڊ ۽ گولڊ ميڊل به مليا آهن ويندي هن کي پاڻ واري پياري ملڪ مان ٽيوويهين مارچ 2013ع تي صدارتي ايوارڊ به مليو آهي هيءُ جوڳي رڳو مرلي نٿو وڃائي، پر نانگ بلا جي به هن کي پوري خبر آهي اصيل ۽ گدي مان به سمجهي ٿو مصري چوي ٿو ته اصيل جي مادي، وڏو وڏو، ٽي يا چار ٻچا ڏيندي آهي ان مان به ٻچندا هڪ يا ٻه آهن. گدي جي مادي، جڏهن لڳڻ واري هوندي آهي ته اها اصيل جي ڳولا ۾ هوندي آهي بس جيئن اصيل کي ڏسندي ته ان جي اڳيان اچي ويسدي آهي گدي جي مادي چاهيندي آهي ته اصيل سان لڳ ڪريان انهيءَ لڳ کان پوءِ بيضا ڏيندي آهي، جن مان گهڻا پاڻ پي ويندي آهي باقي ڪو هڪ اڌ ٻچي ته ٻچي، مصري چوي ٿو ته، جيڪڏهن سڀ نانگ ٻچي وڃن ته سمورو جهنگ نانگ ئي نانگ هجي اهو ئي مصري جوڳي گهوڙيال

کي پنهنجي نڪ مان وجهي وات مان ٻاهر ڪڍي ٿو ان لاءِ هن جو چوڻ ته ان عمل ۾ ساهي پچائڻي ٿي پوي مصري اڄ به اصل کي پنهنجي ٻجي وانگر ڪٽ تي گذ سهار ٿو دنيا جهان رلندڙ هيءُ جوڳي جڏهن مرلي وڃائيندو آهي ته هن جو سهڻو پٽ مور ناچ ۾، اصل جو روپ ڌاري، هن اڳيان هٿن سان لڙ ٺاهيندو آهي توڻي جو هو رنگ جو اصل ناهي اڳي اها ڏانس هن جو پٽ حاڪم ڪندو هو هو پنهنجن چئني پٽن کي پنهنجو سَنگ سمجهي ٿو اقبال جوڳي جيڪو هن کان اڳ مرلي باجي تي وڃائيندو هو، پر مصري چوي ٿو ته هن جي مرلي، اقبال مقابلي ۾ نه وڃائي سگهيو، هن جي آئون وڃائي ويس، هن جي مرليءَ ۾ نه مادي پئي هئا ۽ منهنجي ۾ رڳو نه هو هن شمن جوڳيءَ کي به چيو هو، جيڪو ذات جو پٽو هو، ته جيڪڏهن اسان جي ڪڙم جي ڪنهن پنجن سالن جي ٻار کي به تو ماريو ته اسان جو ڪڙم تو وٽ اچي پيش ٻوندو تنڊي الهيار واري بهرائي لاءِ به هن وٽ ڪوڙ ڳالهيون آهن پر اها به حقيقت آهي ته هيتري دنيا رلڻ کان پوءِ به هن مان جوڳين وارا ور ناهن ويا، ڳالهه ۾ اهي ئي لنڊيءَ وارا ور رکي ٿو، جيئن هر جوڳي رکندو آهي هينئر هيءُ گرناڙي جوڳين جو سردار به آهي بس سرداري، مرلي، اٻوآڙ، گورين جي نچڻ، فوتن، سهڻي پٽ مور جي نانگ واري رقص مان هن کي ڪهڙي شيءِ عزيز آهي، اهو هن کي طءُ ڪرڻو آهي يا کيس پيارو آهي مرشد جي آسڻ تي مليل شرميلا فاروقيءَ وٽان ڏاڏ.

منچو شڪاري

اڄ وري هن کي منچو شڪاري ياد آيو. کي مهينا ٿيندا، جيڪو کيس رولاڪيون ڪندي، بدين شهر جي باه پاس وٽ، ڪجهه خيمن ۾ مليو هو. انهن خيمن ۾ منچي جا گهر پاتي ۽ اهي شڪاري ڪتا به هئا. جيڪي نسلن کان وٺي هن جي پوري قبيلي جا گهر پاتي رهندا آيا هئا. اتي ئي انهن خيمن جي ڀر ۾ ڀلا گڏهه به ٻڌل هئا. ان ڏينهن هن منچي شڪاريءَ سان، ٻيهر جي ڇڏي وٽ هيٺان ويهي ڊگهي ڪچهري ڪئي هئي. اهو ئي ڇڏو ٻيهر سندس اوطاق به هو. ان وٽ مان سج جا تيز ڪرڻ ڇڻي رهيا هئا. اتي هن سان منچي پنهنجي قبيلي جون ڪيتريون ئي ڳالهيون ڪيون هيون، جن ۾ شڪار جا طريقا به هئا. هن هور واري ڪتن کان وٺي شڪار واري ڪتن تائين جا قصا ٻڌايا هئا. هن ٻين به ڪيترن ئي ڪتن جي نسلن جون ڳالهيون ڪيون هيون. هن اهي ننڍي ڳن واريون ڪهاڙيون به ڏيکاريون هيون، جن سان شڪاري قبيلي جا ماڻهو، سرور کي ڏک هڻندا آهن. هو انهيءَ قبيلي مان هو، جيڪي سدائين ڪڏهه کاڌي ۾ پنهنجو گهر کڻي گهمندو آهي. انهيءَ شڪاري قبيلي جا ڪيترائي خاندان، هاڻ مذهب مٽائي ڪڙڻي گهنور شهر ۾ گهر اڏي ويهي رهيا آهن. هن جي قبيلي مان ڪير پنج درجا به پڙهيل ناهي. هنن مان ڪنهن جو ووٽ به داخل ناهي. جڏهن هنن جو ڪو ڳوٺ ئي ناهي ته بجلي، تعليم، صحت يا ٻيا سمورا سوال ئي اجايا آهن. پر انهن سڀني ڳالهين کان پوءِ به منچي وٽ سڀني وڏيرن جا فون نمبر هئا. هن جو اهو به چوڻ هو ته هن ضلعي جي ٻگ ٻگ وڏيرن جي سيل فونن ۾ هن جو فون نمبر محفوظ ٿيل هوندو. پر انهيءَ منچي جي فون جي اسڪرين تي ڪنهن وڏيرن جي نالو صرف تڏهن ايندو آهي، جڏهن

ڪنهن وڏيري کي سوئر جو شڪار ڪرڻو هوندو آهي. تڏهن ئي ڪو وڏيرو منڇي کي ياد ڪندو آهي. وڏيري جو پهريون سوال ئي اهو هوندو آهي ته منڇا اڄڪلهه ڪٿي ويٺو آهي، ڀڪا ڏس پڇي، پوءِ پروگرام ٺهندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن وڏيرا منڇي کي ٽريڪٽر تالي به موڪليندا آهن. اها ٽريڪٽر تالي منڇي جي ڪٽنب يا منڇي لڌ ناهي ايندي، پر اها منڇي جي شڪاري ڪٽن ۽ شڪار ۾ ڪهاڙي، جو ڌڪ هڻندڙ هوشيار شڪارين لڌ ايندي آهي پوءِ اها ٽريڪٽر تالهي وڃي گهاٽي ديورن جي ڪنهن جهنگ وٽ بيهندي آهي، جتان سوئر جو پير ڪٿي جهنگ ۾ هوڙ وارن ڪٽن کي ڇڏيو ويندو آهي، جيڪي ڪتا هوا کي پٺيرا ڇڏيا ويندا آهن. بس منڇو وڏيري کي ان ڏينهن ياد ايندو آهي. سوئر جي شڪار کان پوءِ وري وڏيرو منڇي کي وساري ڇڏيندو آهي ان ڏينهن منڇي کي به تي هزار نصيب ٿيندا آهن.

ها پر انهن سڀني ڳالهين کان سواءِ، هن کي منڇي جي هيءَ به ڳالھ ياد هئي، جيڪا هن کان هر هر سوال ڪندي ئي رهي اها ڳالھ هن سان منڇي تڏهن ڪٿي هئي، جڏهن هو انهيءَ ڇڏي پير جي هيٺان ڪچهري ختم ڪري اٿي روانو ٿيڻ وارو هو. تڏهن هن جي پٺيان هلندي هلندي منڇي هن کي آهستي آهستي چيو هو. ”سائين! سنڌ ته اسان جي آهي. هي سڀ پوءِ آيا آهن.“ هو ان ڏينهن کان سوچي رهيو آهي ته ڇا واقعي سنڌ منڇي شڪاري جي آهي؟ يا رڳو هو پنهنجن خيالن ۽ دل ۾ سنڌ جي مالڪي جو دعويدار آهي. هيءَ سنڌ منڇي جي ڪيئن آهي؟ هيءَ سنڌ منڇي لڌ ۽ منڇو سنڌ لڌ اجنبِي ڇو ناهن ٿي سگهيا؟ هن کي اها به خبر هئي ته سنڌ هاڻ گهڻي بدلجي وئي آهي ۽ منڇو اڃا اهو ئي آهي. پوءِ هيءُ ڇو ٿو چوي ته سنڌ هن جي آهي. ان سنڌ هن کي اهڙو ڇا ڏنو آهي، جو هو اڃا تائين انهيءَ سنڌ جي ڌڻي پيو ڪري! اها سنڌ، جنهن ۾ هو نسلن کان بي وطن ۽ بي گهر بڻيل آهي. هن کان ته سنڌ پنهنجو قبيلو ئي ڪسي ورتو هو. هن جو قبيلو جيڪو مذهب مٽائيندي ڏينهن ڏينهن سُسنڌو پئي ويو! اهو ۽ انهيءَ جهڙا ٻيا ڪيترائي سوال هن

منجي کان ڪرڻ ٿي گهريا، جيڪي هو ان ڏينهن اهي سوال منجي کان نه ڪري سگهيو هو. هن جي ذهن ۾ سوالن جو گهاتو جهنگ موجود هو پوءِ هو جڏهن به ڪٿان گذرندي، ڪنهن روڊ جي پاسي ۾، ڪنهن گُتر نالي جي ڀرسان ڪٿي اهڙا خيما ڏسندو هو ته، هو گاڏي روڪي انهن غيمن ۾ وڃي ويندو هو، پر مايوس ٿي وري ايندو هو هو ڪيترن ئي مهينن کان منجي شڪاريءَ جي ڳولا ۾ هو سوچيندو هو ڪاش ائون منجي شڪاريءَ کان، ڪنهن وڏيري وانگر، سندس فون نمبر وٺان ها يا کيس پنهنجو فون نمبر ڏئي ڇڏيان ها ته ڪانئس اهي سڀ سوال ڪري وٺان ها، جن منهنجين راتين جي ننڊ حرام ڪري ڇڏي هئي ڪڏهن ڪڏهن منجو کيس خواب ۾ به ايندو هو هو ڏسندو هو هڪڙو گهاتو جهنگ آهي، جنهن ۾ هوڙ وارا ڪٿا، هوا کي سامهان سوئر کي هوڙ ڪري جهنگ مان ٻاهر ڪڍي رهيا آهن ۽ جهنگ جي ٻئي ڇيڙي تي شڪار وارا ڪٿا پيا آهن منجو شڪاري پنهنجي پوري قبيلي سان ننڍي ڳڻ واريون ڪهاڙيون ڪٿي بيٺو آهي سوئر جهنگ مان ٻاهر نڪري ٿو هو ۽ منجي شڪاريءَ جي ڪهاڙي سوئر جي نڙيءَ ۾ ڳڻي وڃي ٿي رت زمين تي قوهارجي ڪري ٿو پوءِ هو چرڪي خواب مان جاڳي پوندو هو.

هن کي بس منجي جي ڳولا هئي. کيس خبر هئي ته، هن جيڪڏهن منجي کي ڳولي ورتو ۽ ڪانئس سوالن جا جواب ملي ويا ته، هن کي سنڌ به ملي پوندي، پر هن کي اهو احساس به هو ته، سنڌ پاڻ گهاتو جهنگ بڻجي وئي آهي، جنهن ۾ هاڻ سوئر پيلن بدران وڏن بنگلن ۾ رهن ٿا ۽ وڏين گاڏين ۾ هلن ٿا. انهن سوئرن تي هاڻ منجي جي ننڍي ڳڻ واري ڪهاڙيءَ جو ڌڪ پهچندو اٿئي نه! هاڻ شايد منجي کي پنهنجو مذهب ۽ ڪم مٽائڻو پوندو ۽ ان دعويٰ تان به هٿ ڪڍڻو پوندو ته، سنڌ هن جي آهي ۽ انهيءَ ڳالهه تان به ته، هو سوئر جي شڪار جو ڪاريگر شڪاري آهي.

محبوب گرگلو

آئون جڏهن اڃان صفا ننڍڙو هئس تڏهن اسان جو گهر به ٻين خانہ بدوشن وانگر ڪنهن هڪڙي جڳهه تي ڪونه هوندو هو گهر گهر جا سوالي هئاسين. ڏهه پنترنهن ڏينهن هڪڙي تر ۾ وري ڏهه پنترنهن ڏينهن ڪنهن ٻي تر ۾ ايئن رولاڪيون ڪندا هئاسين آئون سمجهان ٿو اسان جي انهي رولاڪي جو هڪڙو وڏو سبب پئڻ هو پر منهنجا وڏا چوڻا ته اسان شڪار جي پٺيان خانہ بدوش ٿياسين خير تڏهن آئون منهنجي ماءُ سان گڏ پئڻ ويندو هئس هونءَ ته ڪڏهن ايئن سمجهو آئون منهنجي ماءُ جي ٿڃ تي هئس تڏهن کان پئڻ مان واسطو هو سائين پئڻ اسان جهڙن قبيلن کي ستي ۾ مليو آهي اهو اسان جي قبيلي جي هر ٻار کي ملندو آهي پر آئون جڏهن ڪجهه هلڻ جهڙو ٿيس ته مونکي باقائده پئڻ سيکاريو ويو. اسان جي قبيلي ۾ روايت آهي ته جڏهن ڪو پئڻ جيئڻو ٿيندو آهي ته انهي کي سڀ کان پهرئين ماءُ ۽ پيءُ نئين بگري ۽ ٽوپي پنهنجي هٿ سان سبي ڏيندا آهن انهي سان گڏ هڪڙو وٽو به ڏيندا آهن. ايئن مونکي به بگري سبي ڏني وئي پوءِ هو پنهنجي اولاد کي پئڻ جا گر به سيکاريندا آهن. ڪهڙي ماڻهو کي ڪهڙيون دعائون ۽ ڪهڙا قسر ڏجن جو هو اوهان کي ڪجهه نه ڪجهه ڏئي وڃي اوهان کي ايلاز ڪيئن ڪرڻا آهن الله جا نالا ڪٿيا، امانن جا نالا ڪٿيا اهو سڀ ڪجهه مونکي به سيکاريو ويو.

اسان وٽ ته جتي پئڻ سيکاريو آهي، اتي پئڻ کي ڇڏڻ جي به رسر آهي. جڏهن ڪنهن کي پئڻ ڇڏرائبو آهي ته انهي کي گهر جي وچ ۾ ويهاري لوڻي پاڻي جي ڀري انهي جي مٿان چوڌاري ست دفعا ڦيرائي ويندي آهي. انهي کانپوءِ اسان پنهنجي ڀڳوان جا نالا ڪٿي سڄي گهر ۾

انهي پاڻي جا چندا هڻندا آهنون پوءِ اهو پنڻ ڇڏي ڏيندو آهي.

انهي خانہ بدوشي ۾ اسان جي گهرائي جو لڌو کڻي گهڻو ضروري اچي وڃي ۽ الله ڏاهري جي ڳوٺ ۾ ٿيندو هو اهو ڳوٺ شاهي پور جاڪر جي ڀرسان آهي شروع شروع ۾ آئون اتي انهي ڳوٺ ۾ ئي سگري کڻي ڦريندو هئس گهرن ۾ ئي پنڻ وٺندو هئس جيڪو ان وغيره ملندو هو. اتي هڪڙي ڏاهري جو دڪان هوندو هو جنهن تي شام جو وڪڻندو هئس انهي ۾ آيو اسان کونه وڪڻندا هئاسين پنهنجي گهر جي ڪڏي نه رکندا هئاسين باقي سڀ دڪان تي وڪڻي ڇڏيندا هئاسين جنهن دڪان تي ان وڪڻندو هئس، انهي دڪان تي ڪاپيون ۽ ڪتاب پڻ هوندا هئا آئون انهن ڪاپين ۽ ڪتابن کي ڪڏهن پري کان نه ڪڏهن وري ويجهي کان هٿ لڳائي ڏسندو هئس. اهو دڪان هڪڙي راس پرائمري ماسترسائين پنهل ڏاهري جو هوندو هو جڏهن به آئون دڪان تي هن وٽ پڻ جو مليل ان وڪڻڻ ويندو هئس ته هو مون کي اڪثر ضروري چونندو هو جيڪڏهن تنهنجي انهي ڳوڙي ۾ انهي پڻ واري نه جي جڳهه تي ڪتاب پيل هجن ته واه واه ٿي وڃي آئون وري روز سائين پنهل جي اها ڳالهه ٻڌي ان ٻڌي ڪري ڇڏيندو هئس پر هو مون سان اها ڳالهه ڪرڻ ڪڏهن به کونه وساريندو هو اها ڳالهه مون کي نه وڻند هئي هڪڙي ڏينهن نيٺ مون اها ڳالهه بابا وارن سان گهر کڻي --

ڳالهه ٻڌي مون کي چيو ٻچا پاڻ رول مائٽر هڪڙي هن پنهجي گهر ۾ --

آهن اچ هتي نه سڀاڻي وري ڪنهن ٻي هنڌ آهين انهي ڪري -- هو پڙهن وارو ضمير سا ڪري سگهون اسان جي روح ۾ اچي انهي ڪلهون ڪجهه ڏينهن کان هليون پئي -- وري اسان اسان به ٿي نه لڌو کڻي اهو تر ٿي ڇڏي هليا وياسين وري ڪجهه سال ڪابهو جڏهن سي ڏهه اسين انهي ئي ڳوٺ ۾ اها سڀ به ساڻس پنهل جي مون سان اها ئي ڳالهه هوندي هئي نيٺ مون ساڻس پنهل سان پڙهن جي ها ڪڍي مون ساڻس کي چيو آئون پڙهن نه تيار آهيان پر ٿورو نرس رکي بابا وارن کي راضي ڪري وٺان پوءِ نيٺ منهنجي گهڻي ضد ڪرڻ تي منهنجو پيءُ

انهي ڳالهه تي راضي ٿي ويو.

بابا جي راضي ٿيڻ کانپوءِ مون سائين پنهل کان سليٽ ۽ ڪتاب مفت ۾ کنيان. ايئن سمجهو اهو پهريون دفعو مون کي ڪتاب ۾ مليا هئا ايئن اتان کان سائين پنهل جي محبتن جي ڪري آئون اسڪول ويڃڻ لڳس. جڏهن آئون اسڪول ويڃڻ لڳس تڏهن منهنجي عمر تيرنهن چوڏانهن سالن کان به مٿي هئي. پهرئين ڏينهن جڏهن مون کي سائين پنهل سليٽ ۽ ڪتاب ڏنا ته اهي آئون پنڻ واري گودڙي ۾ لڪائي گهر کڻي ويو هئس اتي مون سليٽ ڪتاب ۽ قلم ڪڍي امان ۽ ابي کي خوشي مان هڪ هڪ ڪري ڏيکاريا، مون کي ياد آهي مون امان کي چيو هي ڪتاب آهي، هي سليٽ آهي، هي پين آهي. جڏهن هنن منهنجي گودڙي ۾ اهي شيون ڏٺيون ته وري مون کي چيائون جيڪڏهن تون پڙهندي ته اسان کي پني ڪير ڪارائيندو نيٺ مون ۽ ماءُ جي مائٽن جي وچ ۾ اهو طئه ٿيو ته ڏهه ڏينهن اسڪول ويڃو ڏهه ڏينهن پني کائينبو ايئن آئون ڏهه ڏينهن اسڪول ۽ ڏهه ڏينهن پنڻ ويندو هئس انهي طريقي سان مون پنجون ڪلاس پاس ڪيو.

پڙهڻ وارن ڏينهن ۾ اسڪول ۾ منهنجي ڪا خاص حيثيت نه هئي. مون کي ٻين شاگردن وانگر ڪونه سمجهيو ويندو هو اسڪول ۾ مون کي پٽ تي ويهاريوندا هئا ڪڏهن ڪڏهن سڄو سڄو ڏينهن بيهڻو به پوندو هو. محبوب جيڏي مهل مونسان اها ڳالهه ڪري رهيو هو ته هن جي چهري تي عجيب قسم جي مايوسي هئي مون سان اسڪول ۾ ڪو سٺو رويو نه هو پهرئين ڏينهن مون کي سائين پنهل ڏاهري اسڪول جي ماستر تي چئي به لکي ڏني هئي. انهي ۾ هن لکيو هو ته هي هڪڙو خانہ بدوش ماڻهو آهي هن کي اسڪول ۾ داخل ڪريو.

پنجون پاس ڪرڻ کانپوءِ هڪ سال لڏي وياسين. اهو سال وري گودڙي کڻي وڃي پنيو انهي کانپوءِ وري واپس اچي ڇهين ڪلاس ۾ داخلا ورتي. ماستر مون کي گرگلو ذات سان داخل نه ڪن. چون جيڪڏهن تون رڪارڊ ۾ پنهنجي ذات گرگلو لکندين ته ماڻهو توکان نفرت ڪندا.

پوء مون پنهنجي ذات اسڪول رڪارڊ ۾ سوڍو لکرائي جيڪا منهنجي نڪ هئي اتي ئي مڊل اسڪول ۾ هڪڙو اهڙو ٽيچر به هو جيڪو مونکي رڳو انهي ڪري هٿ نه ڏيندو هو جو آئون گرگلو هئس جڏهن هن کي منهنجي ذات جي خبر نه هئي ته هن مونکي ڪلاس جو مانيٽر ڪري رکيو. پر خبر پوڻ کانپوءِ مونکي هٿ ئي نه ڏيندو هو ۽ اڪثر ڪري نفرت ڀرين نگاهن سان ڏسندو هو اهي نفرت سان ڀريل نگاهون آئون اڃان تائين وساري ناهيان سگهيو توڙي جو اهو منهنجو پوري اسڪول ۾ آئيڊيل ٽيچر به هو. هن جي انگلش ڏاڍي پلي هوندي هئي جيڪا مونکي وڻندي هئي پر انهي استاد کي آئون نه وڻندو هئس ايئن مون پڙهڻ دوران مختلف روپن کي مسلسل برداشت ڪيو.

جڏهن آئون ائين ڪلاس ۾ آيس ته منهنجي مائٽن مونکي چيو ته هاڻ تنهنجي شادي ڪرائينداسين مون ڄامر ضد ڪيو ته شادي نه ڪريان پڙهي وٺان پر منهنجي ماءُ هيپاٽائٽس سي ۽ شگر جي مريض هئي. سو امان روز چوندي هئي آئون توکي گهٽ ڏسڻ چاهيان ئي منهنجي ماءُ جي انهي حالت ۽ منهنجي پيءُ جي ضد مونکي مجبور ڪري وڌو انهي مجبوري ۾ مون شادي جي ها ڪئي اسان جا مائٽ اڪثر اسان وٽ ايندا ويندا هئا پر هنن کي اها خبر ڪونه هئي ته ڪو آئون اسڪول ۾ پڙهان ٿو جي اها خبر هجي ها ته هو مونکي پنهنجي ڌيءُ ڏين ئي ڪونه ها اسان جو گهر اڪيلو هو. آئون گودڙي ۾ پيٽ شرت ۽ ڪتاب وجهي اسڪول ويندو هئس ڪپڙا وڃي اسڪول جي واش روم ۾ مٽائيندو هئس اسڪول تائيم ختم ٿيڻ کانپوءِ وري اسڪول جي ڊريس ۽ ڪتاب گودڙي ۾ ۽ تٽل ڪپڙا پائي اسڪول مان ٻاهر نڪرندو هئس اسان جي برادري جا ماڻهو سمجهندا هئا آئون پنڻ ٿو وڃان سو گهر اچڻ مهل به گرگلو لڳندو هئس ايئن امان جي خواهش جو مان رکندي جڏهن ائين ڪلاس ۾ پڙهندو هئس تڏهن ئي مون شادي ڪري ڇڏي.

اسان ۾ رواج آهي ڪنوار ۽ گهٽ گڏجي پنڻ ويندا آهن. سو

آئون وري شادي قائم رکڻ لڻ شادي کانپوءِ پنهنجي زال سان گڏ پنڻ لڳس هڪڙي ڏينهن ائين پننڊي پننڊي ڪتي اچي منهنجي پانچي ۾ چڪ پاتو مون پنهنجي زال کي چيو هي ڪهڙو جيئڻ آهي. مون مائي کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي انهي ڪوشش ڪرڻ دوران هن کي مون پنهنجي پڙهڻ جي ڳالهه به ٻڌائي ڇڏي. ائين هو مون کان سڀ ڳالهيون ٻڌي وڃي پنهنجي مائٽن ۾ پهتي. هنن کي چيائين اوهان مون کي ڪهڙي هنڌ پرڻايو آهي. منهنجو مڙس پڙهي به ٿو ۽ چوي ٿو پنڻ به ڇڏ ۽ هو شڪار به نٿو ڪري اهو ته چوي ٿو شڪار نه کائينداسين آئون ته انهي مڙس سان گڏ بڪ مري وينديس. منهنجي ۽ منهنجي ساھورن جي وچ ۾ منهنجي گهر واري جنگ چيڙي وڌي. اهو جهيڙو اسان جي وچ ۾ پورا ٿي سال هليو انهي جهيڙي جا اسان جي برادري ۾ ڪيترائي فيصلا ٿيا برادري انهي ضد تي هجي ته آئون پڙهڻ ڇڏي پنا ۽ شڪار ڪريان پڙهڻ اسان گرگلن جو ڪم ناهي آئون چوان ته پڙهان نيٺ هنن اسان جي گهر کي پنهنجي برادري مان ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو نيٺ مون هنن کي چيو آئون پڙهڻ به ڇڏيان ٿو، پئندس به سهي رڳو. هي گڏو، ٻلا ماري کائڻ مون کان ڪونه ٿيندو پر هنن منهنجي اها ڳالهه نه مڃي هنن اسان کي پنهنجي برادري مان ڪڍي ڇڏيو. ائين منهنجي زال سان منهنجي شادي رڳو پڙهڻ جي ڪري ٿئي وئي. منهنجي زال هميشه جي لڻ مائينن ۾ هلي وئي اسان ۾ شادي ٿيڻ جي ريت سولي آهي مڙس پنهنجي زال جي مٿي ۾ رڳو نج گيهه جا ڪجهه ڇندا هڻندو ائين مون پنهنجي زال جي مٿي ۾ ڪجهه نج گيهه جا ڇندا هڻيا هو هلي وئي پوءِ مون وري پڙهڻ جاري رکيو برادري مان نڪرڻ کانپوءِ ڪو به ڊپ ڪو نه هو چوندا ناهن ڦري کانپوءِ ڪهڙو ڊپ مون پنهنجي پائرن کي به پڙهائڻ شروع ڪيو اسين پنج پائر آهيون جنهن مان صرف هڪڙو وڏيري جي اوطاق تي ڪم ڪري ٿو باقي ٽي ٻيا پائر پڙهن ٿا

سائين پنهل سان منهنجي تمام گهڻي عقيدت هوندي هئي اتي سائين پنهل وٽ سائين عاجز منگي به ايندو هو. هڪڙي ڏينهن سائين

عاجز منگي مونکي به سٿو روپيا ڏئي ويو ۽ هڪڙو گل ڦل رسالو ڏئي ويو ۽ چيائين سانگهو اچجان تنهنجي روزگار جو ڪو بندو بست ڪندس. سانگهو منهنجو ڏنل به ڪونه هو. ايئن آئون سائين عاجز جي پٺيان الفقرا پريس ڪلب سانگهو پهچي ويس. هتي سائين وٽ رهڻ لڳس. سائين وٽان هر هفتي ڳوٺ ويندو هئس. منهنجي مائٽن کي ڊپ هو کڻي چوڪرو مسلمان نه ٿي وڃي. انهي ڪري هر هفتي گهر وڃڻو پوندو هو. سائين خرچو پاڻي ڏيندو هو. پوءِ بس گهڻو عاجز منگي سان گڏ ٿي هوندو هئس هو اڪثر ڪتابن جا ميلا لڳائيندو هو اسان اتي ادبي ڪتاب وڪڻندا هئاسين صبح جو هاڪر ٿي اخبارون وڪڻندو هئس ادبي ميلن ۾ سائين عاجز ڪتابن جو اسٽال لڳائيندو هو، مختلف شهرن ۾ پريس ڪلبن تي به ڪتابي اسٽال لڳائيندو هو پر اتي پگهار گهٽ هوندي هئي. انهي ڪري پورٽ ڪونه ٿيندي هئي سائين مونکي چيو آئون ته اهو ئي ڏئي سگهان ٿو انهي ڪري جو بچت سائين کي به گهٽ ٿيندي هئي. ايئن مون سائين وٽ گج عرصو ڪم ڪرڻ کان پوءِ اتي ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو. پرسائين جي ڪري ادارن سان منهنجو لنڪ ٺهي ويو هو. پوءِ انهن ادارن کان آئون پاڻ ڪتاب کڻي آيس پنهنجو ڪتابن جو ريزو لڳايم. هڪڙي دفعي چا ٿيو جو برسات ۾ منهنجا سڀ ڪتاب پسي ويا پوءِ مون مزدوري ڪري ادارن جا اهي پئسا پري ڏنا پر مون ڪتابن وڪڻڻ جو ڌنڌو جاري رکيو، جيڪو ڌنڌو مونکي سائين عاجز منگي سڀڪاريو هو هاڻ به ڪتابي ميلا يا پيا ميلا لڳندا آهن، انهن ۾ ڪتاب وڪرو ڪرڻ منهنجو بنيادي ڌنڌو آهي هاڻ منهنجا پيا پاڻ به اهو ئي ڌنڌو ڪندا آهن. هاڻ مونکي پڙهڻ جي ڪري بئنڪ ۾ نوڪري به آهي. اتي به آئون پنهنجي ذات لکائيندو آهيان

انهي وچ ۾ مون پنهنجي برادري جي هڪڙي مائي سان عشق ڪيو. انهي عشق ۾ به ناڪام ويس. اتي مونکي مائي سان ملندي منهنجي برادري جا ماڻهو ڏسي ويا. پوءِ انهن مونکي اهڙو ڪٽيو جو توبه آهي اٺلائي اٺلائي ڪٽيو ايئن سمجهو هڏيون پڇين ڇڏيون.

هڪڙي مون ٻي برادري جي مائي سان به عشق ڪيو. انهي سان مون ڪوڙ ڪيا ته آئون مسلمان آهيان مونسان شادي ڪر. هو مونسان گڏ پڄي آئي جڏهن منهنجي گهر آئي ته مونکي چيائين اڙي تون ته گرگلو آهين. گرگلو ڏسي اها به چڏي وئي.

برادري مان نڪرڻ سان اسانکي اهو نقصان ٿيو جو هاڻ اسان سڀ ڀائر بنا شادي جي پيا هلون. ڪير به اسانکي ڏي ڏيڻ لڏ تيار ناهي اسان جي برادري اسان جي عزت به نٿي ڪري. مرڻي پرڻي ۾ ويندا آهيون پر هڪڙي ڪنڊ ۾ ويٺا هوندا آهيون. هو اتي اسانکي گهٽ سمجهندا آهن.

اسانجون ريتون رسمون پنهنجون آهن. جڏهن ڪير اسان ۾ مري ويندو آهي ته ان جي آڱوٺي تي تيلي ٻاري نشان ڪندا آهن. انهي کانسواءِ اسان وٽ مرد جي منهن ۾ ڳڙ ۽ گيهه به وجهندا آهن انهي مرد کي قبر ۾ دفنائڻ مهل هڪ سڪو کوتيل قبر ۾ ضرور اچيندا آهن. اهو سڪو هڪ روپي جو هجي يا پاڻي هجي. شادي واري رسم ۾ وري اهو ٿيندو آهي جو اسان وٽ چوئري ناهي ٿيندي. اسان جا گهوت ۽ ڪنوار باهه جي چوڌاري ڦيرا ڏيندا آهن وچ ۾ باهه ٻاري انهي تي گيهه يا تيل هاريو ويندو آهي انهي جي چوڌاري ڦرندا آهن. انهي تائين تي هڪڙي ٻي رسم به ٿيندي آهي گهوت ۽ ڪنوار جي وچ تي هڪڙي دڪي رکي ويندي آهي. انهي دڪي ۾ پنج يا ست بلور چڙيا ويندا آهن انهي کان پوءِ گهوت ۽ ڪنوار ٻئي انهي دڪي ۾ هٿ وجهي وڌ کان وڌ بلور جهلڻ جي ڪوشش ڪندا آهن پوءِ ٻنهي مان جيڪو وڌيڪ بلور جهلي ويندو آهي، انهي کٽيو ۽ جنهن گهٽ بلور جهليا انهي هارايو اسان ۾ گهڻا مرد شادي کانپوءِ چوڪريءَ جي مائتن ۾ رهندا آهن اسان ۾ اهو جنڊي پاڙي جو رواج وڌيڪ آهي جيئن جوڳين ۽ ٻڙهن ۾ آهي. گهوت شادي کانپوءِ ماءُ پيءُ جو ناهي اسان وٽ وڌ کان وڌ خوشي تڏهن ملهائي ويندي آهي، جڏهن ڪو وڏو شڪار هڪري ايندا آهيون. مثال جيئن سوئر جو شڪار آهي

اهي محبوب گرگلي جون ڳالهينون اسان پنهنجي محبوب دوست
 فيض ڌاريجي جي اوطاق تي سانگهو ۾ ٻڌي رهيا هئاسين محبوب
 پنهنجي پوري قبيلي جو هن جي چوڻ مطابق پهريون اتر پاس چوڪرو
 آهي

ڪبوترن جي ڏيري مان ڪبوترن سان گڏ ڪجهه ٻين ذاتين جا ماڻهو به نڪتا. هڪڙو پوڙهو ڪبوترو نڪتو جيڪو نشي ۾ صفا ٻڌل هو. جهنگيون پنج يا ڇهه هيون، پر مرد ماڻهو ڪافي نڪتا انهن جي پٺيان پٺيان هنن جون عورتو به آيون. سڄ ڪلرائي ٻولي ۾ انهن ڪبوترن جي پکن پٺيان لهي رهيو هو. اسان نشائي مردن ۽ ڪجهه عورتن جي گهيري ۾ هٿاسين. اهي عورتون ڳالهائڻ جون اهڙيون هيون جو اسان کي ڊپ پئي ٿيو.

اسان هنن کان سندن قبيلي جا پيرا ليڪائڻ چاهيا، پر ان مهل اهي سڀ ڪنهن ٻي سياري جي مخلوق ٿي لڳا، سو ڳالهيون نهي نه سگهيون بچاءُ بند وارن انهن ڪبوترن مان ڪجهه هڙ حاصل ڪرڻ واري اميد پلي واپس روانا ٿياسين اسان سان ڪبوترن جو هڪ ڪيجو به گڏ هو، تنهن ورندي رستي ۾ ٻڌايو ته ”بچاءُ بند اسٽاپ جي ڪبوترن جو نڪ هڪڙي ڪبوتري هئي، جنهن جي نٿ هڪ وڏي سرياند سياستدان الائي ته ڪيترن لکن ۾ لائي! تن ڏينهن کان پوءِ اها ڪبوتري بچاءُ بند نه ٺهيو، پر وري ڪڏهن به، ڪٿي به، هن تر ۾ نظر ڪانه آئي“ اها سياستدان الاهي ڪيڏانهن وئي ويو پر اهو سياستدان اڄ به پنهنجي هن پوري تر جو معتز ماڻهو آهي.

اهي ڪبوترا ڪير آهن ۽ ڪٿان آيا؟ ان سوال جي ڳولا ۾، اسين ڪوٽ غلام محمد جي هڪ روڊ جو ڀر جهلي پکن ۾ پيهي وياسين اوڏي مهل، ديوي جي هيٺان، وينل هڪڙو ٿلهو ڪبوترو پنگ گهوتي رهيو هو. اسان جي اتي پهچڻ سان ئي سڀني پکن جا ڪبوترا اچي گڏ ٿيا. ڪبوتريون به نرا ڪٿي اسان کي ڏسڻ لڳيون هڪڙي ڪبوتري وچ اوڏي تي اٿو ڳوهي رهي هئي هڪڙي سهڻي ڪبوتري پکي ۾ ڪٽ تي وينل هئي. هن پنهنجو هيٺون ڇپ ڏندن جي وچيان ڏئي ڇڏيو هو. اتي خبر پئي ته هي ڪبوترا نه پر تيا آهن ان وچ ۾ پنگ گهوتيندڙ ڪبوتري کي مختلف نمبرن تان مسلسل فون ايندا رهيا. انهن فون ڪندڙن مان ڪو سرائڪي هو ته ان سان هنن سرائڪي ٿي ڳالهائي، جيڪڏهن ڪو سنڌي

هو ته ان سان سنڌي ٿي ڳالهائي جيڪڏهن ڪو اردو ڳالهائيندڙ هو ته انهن سان هنن اردو ٻولي ۾ ڳالهائڻ ٿي انهن ڳالهين مان ڪهڙيون ڳالهيون لکجن بس انهن ڪيوترن جو چوڻ هو ته اسان وٽ ڪا ٻئي ته آهي ڪانه، هنن سهڻين ڪيوترن ڏانهن اشارو ڪندي چيو ٻئي سمجهو جيڪو سمجهو بس اسان جي اها ئي ٻئي آهي. انهيءَ ڏيري تي مختلف ڪيوتريون ڏنيون سين هڪڙي ڪيوتري پريان پکي ۾ اٿو ڳوهي رهي هئي، جيڪا ڏاڍي سهڻي هئي ٻيو جيڪو اوڪراڙي ۾ ڪيوترن جو پيڙو هو، اتي به وڃڻ ٿيو. اتي اسين ڪنهن ٻاهران آيل ريسرچر سان گڏ وياسين. اسان جيئن ٿي وڃي پکي ۾ ويٺاسين ته پاسي ۾ ڪمري جو در بند هو، اي سي ڪمري ۾ لڳل هئي. ٿوري دير ويٺاسين ته اوچتو انهي ڪمري جي در جو هڪڙو ٽاڪ ڪليو ۽ انهيءَ مان هڪڙي ڊگهي ڪيوتري چمڪيلن ڪپڙن سان ٻاهر نڪتي. ڪمري ۾ اي سي هلي رهي هئي پر هو ٻاهر نڪتي ته سڄو بدن پگهر ۾ پسيل هو ڪپڙا اهڙا سنهڙا هئا جو انگ انگ ظاهر هو هو اچي مونسان گڏ ڪٽ تي ويهي رهي ٿوري دير رکي انهي ڪمري مان هڪڙو مرد به ٻاهر نڪتو ايتري دير ۾ منهنجي ڪٽ تي رڳو ڪيوتريون ٿي ڪيوتريون هيون اسين جڏهن اتي وياسين ته ڪيوترن ۾ شادي هئي گهٽ ۽ ڪنوار هڪڙي پکي ۾ هڪڙي ڪٽ تي ويٺل هئا، جنهن جي چوڌاري، ڪجهه هر عمر چوڪريون ۽ چوڪرا هئا، جيڪي چوڪري ۽ چوڪريءَ سان ٻوڳ چرچا ڪري رهيا هئا. انهن گهٽ ۽ ڪنوار کي ڳاڙهي چئي اوڀيل هئي. اتي ئي پاسي ۾ هڪڙي ننڍڙي ڪوٺڙي اندر ٺري جو مٽ لڳل هو ۽ ٺري جي مٽ تي ويٺل ڪيوترو ٺري ۾ چچ ٿيل هو شاديءَ جي ڪري هر هٿان ڪيوتريون ۽ ڪيوترا اچي هتي گڏ ٿيا هئا

مڃلن ۽ ڪيوترن جا ڏيرا فحاشي جا اڏا آهن اتان جون راتيون رنگين ۽ روشن هونديون آهن ۽ ها اتي راتيون جاڳيل اوجاڳيل هونديون آهن ۽ ڏينهن ننڊ ۽ ٽڪ ۾ ساڻا هوندا آهن. جڏهن اسان جو وڃڻ جنڊاوڙن ۾ ٿيو ته هنن هڪڙو ته اسان کي پنهنجن پکن واري بستيءَ ۾ اچڻ ٿي نه ٿي ڏنو، پوءِ گهڻي زور ڀرڻ تي اچڻ ڏنائون، پر

اسان سان ڪابه جنڊاواڙي ڪانه ملي اهي جنڊاواڙا به اسان کي پنهنجي قبيلي جي باري ۾ ڪجهه ٻڌائڻ لڏ تيار نه هئا پوءِ اسان هڪ اٽڪل ڪشي، هنن جو هڪ اڳواڻ هو جنهن کي هو هرداس چوندا آهن، جيڪو چرس جو موالي هو، تنهن کي آياري اڪسائي هوئل تي وٺي آياسين هن کي به پيالا ڇانهه جا پيارياسين ۽ ڪجهه پئسا ڌري تي رکيا ته هو کلي پيو آهين بستي بستي رلندي اسان جڏهن ٿندي باڳي وارن ڪوڪڙين ۾ وياسين ته هيڪر هنن اسان کي ڪنهن سماجي تنظيم وارو سمجهي پنهنجي گهر وٺي ويا. پر جڏهن هنن کي خبر پئي ته اسان مڙهي ڪچهري ڪرڻ آيا آهيون ته هنن اسان کي ڊوڙايو ڪوڏ باقي چيو اوهين پلين هتان هليا وڃو. راوڙا ويچارا اسان کي تلهار ۾ پوئي تي وينس ملي ويا. پاسي ۾ گڏ ٻڌا پيا هئا.

سو، انهن رول قبيلن جون اڃا ڪيتريون ئي اهڙيون ڪلهيون جيڪي سلڻ کان رهجي ويون آهن، جيڪي پاڻ وقتي وقتي سر شش ڪري ڪندا رهنداسين ته، آرٽ جي بيٺڌري ۽ ماڻهوءَ جي سر مڪمل طرح سماجي قدر ڪيئن مرن ٿا انهن جي مرن جو سبب ۽ ف بڪ به ناهي ۽ نه وري انهن جي مرن جو سبب ڪو سماج ۽ قبيلا اڃا تائين پنهنجي پاڻ کي انهن حالتن مان نه بهر ڪڍي ٿا هيا آهن نه وري ڪڍي سگهندا، جن جا مرد ڪابه مزدوري نه ڪري، جون عورتون هر وقت اکين جا دمار هڻي ويسل آهن اهر سڀڪجهه ۽ نه به نٿو ڪيو وڃي، جيڪڏهن رڳو پئسي لڏ ڪيو وڃي ها ته ٻين ئي زميندارن جون زمينداريون مڃل جي ڏيرن ۽ ڪوسرن جي ن تي پوريون ٿي ويون آهن اڄ هي ڪيوترا به زميندار هجن ها ته ٻيلا به وڏا زميندار هجن ها پر اهو نفسياتي مسئلو اهي چئن ڪي، اهي پلي مري وڃن، پر اوهان کي سچ به ٻڌائيندا. سندن هر ڳالهه ٿندي جي ليڪي وارا ور هوندا جوڳي اوهان کي پنهنجو مالو به سهي ٻڌائيندا جوڳي جيڪا ڳالهه ڪندو انهي ۾ موي سيڪڙو رڳو ڪوڙ هوندو آهي.

خانہ بدوشن تي هندستان ۾ ليل انگريزن جا ظلم

ٻي عالمي جنگ ۾ هٽلر جتي يهودين کي گئس چيمبر ۾ وڌو، ملڪ بدر ڪيو. اتي هن يورپ ۾ وسندڙ خانہ بدوش چيسين سان به گهٽ نه ڪئي. هن در در جي مسافر رولاڪ قبيلن لاءِ جرمني جي زمين تنگ ڪري ڇڏي. هن انهن جرمني ۾ وسندڙ خانہ بدوش چيسين جي نس بندي ڪري ڇڏي. جيئن انهن جو نسل ئي پيدا ٿي نه سگهي. چيسي عورتن ۽ مردن جي نس بندي کانسواءِ هن انهن چيسين کي پڻ يهودين وانگر گئس چيمبر ۾ وجهي رک ڪري ڇڏيو. خير يهودين ۽ چيسين جي انهن درد پريل داستانن سان يورپ جو موجوده ادب پريو پيو آهي. سون جي تعداد ۾ ڪتاب لکيا ويا، تحقيقون ٿيون. اتان جا اسڪالر انهي ڪم ۾ ڏينهن رات لڳي ويا انهي تي يورپ ۾ تمام گهڻو لکيو ويو آهي. انهن ئي چيسين سان ملندڙ جلندڙ حالت ننڍي کنڊ جي خانہ بدوش قبيلن جي به ڪئي وئي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ننڍي کنڊ ۾ نه گئس چيمبر هئا نه وري انهن جي نس بندي ڪئي وئي. پر انهن سان جيڪي ظلم ٿيا اهي جيڪڏهن پڙهجن ٿا ته انساني روح ڏکي ٿو وڃي. پر خانہ بدوشن جي انهي غلامي واري صورتحال ۽ هنن تي ٿيندڙ جبر تي ننڍي کنڊ ۾ اهو ڪم ناهي ٿي سگهيو. ننڍي کنڊ ۾ شايد انهي معيار جا اسڪالر ۽ ريسرچر پيدا نه ٿيا. جيڪي خانہ بدوشن جي انهي موضوع کي ايتري اهميت ڏين، انهي تي ڪم ڪن ٿورو گهڻو ڪم وري به انهي ئي دور جي انگريز ليکڪن جو ملي ٿو.

جڏهن برطانيه ننڍي کنڊ تي قبضو ڪيو هو. انهي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هنن جو سڀ کان پهريون نشانو هتي جا ئي خانہ بدوش قبيلو ٿيا. هنن هتي ايندي ئي ٽرائيبل ڪرمنل ايڪٽ هڪڙو قانون پاس ڪيو.

هنن انهي قانون تحت هتي ڪنٽريڪشن ڪئمپس لاهيون جن ڪئمپس ۾ خانہ بدوش قبیلا جانورن وانگر واپل رهيا خانہ بدوشن کان هنن جا ٻار قربا ويا هڪڙي ماءُ پنهنجي ٻار کان الڳ ٿي وئي اهي ڪئمپون هڪڙو قيد خانو هيون. اهي ڪئمپون سنڌ سميت سڄي ننڍي کنڊ ۾ هيون جن کي هتي لوڙها چيو ويو. سنڌ ۾ اهي ڪئمپس صرف ۽ صرف حر فقيرن لاءِ هيون. جن ۾ حر مرد توڙي عورتون قيد هيون پر اهو لوڙهن وارو قانون صرف انهن حر فقيرن لاءِ نه هو اهي لوڙها پوري هندستان ۾ هئا جن ۾ لڳ ڀڳ 250 کان مٿي ننڍي کنڊ جا خانہ بدوش قبیلا ۽ ٻيا باغي قبیلا پنهنجي عورتن سميت قيد هئا 12 آڪٽوبر 1871ع تي اتر هندستان جي ڪجهه علائقن ۾ سڀ کان پهرئين برطانيه سرڪار خانہ بدوش قبیلن تي هڪڙو قانون لاڳو ڪيو جنهن قانون جو نالو ”ٿرائيبل ڪرمنل ايڪٽ“ هو اهو ڏوهاري قبیلن وارو قانون پوءِ اتر هندستان مان ٿيندو ٿيندو آهستي آهستي وڌندو وڌندو 1911ع ۾ پوري هندستان جي خانہ بدوش ۽ باغي قبیلن تي لاڳو ڪيو ويو جنهن ۾ ڪجهه ٻيا قبیلا به شامل هئا پر انهي قانون ۾ هندستان جا سڀ خانہ بدوش قبیلا اچي ٿي ويا انهي قانون کي لاڳو ڪرڻ وقت انگريزن اهو جواز پيش ڪيو ته، هي اهي قبیلا آهن جيڪي عادي ڏوهاري آهن هنن جو چوڻ هو ته ڏوهه هنن قبیلن جي ڏي اين اي يا ايئن ڪٿي چئون ته ڊٽ ۾ شامل آهي. انگريزن جو چوڻ هو ته اهي قبیلا ڏوهه کي مزي طور وٺن ٿا. جيڪي به خانہ بدوش قبیلا هئا انهن کي انگريز سرڪار سڀ کان پهرئين پاڻ وٽ رجسٽرڊ ڪيو انهي کانپوءِ هنن کي عادي ڏوهاري قرار ڏئي ڇڏيو پوءِ هنن انهن خانہ بدوش قبیلن جي خانہ بدوشي تي مڪمل طور تي پابندي لاڳو ڪري ڇڏي. انگريزن چيو ته هي اهي ئي قبیلا آهن. جيڪي پوري هندستان اندر هر برائي جي جز آهن چوري، قتل جهڙا ڏوهه پوري هندستان ۾ صرف ۽ صرف خانہ بدوش قبیلا ڪن ٿا. انهي قانون تحت هن جي چر پر تي پابندي لڳي وئي. ايئن اهي قبیلا حڪومت جي مڪمل ڪنٽرول هيٺ اچي ويا حڪومت هنن

قبیلن جي نوجوانن کي پابند ڪيو ته اهي هر هفتي باقائدي سان مقامي ٿاڻي تي پنهنجي ضرور حاضري لڳائڻ. حڪومت انهي قانون ۾ صرف ايتري گهٽجائش رکي ته هنن کي ڏنڊي لڳ ۾ هڪ حد مقرر ڪئي وئي. انهي طئه ٿيل حد کان ٻاهر نڪرندا هئا ته انهن کي سزائون ڏنيون وينديون هيون. ايئن سمجهو اهي هڪڙي مخصوص علائقي کان ٻاهر نه وڃي سگهندا هئا.

چون ٿا ته هن قانون پاس ڪرڻ جي پٺيان سرڪار جو مقصد انهن ٺڳن کي قابو ڪرڻ هو جن هندستان ۾ سرڪار جو جيئڻ اڪ ڪري ڇڏيو هو. ٺڳ اڪثر ڪري ويس مٿاڻي گهمندا هئا. ٺڳن انگريز سرڪار جي ڪيترن ئي ڪئمپن تي پڻ حملا ڪيا هئا. ڪيترائي انگريز سپاهي هنن قتل ڪري پوري ڇڏيا جن جي ڪا خبر نه پئجي سگهي. انهي ڪري سڀ کان پهرئين انهن قبيلن کي ڏوهاري قرار ڏنو ويو جن جو ويس ٺڳ ڪندا هئا انهي کانپوءِ ٻي نمبر تي انهن قبيلن کي ڏوهاري قبيلن قرار ڏنو ويو جن قبيلن 1857ع واري آزادي جي تحريڪ ۾ حصو ورتو جن جن قبيلن انگريزن جي خلاف جنگ ۾ حصو ورتو، جن جن انگريزن سان بغاوت ڪئي هئي، جيڪي سردار انگريزن جا مخالف هئا، انهن جي قبيلن کي به هن قانون ۾ آندو ويو اهي سردار ۽ اهي قبيلن هندستان سرڪار ڏوهاري قرار ڏئي ڇڏيا. انهي کانسواءِ ٽيون نمبر تي اهي قبيلن ڏوهاري قرار ڏنا ويا جيڪي ٻيلن ۾ رهندا هئا. جڏهن انگريز سرڪار بئراج ٺاهي زمينون آباد ڪيون انهن زمينن تي جيڪي ٻيلا هئا، اهي وڃيا ويا انهن ٻيلن ۾ جيڪي خانہ بدوش يا جهنگلي قبيلن رهندا هئا جن کي آديواسي به چيو وڃي ٿو. انهن قبيلن انهن ٻيلن لڳ سرڪار جي خلاف احتجاج ڪيا ۽ بغاوت ڪئي. انهن قبيلن کي به هن قانون ۾ آندو ويو. هي هڪڙو اهڙو قانون هو، جنهن انگريز سرڪار کي وڏي آزادي ڏئي ڇڏي هئي. انهي مطابق مقامي حڪومت کي ڪنهن به قبيلي يا ذات تي ٿورو به شق هوندو هو ته اها ذات يا قبيلو ڪنهن ڏوهاري سرگرمي چوري، قتل يا ملوث آهي ۽

اهي اهو ڏوه عائد ڪن ٿا يا جنهن قبيلي ۾ تورو به شڪ هوندو هو ته هي سرڪار خلاف بغاوت ڪندا انهي کي انهي قانون تحت ڏوهاري قرار ڏئي ڇڏيندا هئا.

انهي جو طريقوڪار سولو هو. جنهن تي اهي شڪ ڪندا هئا ته اتان جي مقامي حڪومت ڪائونسل ذريعي گورنر جنرل کان انهي کي ڪرمنل ايڪٽ واري قبيلن جي فهرست ۾ شامل ڪرائي سگهيا ٿي. يا انهي جي گذارش ڪري سگهيا ٿي انهي قس جي سفارش ڪرڻ مهل مقامي حڪومت کي هڪ رپورٽ به ڄم ڪرائي پوندي هئي جنهن ۾ اهو ڄاڻائڻو پوندو هو ته اهو قبيلو، گروه يا ذات ڪيئن ڏوه طرف آيو هنن کي ڪهڙين حالتن ڏوهاري ٻڌايو. اهو سبب به واضح بيان ڪرڻا پوندا هئا انهي کانسواءِ اهو به ٻڌايو ويندو هو ته اهو قبيلو ڪنهن مخصوص علائقي ۾ ڏوه ڪري ٿو يا نه. انهن ڪري ٿو اهو ڪنهن مخصوص جڳهه تي رهي ڏوه ڪري ٿو يا ڪهڙي فرسدي انهي قبيلي جا گهڻا ماڻهو ڪنهن ڏوهي سان لاڳاپيل آهن. انهن ڏوه ڪري ٿو يا نه. انهن جيڪڏهن اهو رول قبيلو آهي ته اهو ڪٿي مٺي سگهي ٿو جيڪڏهن گورنر جنرل انهي رپورٽ مان مطمئن ٿيو ته اهو قبيلو واقعي ڏوهاري آهي ته انهي کي ڏوهاري سڏجڻ کپجي پوءِ هو مقامي حڪومت کي هڪ نوٽيفڪيشن جاري ڪري هن کي اجازت ڏيندو مقامي اخبار ۾ اشتهار ڏئي، انهي کي ڏوهاري قرار ڏنو ويندو هو. ظلم اهڙو هو جيڪڏهن ڪو انهي نوٽيفڪيشن جي رد عمل ۾ ڪو اپيل داخل ڪندو هو ته اها فورن رد ٿي ويندي هئي انهي ڪري جو انهي کي گورنر جنرل هڪ رپورٽ جي بنياد تي ڏوهار قرار ڏنو آهي انهي کانپوءِ ضلعي ميجسٽريٽ انهي قبيلي جي سڀني ماڻهن کي رجسٽر ڪندو هو انهي کانپوءِ ميجسٽريٽ انهي قبيلي جي سڀني ماڻهن کي هڪڙو نوٽيس جاري ڪري ڏينهن ۽ ٽائيم مقرر ڪندو هو جنهن ۾ انهي قبيلي جا ماڻهو پاڻ اچي رجسٽريشن ڪرائيندا هئا رجسٽريشن کانپوءِ اها رپورٽ ۽ لسٽ پوليس

کي موڪلي ويندي هئي جيڪا انهي قبيلي تي نظر رکندي هئي. جيڪڏهن انهي قبيلي جو ڪو ماڻهو پيش نه پوندو هو ته انهي جي خلاف سخت قانوني ڪارروائي ڪئي ويندي هئي انهي قانون ۾ هو ته جيڪڏهن ڪنهن ڏوهاري قبيلي وٽ رهن لڌ جڳهه ناهي ته اها مقامي حڪومت جي طئه ڪيل جڳهه ۾ رهندو. حڪومت کي اهو به اختيار هوندو هو ته جيڪڏهن هو چاهي ته ڪنهن قبيلي جي رهن جي جڳهه تبديل به ڪري سگهي ٿي جيڪو به حڪومت جي انهي قانون جي پيڪڙي ڪندو هو انهي کي گهٽ ۾ گهٽ ڇهه مهينا سخت سزا ڏني ويندي هئي انهي کانسواءِ ڏند به وڌو ويندو هو انهي قانون تحت هندستان جا لکين ماڻهو حڪومت جي اجازت کانسواءِ هڪ شهر کان ٻي شهر به نٿي وڃي سگهيا انهي هڪ شهر کان ٻي شهر وڃڻ لڌ به هنن کي سرڪار کان اجازت نامون وٺڻون ٿي پيو ايئن سمجهو هنن کي پنهنجي ئي ملڪ ۾ غلام ڪري رکيو ويو هو جو پنهنجي ئي ملڪ ۾ هڪ شهر کان ٻي شهر لڌ وڃڻ گهربل هئي جيڪڏهن ڪو احارت نامي کانسواءِ پنهنجي طئه ٿيل حد مان ٻاهر ٿي نڪتو ته انهي کي گرفتار ڪري مارجسٽريٽ جي سامهون پيش ڪيو ويندو هو اهو سزا کڻي ويندو هو جيڪڏهن انهي ڏوهاري قرار ڏنل قبيلي جو ڪو ماڻهو لکي برار ٿي ويندو هو ته انهي قبيلي جو چڱو مڙس يا وليج واهمين لاڳاپيل پوليس ٿاڻي ۾ انهي جي ڄاڻ ڏيڻ جو پابند هو جيڪڏهن قبيلي ۾ ڪو نئون ماڻهو داخل ٿيو ته انهي جي ڄاڻ پڻ ٿاڻي تي ساڳي طريقي سان ڏني ويندي هئي جيڪڏهن قبيلي جي چڱي مڙس يا وليج واه مين ايئن نه ڪيو ته انهي جي خلاف به قانوني ڪارروائي ڪري سگهجي بدقسمتي سان هندستان جي آزادي کانپوءِ به لڳ ڀڳ 12 قبيلن جي لڳ ڀڳ هڪ ڪروڙ ڏهه لک ماڻهن تي انهي قانون تحت نظر رکي وئي. انهن ماڻهن جي گرفتاري ۽ تلاشي لڌ پوليس کي ڪنهن به وارنٽ جي ضرورت ڪونه هوندي هئي نيٺ 1949ع جي آگسٽ مهيني ۾ هنن قبيلن تي لڳل ڏوهاري قبيلن وارو ٺهڻو ۽ هنن کي ڊي نوٽيفائيڊ قرار ڏنو

ویو ایشن اهو قانون 1952ع ۾ ڏوهاري قبيلن مان فري عادي ڏوهاري قانون ۾ تبديل ٿي ويو. پر قبيلن جا قبیلا ڏوهاري رهيا. انهن جا مرد نه ڏوهاري ٿيا ٿي ٿيا پر انهن جون عورتون ۽ ٻار به ڏوهاري هئا. هي اهڙو قانون هو جنهن ۾ ٻار ڄمندي ئي ڏوهاري هئا.

هن وقت پوري هندستان ۾ لڳ ڀڳ 313 خانہ بدوش قبیلا ۽ 198 ڊي نوٽيفائيڊ قبیلا موجود آهن. اڄ انهن قبيلن جا رڳو هندستان ۾ سٺ ملين ماڻهو انهي قانون جي ڊپ ۾ زندگي گذارين ٿا. اڄ به جيڪڏهن اوهان ڪنهن خانہ بدوش قبيلي سان ملندا ته اهي ماڻهو نه اوهان کي پنهنجي ذات سڏي ٻڌائيندا نه وري اوهان کي پنهنجو نالو سڏي ٻڌائيندا. هنن قبيلن مان اڃان تائين اهو ڊپ ناهي نڪري سگهيو. انهي قانون تحت لکين ماڻهو دربدر ٿي ويا. هنن قانون پاس ڪرڻ جي پويان جيڪي سبب مٿي بيان ڪياسين انهي کانسواءِ هڪ خاص سبب پيو به هو. 19 صدي جي وچ ڌاري جيڪو فاريست ايڪٽ ٺاهيو ويو. انهي قانون ڪيترن ئي قبيلن کي انهن جي روايتي حقن جنهن ۾ شڪار، ٻوڪ جهنگ ۾ رهڻ وغيره کان محروم ڪري ڇڏيو. انهي کي اها زندگي ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ويو جيڪو هو گذاري رهيا هئا. جيئن پاڻ وٽ ٻيلا تباه ڪري زمينون آباد ڪيون ويون. هي اهي ماڻهو هئا. جن جڏهن ٻيلا ختم پئي ٿيا ته وڏي جدوجهد ڪئي. هنن قبيلن جو خوراڪ وارو آخري سهارو ويندي نظر آيو. پوءِ اهي ماڻهو خانہ بدوش ۽ ڏوهاري ٿي پوري هندستان ۾ رلندا رهيا. اڄ آزادي جي ستر سالن کانپوءِ به انهن قبيلن جي ماڻهن سان ساڳيون رويو رکيو وڃي ٿو. اڄ به پوري هندستان ۾ هنن کي ڪوڙن ڏوهن جي الزام ۾ جيل موڪليو وڃي ٿو. رپوٽون ٻڌائن ٿيون ته ڪيترائي پوليس تشدد ۾ مري وڃن ٿا. پوليس جي انهي ڊپ کان ڪيترائي ماڻهو گذريل ٻن صدين کان پنهنجا گهر ڳوٺ زمين وطن ڇڏي روپوش ٿي خانہ بدوشن واري زندگي گذاري دربدر ٿي رهيا آهن. اهي ان ڪندڙ سفر جا مسافر ٿي ويا. جن علائقن ۾ هي رهن ٿا يا جتان گذرن ٿا. اتي جا ماڻهو هنن کان نفرت ڪن ٿا. هنن کان مزدوريون

ڪرائن ٿا. اهي اجورو پنهنجي مرضي سان ڏين ٿا. اڄ به قبيلن جا ماڻهو جڏهن ريل گاڏين رکشن يا بسن ۾ سفر ڪن ٿا ته هنن کي ويهڻ لاءِ جڳهه نٿي ڏني وڃي. هي بيهي پنهنجو سفر پورو ڪن ٿا. جيڪڏهن هي ڪنهن وائر يا ڪوئ تان پائي پرڻ وڃن ٿا ته هنن کي پائي پرڻ نٿو ڏنو وڃي. ڳوٺن جا ماڻهو هنن کي ڪوئ تان ڊوڙائي ڪين ٿا. چون ٿا ته اهو قانون لاڳو ڪرائڻ ۾ گهڻو هٿ مقامي نوابن راجپوتن ۽ وڏين ذات وارن ماڻهن جو هو. انهن ماڻهن جهنگلن ۾ رهندڙ انهن قبيلن کي انهي ڪري ڏوهاري قرار ڏياريو جو، جيڪي زمينون پيلا ختم ڪري آباد ڪيا پئي ويا. اهي انهن جهنگلي قبيلن کي ملي وڃن ها. انهي ڪري مقامي وڏيون هنن کي ڏوهاري قرار ڏياري انهن زمينن کان محروم ڪري ڇڏيو. انگريزن اهو الزام به لڳايو هو ته هندستان ۾ جيڪي به خانہ بدوش قبيلا رهن ٿا. هي اهي ئي قبيلا آهن. جيڪي انگريز سرڪار جي خلاف بغاوت ڪندڙ ڌرين کي هٿيار ۽ ٻيو سامان پهچائڻ ٿا. ايئن سمجهو ته اهي قبيلا ئي اصل سڀ کان وڏا بغاوت ڪندڙ ۽ باغين جا سپورٽر آهن. هنن جي خانہ بدوشي تي انگريز انهي ڪري به روڪ وڌي. هنن کي ڪئمپن ۾ رکيو ويو. انهن ماڻهن کان انهن جا ٻار الڳ ڪيا ويا. عورتون الڳ ڪئمپن ۾ ۽ مرد الڳ ڪئمپن ۾ هئا. آزادي کانپوءِ به هندستان اندر اهي ڪئمپس رهيون.

جوڳي جي پيرن ۽ پين کي نڀنهي. هن اهڙن موضوعن، ماڻهن
 قبيلن جي زندگي ڏانهن پنڌ ڪيو آهي.. جنهن طرف اسان جي
 ڪيترن محققن، لکاريين جي قلم پڌر نه ڪيو آهي. جوڳي انهي
 ميدان ۾ گهر وٺي نٿو لکي پر هو پنهنجي تخلص جي عملي شڪل
 ٿي رهندو رهي ٿو ۽ لکندو رهي ٿو ائين هو ان "بي تهذيب" مخلوق
 جون خبرون کڻي ٿو اچي جيڪا "مخلوق" تهذيب " جي
 جهنگهٽ کان آزاد آهي، جن قبيلن جي سموري ڌرتي آهي ۽ ڪا به
 زمين ڪونه آهي. آهي ئي قبيلن هن جي خيال موجب عالمي شهري
 آهن اهي قبيلن جن جو تعارف اسان وٽ نٿو ڳار وارو آهي جوڳي اسان جي
 اخلاقيات، ڪلچر جا ڪئين ٽيپوز ٿوري انهن کي قلم جي سيني سان
 سانڍي هلي ٿو. هن جي رولاڪ، خانه بدوش ڪردارن کي پڙهي فرد
 پنهنجي آزادي متعلق هر هر سوچي ٿو ۽ پيٽ ڪري ٿو ته آزاد ڪير
 آهي.. بي تهذيب رولاڪ يا مهذب شهري؟

مون کي ايشيا پاڪستاني جي ڪيترن ئي شاگردن ۽ پڙهندڙن
 جوڳي جي لکڻين جي گواهي ڏني ته اهي ليکڪ لکڻون سنڌ
 سڃيڪٽ ۾ ڪيئن مددگار ثابت ٿين ٿيون؟ هن جي سادي
 سلوٽي ٻولي، لکڻي جو انداز انتهائي دلپذير آهي. منهنجي خواهش
 ۽ صلاح آهي ته خالد جوڳي جو هي ڪارائتو ڪم انگلش ٻولي ۾ به
 ترجمو ٿيڻ کپي.

حفیظ ڪنیر

حیدرآباد

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488